

ВСЕ СВІТ
6
ВСЕ СВІТ
19
77

Роман Е. ШАРЛЬ-РУ «АДРІЄННА»

Вірші Артюра РЕМБО

ДВА РОКИ

за «хельсінкським календарем»

НАГАДУЄМО!

ПЕРЕДПЛАТА

на друге півріччя 1977 року

на журнал «ВЕСЕСВІТ» триває.

Не забудьте оформити
свою передплату, дорогі товариші!

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ВСЕ СВІТ

1977

(582)
ЧЕРВЕНЬ

6

Журнал
засновано
1925 року

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Видавництво «Радянський письменник»

Київ.

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ЙОЖЕФ ЛЕНДЕЛ. Чаклун. Повість. (Переклад з угорської Лідії Мішлеї.)	23
	ІСІКАВА ТАКУБОКУ. Поезії. (Переклад з японської Геннадія Туркова.)	58
	ЕДМОНДА ШАРЛЬ-РУ. Адрієнна. Роман. (Переклад з французької Григорія Філіпчука.)	69
ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	АРТЮР РЕМБО. Поезії. (Переклади з французької Всеволода Ткаченка, Юрія Покальчука, Севіра Нікіташенка, Дмитра Павличка.)	3
ЖИТТЯ І СЛОВО	НАДІЯ МАТУЗОВА. Нові обрії західнонімецького роману.	145
	ЮРІЙ ПОКАЛЬЧУК. Незгасна блискавка поезії.	152
УКРАЇНА І СВІТ	ФЕДІР РОЖНІВСЬКИЙ. Публікації невідомих листів Івана Франка.	155
	Видано в СРСР. Fata Morgana. A story of the peasant life and sentiments by Mikhailo Kotsyubinsky. Dnipro Publishers, Kiev, 1976. (Ілько Корунець.)	157
	Vassyl Kozatchenko. La Tache blanche. Récit. Editions «Dnipro», Kiev, 1976. (Юрій Домбровський.)	158
	Ф. П. Погребенник. Василь Стефаник у слов'янських літературах К. «Наукова думка», 1976. (Роман Кирчів.)	159
	Видано в НДР. Der Revolutionäre Demokrat Taras Schewtschenko. Herausgegeben von Eduard Winter und Günther Jarosch, Berlin, Akademie-Verlag, 1976. (Ярослава Погребенник.)	160
	Iwan Dratsch. Ukrainische Pferde über Paris. Verlag Volk und Welt, Berlin, 1976. (Леонід Череватенко.)	161
ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА	КІРА ШАХОВА. Томас Гейнсборо.	164
НАРИСИ З ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ	ВОЛОДИМИР ТОПОРОВ. «Світове дерево»: універсальний образ міфопоетичної свідомості.	176
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ВОЛОДИМИР ЄВТУХ, ВАСИЛЬ ТКАЧЕНКО. Два роки за «хельсінкським календарем».	194
	СЕРГІЙ АФОНІН. Шлях свободи й соціалізму.	201
НАШ КОМЕНТАР	ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН. Хто благословляє невігласів?	208
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	Наймолодша столиця в Європі.	212
	ЙОЗЕФ ОНДРУШ. Хмари над островом Афродіти.	216
	ПАВЕЛ ГОРА. Золота райптиця Папуа.	219
	УЛІАНО ЛУКАС. Багатоликий Брюссель.	224
	Літературно-мистецька хроніка.	228
	Нові малюнки Мінеланджело.	234
	РАЛЬФ УОЛДО ЕМЕРСОН. Афоризми.	235
	Веселі сторінки.	238

© «Всесвіт», 1977. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

АРТЮР РЕМБО

ВІДЧУТТЯ

У синіх сутінках піду я по стежках,
Топтатиму траву, торкатиму колосся,
І, мріючи, росу відчую на ногах,
У леготі моє розтріплеться волосся.

Не буде ні думок, ні слів — але любов
Душі моєї віддасть свої палкі пориви,
Щоб я, мов циган той, світ за очі пішов,
З Природою, немов із жінкою, щасливий

ОФЕЛІЯ

I

По чорних хвилях вод, де сплять вечірні зорі,
Бліда Офелія, мов лілія, пливе,
Поволі так пливе в своїй фаті прозорій...
— Мисливський крик збудив безмежжя лісове.

Вже тисячу років, безумна, серед ночі
Вона, мов білий квіт, рікою проплива.
Вже тисячу років Офелія шепоче
Нічному леготу свої сумні слова.

Цілує перса їй набіглий бриз, неначе
Сплітаючи вінок з великої фати;
Над нею жалібно верба плакуча плаче,
Схилились над чолом шумкі очерети.

Зім'яті лілії ронитимуть зітхання;
З вільшини сонної, пристанища птахів,
Долине інколи кралате тріпотання:
— А з золотих зірок озветься дивний спів.

II

Бліда Офеліє! Тобі, мов сніг, сліпучій,
Поринуть довелось у плин — без вороття!
— Тому, що вітровій норвезький, знявшись з кручі,
Терпкою вольністю тебе манив, дитя;

Тому, що в подуві, що хвилив кожний волос,
Тобі, замріяній, приніс він дивний спів;
Тому, що вчула ти Природи владний голос
У скаргах дерева, в зітханнях вечорів;

Тому, що рев морів, хрипкий і люті повний —
Як на твої чуття, був надто грізний він;
Тому, що лицар твій, безумний та безмовний,
Одного ранку сів коло твоїх колін!

Свобода! Небеса! Кохання! О Причинна!
Ти танула від мрій, мов білий сніг в огні;
І слово марища душили безупинно.
— І зір потьмарили Безмірності страшні!

III

— І твердить так Поет: коли засяють зорі,
Збираєш ти вночі латаття річкове.
І бачив навіч він, як у фаті прозорій
Бліда Офелія, мов лілія, пливе.

ПАРИЗЬКА ОРГІЯ, АБО ПАРИЖ ЗАСЕЛЮЄТЬСЯ ЗНОВУ

Падлюки, ось Париж! Заповнюйте вокзали!
А сонце висушить вогнем легень жарких
Бульвари, що колись скривавили Вандали.
Твердиня Заходу, одне із Міст святих!

Вперед! Освітять шлях вам вилиски пожежні.
Ось вам і пристані, ось і бульвари, ось
Будинки, угорі ж — і небо те безмежне,
Що від червоних бомб зірками зайнялось!

Палаці вимерлі ховайте у конури!
Вам освіжають зір зніяковілі дні.
Ось і руді стада, розпусниць гурт похмурий:
Так божеволійте ж — ви будете смішні!

Жадлива зграє сук, прагнущих парування,
Крик золотих споруд вас зве. Крадіть! Жеріть!
Ось у судамах ніч, здригаючись, зарання
Спадає на Париж. У кого дужа хіть,

Пиячте! Та коли ударять світла зливи,
Із вас здираючи ваш золотий убір,
Блюватимете ви, німі та нерухливі,
У білу далечінь утупивши свій зір?

За королеву тост! Яка сідниця в неї!
Вслухайтесь лише, як гикавки звучать!
Вслухайтесь, як сліпма вистрибують лакеї,
Старці й недоумки у ніч жахних багать!

Спаскуджені серця, о моторошні паші,
Зубами клацайте, ви, сморідні роти!
За підлу німоту дають вам вина краші...
Звитяжці, вам ганьба роздула животи!

Гидотні запахи вдихайте, о падлюки!
Вмочайте в трупний яд мотузку і стилет!
На тім'я владно вам свої поклавши руки,
«Загиньте в безумі» — наказує Поет.

«Тому, що риетесь ви у жіночій лоні,
Жахаєтеся ви конвульсій, у яких
Ця жінка скільки сил душитиме в прокльоні
Ваш підлий виводок на грудях молодих.

О блазні, королі, недоумки, чинуші,
Чи для повійниці, чие ім'я Париж,
Щось важить ваша їдь, тіла та ваші душі?
Вона вас струсить геть, розпусники! І ви ж

Завиете, як ниць впадете наостанку,
І, гроші правлячи, зневірився вкрай,
Побачивши грізну червону куртизанку,
Що стисла кулаки, забувши про одчай!

Як гнівно тупала ногами ти, столице!
Як ніж тобі в нутро впивався навісний!
Коли лежала ти, ясні твої зіниці
Світились добрiстю жовтавої весни!

О місто болісне, столице омертвіла,
Що груди і лице до майбуття звела,
На блідість власну ти мільярди брам відкрила,
Минувшина тебе благословить могла:

І, перевівши дух для більшого страждання,
Страшне життя ти п'еш! І чуєш ти тоді,

Як палець крижаний торка твоє кохання,
І в жилах струменять поезії бліді!

Це не погано, ні. Поезії безсилі
Вже не спинятимуть свій погляд у Майбутть,—
Очей Каріатид Вампіри не потьмили,
Де злотні сльози зір із вишини течуть!»

Хоч бридко: гвалтівник твого торкався тіла,
Хоча з усіх столиць на світі ти одна
Своїми ранами Природу засмерділа,
Поет рече тобі: «Твоя Краса ясна!»

Тобі найкращий гімн присвятять громовці,
Гігантський вал снаги допомага тобі;
Лютує смерть, кінець близький, моя Столице!
Всі голоси з'єднай в одній хрипкій трубі;

Ну, а поет збере Низотних Душ ридання,
Воляння проклятих, Убивць жорстокий глум,
І бичуватиме Жінок вогнем кохання,
І строфи виринуть: Оце злочинний тлум!

— Все стало на місця: у давніх лупанарах
Ридають оргії до хрипу, як колись;
Шалений газ зі стін багряних на бульварах
Зловісно струменить в бліду небесну вись.

П'ЯНИЙ КОРАБЕЛЬ

За течією Рік байдужим плином гнаний,
Я не залежав більш од гурту моряків:
Зробили з них мішень крикливі Індіани,
Прибивши цвяхами до барвних стояків.

На вантажі свої я не звертав уваги,—
Чи хліб фламандський віз, чи з Англії сукно,
І, ледь урвався крик матроської ватаги,
Я вирушив туди, куди хотів давно.

Скажено хлюпали припливи океанські,
А я, колись глухий, як мозок дівтори,
Все за водою плив! І заколот гігантський
Зняли Півострови, простори і вітри.

Моє пробудження благословили шквали.
Мов корок, танцював я на морських валах,
Що їх візничими утоплених прозвали,
І десять діб вогнів не бачив по ночах.

В сосновий корпус мій текла вода зелена,—
Солодка, як малим кисличний сік, вона,
Відкинувши убік і якір, і демено,
Блювоту вимила та плями від вина.

В настої зорянім, в Морській Поемі милій
Я плавав і ковтав зелену синь тоді,
Як мрець замислений вигулькує з-під хвилі,
Неначе тьмяний знак занурення в воді;

Там, раптом синяві підфарбувавши вири,
Повільні ритми й шал у днину осяйну,
П'янкіші од вина, потужніші за ліри,
Витворюють гірку любовну рябизну!

Я блискавицями роздерте небо знаю,
Прибої, течії, смеркання голубі,
Світанки, збуджені, мов голубині зграї,
І те, що може лиш примаритись тобі.

Я сонце споглядав у пострахах містичних,
Що зблисло згустками фіалкових промінь;
Буруни злі, немов актори драм античних,
Віконничний свій дрож котили в далечінь.

Я снів і бачив сніг серед ночей зелених,
Цілунок на очах морів, і гладь ясну,
І соків круговерть, хмільних і незбагненних,
Співочих фосфорів пробудження від сну!

Розлючені вали в звіриній істерії,
Що брали штурмом риф, уповні бачив я,
Не знаючи, що блиск од сяйних ніг Марії
Утихомирює захекані моря.

На берегах Флорид мені траплялось зріти
Квітки, подібні до пантерячих зіниць!
Мов сяйні віжки, сніп веселок розмаїтий
До лазурових стад стремів на повну міць!

Я бачив, як шумлять драговини та верші,
Де в комишах гние морський Левіафан!
Як падають у штиль гігантські хвилі перші,
Як даль врізається в бездонний океан!

Льодовики, сонця, і небеса, й заграви!
Гидотні обмілі серед рудих заток,
Куди обліплені комахами удави
Падуть у смороді з покручених гілок!

Хотів би показати я гомінкій малечі
Співочих риб, дорад, що блискотять між хвиль.

— І піна вквітчана мої гойдала втечі,
І вітер додавав мені не раз зусиль.

А море — мученик у безбережнім світі —
Мене підносило на схлипах злих своїх,
Воно несло мені свої тінисті квіти,
А я, мов дівчина навколішках, затих...

І, взявшись на своїх бортах птахів гойдати,
Їх чвари та послід, я, майже острівець,
Ледь задкував, коли в мої тонкі канати,
Шукаючи нічліг, чіплявся пухлий мрець!

Під гривою заток я — корабель пропащий,—
Закинутий у вись етерну без птахів,
Звідкіль ні монітор, ні парусник найкращий
Не вирвуть остова, що від води сп'янів;

Я, що в бузковій млі повільно так пролазив,
Довбаючи, як мур, червоний небокрай,
Де видно — о нектар солодких віршомазів! —
Небесні сопляки та сонячний лишай;

Я, весь плямований вогнистою дугою,
Що мчав і гнав ескорт із коників морських
(Ультрамаринове склепіння наді мною
Валилось, плавлячись у вирвах вогняних),

Я, жахом пройнятий, бо округ потойбічний
Тремтів од ревища Мальштремів та Биків,
Ясних застиглостей вивідувач одвічний,—
Я за Європою прадавньою тужив!

Архіпелаги зір та острови незнані
Я зрів, де небеса відкриті для плавців:
— В такі-от ночі ти дримаєш у вигнанні,
О зграє злотних птиць, Снаго прийдешніх днів?

Доволі плакав я! Жорстокі всі світання,
Гіркі усі сонця й пекельний молодик:
Заціпило мені від лютого кохання.
Нехай тріщить мій кіль! Поринути в потік!

За європейською сумуючи водою,
Холодну та брудну калюжу бачу я,
Де вутлий корабель, як мотиля весною,
Пускає в присмерку засмучене хлоп'я.

І я, купаючись у ваших млостях, хвилі,
Не можу більше йти в кильватері купців,
Під оком злих мостів я пропливать не в силі,
Ані збивать пиху з вогнів і прапорів.

МИТНИКИ

Хто люто лається, хто каже: «ґади ниці!» —
Солдати, моряки, вигнанці, відставні
Перед Чиновниками — люди незначні:
Вони ж сокирою рубають синь границі.

Із люлькою в зубах, нахабні, потайні,
Вони з собаками, як спалахнуть зірніці
І тінь оближе ліс, мов язиком телиці,
Пускають на проєтір веселощі страшні.

Від цих законників немає супокою,
Чортів та Фаустів ловити — мастаки.
«Що везете, старі? Розв'язуйте мішки!»

Заледве ж підійдуть до кралі молодой,
То їх добродійство напустить туману.
Чекай, злочинцю, на геєну вогняну!

ЗАЧАРОВАНІ

В імлі чи в заметілі гарній,
Під осяйним вікном пекарні
П'ять малюків

Сидять навколішках, — о лихо! —
Слідкуючи, як пекар тихо
За хліб засів.

Очей не зводять із правиці,
Яка садовить паляниці
В ясну діру.

Ім чути, як і тісто сходить,
Як пекар пісеньку виводить
Нудну й стару.

Гарячим душником зігріті,
Немов грудьми, не зрушать діти
Ані на крок,

Коли до свята ще зарання
Розпочинається виймання
Пухких булок,

Коли з бантини в сажі чорній
Співають цвіркуни моторні,
Пахтять книші.

Повіяло життям із поду —
Так гарно не було ще зроду
В них на душі.

Фото 1886 р.

Ісусам, паморозю вкритим,
Тепер не треба нудить світом:
Ім добре тут.

Носи приплюснувши рожеві,
Вони крізь ґрати металеві
Про щось гудуть.

Дурні, до світла б'ють поклони:
Ім, як на небі, із заслони
Вогні горять.

Так моляться, аж тріснуть штані,
І сорочки на вітрі рвані
Аж тріпотять.

ВОРОННЯ

О боже, як поля вже білі,
Коли по селах неживих
Спів довгих молитов затих,
На краєвиди омертвілі
Зганяй з великих хмар усіх
Ласкавих воронів своїх.

Птахи, горлаті до нестями,
Ген гнізда гинуть од вітрів!
Уздовж пожовклих берегів,
На шлях, обставлений хрестами,
На урвища, на рівчаки
Злітайтеся віддалеки!

І над полями, скрізь і всюди,
Де вояки вчорашні сплять,
Беріться знову кружелять,
Щоб знов замислилися люди!
Щоночі каркай і щодня,
Похмуре чорне вороння!

Але, святі, у вітті дуба
(То щогла вечорів п'янкх)
Лишіть вільшанок весняних
Для тих, кого велика згуба
У лісі, звідки не втекти,
У землю змусила лягти.

СВІТАНКОВА ДОБРА ДУМКА

О четвертій влітку — благодать!
Ще продовжується сон кохання,

Видихає на гаї світання
Пахощі вечірніх свят.

Де сіяє сонце Гесперід,
На величній гомінкій будові
Вже заметушивсь теслярський рід,
Засукавши рукави байкові.

Теслярі у моховій пустелі
Зводять пишні вигини склепінь,
Де всміхнуться розкішшю оселі
У фальшиву далечинь.

О Венеро! Для Робітників,
Підданих владики Вавілону,
Любих кинь своїх чоловіків,
Що в душі несуть корону.

О Владарко Пастухів!
Дай вина хильнути теслям гідним,
Щоб вони не вибились із сил,
Доки в море не ввійдуть опівдні.

О палаци, о літа,
Де ж то є душа свята?

О палаци, о літа,

Я вивчав принади Щастя.
Вам од них втекти не вдасться.

Кожен раз його вітай,
Гальський півню, ще співай!

Вже не вернеться бажання:
Я щасливий до сконання.

Чар! Без сил мене лишив,
Дух і тіло полонив.

Як слова втямки узяти?
Через чар вони крилаті!

О палаци, о літа!

(Як в лихі попав пригоди,
Жду від нього я знегоди.

Рембо у 1871 р. Малюнок Деллає.

Треба, щоб мене на скін
Одіслав спогорда він!

— О Палаци, о Літа!)

*З французької переклав
Всеволод ТКАЧЕНКО*

МОЯ БОГЕМА

(Фантазія)

В кишені руки вклав, ішов собі бульваром,
Одягнений в самий лиш спогад про пальто,
Та вірний був тобі, о Музо, як ніхто,
І повний — о-ля-ля! — палким кохання жаром!

Хлопчак замріяний, я рими добирав,
А з дірки у штанах світило голе тіло,
І небо зоряне тихенько шелестіло —
Ген на Ведмедиці у корчмі я бував.

В осінні вечори сидів я край дороги,
Прислухавшись до зір, і крапельки вологи
На чолі відчував, немов хмільне пиття;

Між тіней-привидів складав я вірші щирі,
Коліном в груди вперсь і грав, немов на лірі,
На гумі, видертій з розбитого взуття.

*З французької переклав
Юрій ПОКАЛЬЧУК*

РУКИ ЖАННИ-МАРІ

Ні, це не руки Хуаніті!
Вони бліді, мов неживі,
Вони засмагли — серед літа
Жаркий палив їх суховій.

Чи брали руки ці причастя?
Чи звідали вони любов?
Чи поринали в любовстрастя,
Як в пільму ночі,— знов і знов?

Чи спочивали на колінах?
Чи поривались в небеса?
Чи серед торгу жар перлини
У цих долонях погасав?

Чи падали до ніг мадонни,
І благодать їм слав господь?
Чи то лиш соком беладонни
Спалахувала їхня плоть,

Коли, прогнавши легкокрилих
Нічних комах, що п'ють нектар,
Вони крізь пальці процідили
Проклятого труїзілля дар?

Ох! Як знемогу їм здолати?
Як побороти млосний чар?
Над ними снів розкинув шати
Сіон? Чи, може, Хенджавар?

— Цитрин ці руки не збирали,
З богами зналися здаля,
І пелюшок вони не прали,
Не колисали немовля;

Це руки не кузин-панянок
І не фабричних робітниць,
Що їм цехів чадний серпанок
Ліг тінями на білість лиць.

І, невблаганні як машини,
Пругкі, як лука тятива,
Вони не скривдять і дитини,—
Іх дужа плоть добром жива!

Тверда, немов багнета лезо,
Вона не гнеться, як холуй,
Вона співає «Марсельєзу» —
Вона не знає алілуй!

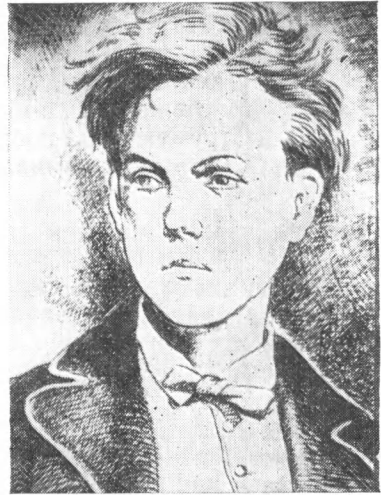
Зате вп'ялися б вам у шиї
Ці сильні руки залюбки,
Вони б вас всіх передушили,
Нікчемні, пешені ляльки!

Цих рук закоханих долоні
Рубіном сонця опекло,
І глухо кров шугає в скроні,
Відчувши їх п'янке тепло.

Коли ж, ввібравши біль народу,
Ці Руки шерхли, як рілля,—
Їм повертали дивну вроду
Святі цілунки Бунтаря!

І розквітали смагли руки,
Жагою повнячись ушерть,
Під мітральєзні перегуки,
Коли Париж стояв насмерть!

Круг тих долонь — о любі руки,
Судилось вам спізнати й це!—

Сімнадцятирічний Рембо. Малюнок
В. Тасліцького.

Де ще тремтять цілунків звуки,
Кайданів брязнуло кільце.

І, зацікавившись від розпуки,
Ми бачимо, як з-під заков,
Струмуючи на добрі руки,
Смагу із них змиває кров...

*З французької переклав
Север НІКІТАШЕНКО*

ЗЛО

Тоді, як на небес блакитнім гобелені
Палають, наче кров, плювки шрапнель жахних,
Як у вогонь полки, червоні чи зелені,
Ідуть повз короля, який глузує з них,

Як звалює людей скажений шал на купи.
Мов перемелений, димуючий погній,—
В траві, у радості, нещасні влітку трупи,
Природо-матінко, це рід священний твій!—

Тоді сміється бог із ладану, з узору
Церковних скатертин, із чаш, із вітарів —
І засинає він під славоспіву хору,

І прокидається від схлипу матерів,
Що в чорних очіпках заходять до собору.
І в кожній мідяк — за сина, що згорів...

СПЛЯЧИЙ В УЛОГОВИНІ

Цей отвір зелені, де джерело співає,
Черкаючи траву окриллями срібла,
Де сонце блискотить яскраве і безкрає —
Це улоговина, просяяна дотла.

Спить молодий солдат — потилиця в катрані
Купається, уста відкриті; він приліг
Під хмаркою, в траві, де світять роси ранні,
І в зливні променів лежить блідий, мов сніг.

В ногах — ромашки. Він, як та дитина хвора,
Всміхається у сні до нездійснених мрій;
Заснув і прохолов — здолала стужа й змора.

Природо, ти його заколиши й зігрій!
Він спить між квітами на луговім осонні,
І в грудях має він дві дірочки червоні.

*З французької переклав
Дмитро ПАВЛИЧКО*

АЛХІМІЯ СЛОВА

Про себе. Це історія одного з моїх шаленств.

Я здавна пишався тим, що опанував усі можливі краєвиди і вважав сміховинними знаменитості живопису та сучасної поезії.

Мені подобались ідіотські картини, герби на воротах, декорації, полотнища бродячих цирків, вивіски, кустарна мазанина, призабута белетристика, церковна латинь, безграмотні книжки про кохання, романи про наших предків, казки про фей, дитячі книжечки, старі опери, безглузді приспиви, наївні ритми.

Я марив хрестовими походами, подорожами в незвідані частини світу, незнаними республіками, відгримілими релігійними війнами, переворотами у звичаях, рухами народів і континентів: я вірив у всі чари.

Я винайшов колір голосних! А — чорне, Е — біле, І — червоне, О — синє, У — зелене. Я погодив форму і плин кожної приголосної і тишив себе надією за допомогою інстинктивних ритмів винайти таке поетичне слово, яке рано чи пізно буде приступне всім почуттям. Я зберігав тлумачення.

Спочатку це було навчання. Я записував безгоміння ночі, я занотовував невимовне. Я фіксував запаморочення.

БЛИСКАВКА

Праця людська! Це спалах, що час од часу освітлює мою безодню.

«Ніщо не суєта; до науки і вперед!» — вигукує сучасний Еклезіаст, тобто Весь Світ. А втім трупи злостивих та ледарів падають на груди іншим людям... О! Швидше, трохи швидше, ген там, по той бік ночі, майбутні вічні винагороди... Чи ж ми уникнемо їх?..

— Чим я можу зарадити? Я знаю працю; а наука занадто повільна. Хай молитва скаче вчвал, і нехай гуде світло... я це виразно бачу. Це дуже просто, і занадто жарко надворі; обійдуться без мене. В мене є свій обов'язок, я пишатимусь ним, як деякі пишайуться, відклавши його вбік.

Моє життя вичерпалось. О співчуття, ходімо прикидатися, баїдикувати! І, живучи, ми будемо втішатися і мріяти про жахні любові та про фантастичні світи, будемо нарікати і ганити зовнішню подобу світу — блазень, жебрак, митець, бандит, священик! Над моїм лікарняним ліжком запах ладану став аж занадто міцний; охоронець священних пахошів, сповідник, мученик...

Там я пізнаю своє паскудне дитяче виховання. Що ж потім!.. Прожити свої двадцять років, коли інші проживають стільки...

Ні! ні! Тепер я повстаю супроти смерті! Праця — занадто легка як на мою гординю: зрадити світ було б надто короткою мукою. В останню мить я нападав би справа, зліва...

Тоді, о мила, стражденна душе, чи вічність була б утрачена для нас!

РАНОК

Хіба не приходила хоч раз до мене мила, героїчна, казкова молодість, про яку слід було б писати на золотих сторінках,— багато щастя! За який злочин, за яку помилку заслужив я свою нинішню неміч? Ви, що твердите, ніби звірі ридають од горя, ніби хворі впадають у відчай, ніби мертві зле мріють, спробуйте оповісти про моє падіння та про мій сон. Я вже не можу висловлюватись як жебрак з його безконечними молитвами. Я вже не вмію розмовляти!

Гадаю, однак, що сьогодні я закінчив описувати своє пекло. Це було справді пекло; давнє, саме те, в яке людський син одчинив брами.

Серед тієї самої пустелі, в одну й ту саму ніч мої стомлені очі завжди розплющуються при світлі срібної зорі, завжди, й не чекають, поки піднімуться царі життя, три волхви: серце, душа і розум. Коли ж ми вирушимо аж за піщані береги й горби зустрічати й обожнювати народження нової праці, нової мудрості — Різдво на землі! — і вітати втечу тиранів та демонів?

Спів небес, хода народів! Раби, не проклинаймо життя!

*З французької переклав
Всеволод ТКАЧЕНКО*

З книжки «Осяяння»

ДИТИНСТВО

I

Цей ідол з чорними очима і жовтою шерстю, без предків, без двору,— благородніший за казку, мексиканську чи фламандську; його володіння — блакить і зухвала зелень — розливається на пляжах, що їх хвилі без кораблів охрестили жахливими назвами — грецькими, слов'янськими, кельтськими.

На узліссі — виснені квіти дзвонять, розквітають, світять — дівчина з жовтогарячими устами схрестила коліна у світлому потоці, що прискає з лугів; голизна, яку затіняють, протинають і огортають веселка, рослини, море.

Жінки, що кружляють на близьких приморських терасах, дитинні й зелетенські, прекрасні й чорні у сіро-зеленій тіні, скарби, що постали на жирній землі гаїв і відталих садочків — молоді матері та дорослі сестри з очима, в яких — далекі мандри, султанші й принцеси з тиранічною ходюю й одежею, маленькі чужинки і лагідні нещасні люди.

Що за нудота — година «коханого тіла» і «коханого серця»!

II

Це вона, маленька померла, за кущами троянд.— Мслода мама по смерті сходить з перону.— Карета двоюрідного брата скрипить на піску.— Маленький брат (він в Індії!) там, перед заходом сонця, на луці гвоздик.— Старі, що їх поховали випростаними під насипом, на якому ростуть левкої.

Рій золотого листа огортає будинок генерала. Вони — серед полудня.— Червоним шляхом їдуть до порожньої корчми. Замок продається, зірвано жалюзі.— Священик забере ключі від церкви.— Навколо парку спорожнілі помешкання сторожів. Паркан такий високий, що видно тільки шумкі верховіття. Зрештою, там нема на що й дивитись.

Луки простираються до сіл — без півнів, без ковадел. Шлюз піднято. О хрести й млини пустки, острови й жорна!

Дзижчали чудовні квіти. Схили його колисали. Проходили казково граційні звірі. Хмари збирались над відкритим морем, утвореним із вічності гарячих сліз.

III

Є в лісі птах, його спів затримує вас і змушує червоніти.

Є годинник, який не дзвонить.

Є вибоїна з гніздом білих звіряток.

Є озеро, який западає, й озеро, яке підіймається.

Є маленький візок, що, покинутий у гаю або ж завітчаний стрічками, котиться по стежці.

Є трупа маленьких акторів у костюмах, що з'являються на дорозі перед стіною лісу.

Є, нарешті, й такі, що тебе проганяють, коли спраглий ти і голодний.

IV

Я святий, я молюсь на терасі — наче мирна тварина, що пасеться — ген аж до моря Палестини.

Я вчений у темному кріслі. Гілля і дощ стукають у вікно бібліотеки.

Я пішохід на великій дорозі в карликовому лісі; гомін шлюзів заглушає мої кроки. Довго вдивляюсь у меланхолійне прання золотого заходу сонця.

Я міг би бути дитиною, покинутою на молі, що тягнеться у відкрите море, малим служником в алеї, кінець якої дотикається неба.

Стежки круті. Пагорби вкриваються дроком. Повітря нерухоме. Як далеко птахи й джерела! Ще далі може бути тільки кінець світу.

V

Нехай нарешті винаймуть для мене ту домовину, побілену вапном з опуклими цементовими жилами — глибоко під землею.

Спираюсь об стіл, лампа яскраво освітлює газети, які я, дурень, перечитую, ці непотрібні книжки.

Високо над моїм підземним салоном вкорінюються будинки, збираються хмари. Грязиска червона або чорна. Місто потворне, ніч безконечна!

Трохи нижче — водостоки. По боках — нічого, крім густини земної. Може, провалля блакиті, колодязі вогню? Може, на цих площинах зустрічаються місяці й комети, моря й казки?

В гiркi хвилини я уявляю собi сапфiровi та металевi кулi. Я господар тишi. Чому щось схоже на вiддушину замаячило в кутку склепiння?

ЖИТТЯ

I

О велетенськi алеї святої землi, тераси храму! Що зробили з брахманом, який розтлумачив менi Прислiв'я? Зрештою, звiдти я навиць бачу старих жiнок. Я пригадую години срiбла й сонця на рiках, руку рiвнини в мене на плечi, i наші пестошi серед пряних полiв.— Громохкий лет пурпурових голубiв навколо моєї думки.— Вигнаний сюди, я мав сцену, де мiг грати драматичнi шедеври з усiх лiтератур. Я покажу вам нечуванi багатства. Я оглядаю iсторiю скарбiв, якi ви знайшли. Я бачу продовження. Моя мудрiсть така ж погорджувана, як i хаос. Що таке моє небуття поряд iз подивом, який вас чекає?

II

Я винахiдник, та заслуги мої зовсiм iншi, нiж у всiх моїх попередникiв; я нiби музикант, який знайшов щось схоже на ключ вiд кохання. Тепер, немов вельможа в убогому сiльцi пiд суворим небом, я намагаюся зворушити себе спогадами про жебрацьке дитинство, учнiвство та мандри босонiж, про суперечки, п'яти-шестиразове вдiвство, кiлька весiль, де мiцна моя голова не дозволила менi дiйти до рiвня товаришiв. Я не жалкую за колишньою часткою своєї божественної радостi: суворе повітря цього убогого сiльця дуже дiєво живить мiй жахливий скептицизм. Але ж оскiльки цей скептицизм не може бути пущений у хiд, i я зрештою поринаю в новий неспокiй — здається, що я стану дуже злим шаленцем.

III

На горишi, де я був замкнений у дванадцять рокiв, я пiзнав свiт i прославив людську комедiю. У пiдвалi я вивчив iсторiю. На одному з нiчних свят у пiвнiчному мiстi я зустрiв усiх жiнок стародавнiх художникiв. У старому переходi в Парижi мене вчили класичних наук. У чудовiй оселi, оточенiй цiлим Сходом, я довершив свою велику справу i здiйснив свiй знаменитий вiдступ. Я розмішував свою кров. Мiй обов'язок вже з мене знято. Не треба бiльше над цим замислюватись. Я насправдi вийшов з домовини, i геть усякi доручення.

ВІД'ІЗД

Багато бачив я. Видiння зринали пiд кожним небом.
Мав я всього багато. Гомони мiст увечерi, i пiд сонцем, i завжди.
Багато я пiзнав. Зупинки життя.— О, Гомони й Видiння!
Вiд'їзд у нове почуття й новий шум.

ПРОСТОЛЮД

О, цей теплий ранок у лютому! Південний вітер недоречно розбудив наші спогади про безглузду вбогість, про нашу злиденну молодість.

Анріка мала бавовняну спідницю в білі й коричневі квадрати — такі носили, певно, в минулому столітті,— чепчик зі стрічками і шовкову хустку. Було це сумніше від жалоби. Ми їздили за місто. День був хмарний, південний вітер приносив до нас усі недобрі запахи зі спустошених садів та посохлих лук.

Мою жінку це здається не мучило так, як мене. В калюжі, що залишилась від повені минулого місяця, на досить крутій стежці, вона показала мені маленьких рибок.

Місто зі своїм димом і відгомонам справ довго йшло за нами по дорогах. О інший світ, житла, благословенні небом, і тіні дерев! Південний вітер нагадав мені сумні випадки з мого дитинства, розпач влітку, страшенну кількість сили і знання, які доля завжди віддаляла від мене. Ні! Не проводитимем літо в цьому негостинному краї, де ми завжди будемо не більш, ніж заручені сироти. Я хочу, щоб ця загрубіла рука вже не тягла за собою дорогого образу.

МОСТИ

Сіре кришталеве небо. Дивовижне мереживо мостів — простих, кругових, похилих чи опертих під кутом на інші: мережива, що поновлюються щоразу в інших блискучих звивинах каналу, але всі такі видовжені й легкі, що береги, де повно округлих дахів, зменшуються і зникають. Деякі мости обтяжені ще й халупами. Інші підтримують щогли, світлофори, ажурне поруччя. Мінорні акорди перехрещуються і тривають, струни сягають берегів. Видно червону куртку, можливо, ще якусь одіж та музичні інструменти. Чи це народні пісеньки, чи уривки світських концертів, а чи відголосся гімнів? Вода — сіра й синя, широка, як морська затока.— Білий промінь з небесних висот знищує всю цю комедію.

МІСТА

Офіційний Акрополь підкреслює найкоლოსальніші помисли новочасного варварства. Неможливо передати тьмяне світло дня, що його сіє незмінно сіре небо, імперський виблиск будівель і вічний сніг землі. Було відтворено із винятковою схильністю до величі всі класичні дива архітектури. Я присутній на виставках малярства в залах, у двадцять разів більших за Хемптон-Корт. Що за картини! Норвезький Навуходеносор наказав збудувати сходи міністерств; підлегли, яких я міг побачити, вже тепер пихатіші від інших, і я здригався при вигляді охоронців цих колосів та урядовців будівництва. Скупчення будинків, що твоять замкнуті площі, тераси і двори, витіснили візників. Парки — зразок первісної природи, яку обробило чудове мистецтво. У горішній

дільниці є загадкові частини: морська затока без кораблів простирає скатертину з блакитного скла поміж набережними, де височать велетенські ліхтарні. Короткий міст веде просто до потайного ходу під склепінням Сент-Шапель. Це склепіння — сталава мистецька конструкція з поперечником близько п'ятнадцяти тисяч футів.

З певних місць на мідних містках для пішоходів, з площадок, зі сходів, які огинають зали й колони, мені здавалося, що я можу судити про глибину міста! Це диво, якого я не міг зрозуміти: на якому рівні всі інші дільниці — вище чи нижче від Акрополя? Для чужоземця наших днів це річ неможлива. Торгова дільниця — це округла площа в одному стилі з арочними галереями. Не видно крамниць, але сніг на бруківці стоптаний; якісь набоби, такі ж рідкісні тут, як перехожі в неділю вранці у Лондоні, простують до діамантового диліжансу. Кілька тахт, оббитих червоним оксамитом; подають льодяні напої, ціна яких — між восьмистами і вісьмома тисячами рупій. На думку відшукати театри на цій площі кажу собі, що і в крамницях має бути досить понурих драм. Думаю, що є і поліція, але закони тут, мабуть, такі дивні, що годі мені уявити місцевих авантюристів.

Передмістя, таке ж елегантне, як гарна паризька вулиця, осяяне штучним світлом, елемент демократичний налічує кілька сот душ. І тут будинки не тягнуться в ряд, передмістя дивовижно губиться серед поля, у «Графстві», що виповнює вічний захід лісів і чудових насаджень, де здичавілі дворяни полюють на свої хроніки в робленому світлі.

*З французької переклав
Юрій ПОКАЛЬЧУК*

ЗОРЯНИЦЯ

Я обійняв літню зоряницю.

Ніщо не зрушилось іще на чолах палаців. Вода була стояча. Табори тіней не полишали лісових доріг. Я йшов, пробуджуючи живі і теплі подихи, і Perezиралися самоцвіти, і безшумно здіймалися крила.

Все почалося з однієї квітки, котра на стежці, залитій прохолодним і тьмавим сяйвом, сказала мені своє ім'я.

Я посміхався до білявого водоспаду, що шаленів серед сосен: на посрібленій вершині я впізнав богиню.

Тоді, одне по одному, я підняв вітрила. Серед алеї, махаючи руками. На рівнині, де я виказав її півневі. До старого міста вона тікала серед бань і дзвонів — і я наздоганяв її, немов жебрак, по мармурових набережних.

На шляху, коло лаврового гаю, вона впала мені в обійми разом зі своїми складеними вітрилами, і я злегка відчув її величезне тіло.

Пробудження настало ополудні.

КВІТИ

Із золотавого приступця, — серед шовкових мотузочок, сивого флеру, зеленого оксамиту та кришталевих дисків, що темніють, мов мідь на осонні, — я бачу розквітлу наперстянку на килимі, помережаному сріблом, вічками та волоссям.

Жовті золоті монети, розкидані по агату, стовпи із червоного дерева, що підтримують смарагдове склепіння, жмутки білого едбабу і тонке рубінове пруття оточили троянду.

Немов божества з великими блакитними очима та сніговими формами, море і небо ваблять на мармурові тераси буйні, свіжі троянди.

МОРСЬКЕ

Колісниці зі срібла й міді —
Носи кораблів зі сталі й срібла —
Збивають піну,—
Підіймають коріння чагарників.
Потоки пустищ
Та нескінченні вибої відпливів
Розбігаються колонами на захід
До стовпів лісу,
До дерев'яних упорів дамби,
Чиї кути чіпляють коловороти світла.

Рембо у 1873 р.

РУХ

Звивистий рух по кручах водоспадів,
Вир біля ахтерштевня,
Швидкість нахилу,
Величезний перебіг потоків
Ведуть крізь нечуване світло
Та крізь новизну хімічну
Мандрівників, оточених смерчами
Долин і течій.

Це — завойовники світу,
Шукачі власної хімічної долі;
Спорт і затишок подорожують разом із ними;
Вони везуть на цьому кораблі
Просвіту народів, верств і звірів,
Спокій і запаморочення
До зливи світла,
До жахливих вечорів навчання.

Тому що із розмови серед приладь і крові,
Квітів, вогню, коштовностей,
Із неспокійних рахунків на цьому
Кораблі, що втікає,
Видно їхній дивовижний учбовий склад,
Що суне, мов гребля, по той бік
Гідралічного рушійного шляху,
Іх самих, загнаних у гармонійний екстаз
Та героїзм відкриття.

Серед найдивовижніших атмосферних явищ
 Молода пара усамітнулась у ковчезі
 (Хіба це давня дикість, якій пробачають?)
 І влаштується, і співає.

ВИСОКИЙ МИС

Золотий світанок і тремтливий вечір застають наш бриг на просторі саме перед тією областю, що разом з околицями утворює високий мис, широкий як Епір або Пелопоннес, або як великий японський острів, або як Аравія! Храми, осяяні відродженими вченнями, неосяжні краєвиди новітніх берегових укріплень; дюни, славні гарячими квітами й вакханаліями; великі карфагенські канали і набережні хисткої Венеції; повільне виверження Етни, барвисті й водянисті розколини льодовиків; пральні, обсажені німецькими тополями; схили дивних парків, де спустилося віття японських дерев; і округлі фасади «Отель-Руайялів» чи «Гранд-Отелів» у Скарборо чи Брукліні; їхні поїзди сновигають навколо будов цього Готелю, що одібрані з-поміж найвитонченіших і найвеличніших споруд Італії, Америки та Азії, — їхні вікна й тераси, затоплені нині світлом, питвом та щедрим бризом, відкриті духові мандрівників і благородних людей, — вони протягом дня дають змогу всім тарантелам узбережжя, і навіть ритурнелям долин, уславлених мистецтвом, чудово окрасити фасади Палацу Високого мису.

Ma Bohème (Kobaliv)

З французької переклав
 Всеволод ТКАЧЕНКО

*Je t'ajure, l'épave de nos rêves unies
 Nos rêves d'acier devenues d'osier.
 Je t'ajure, toi, le ciel, l'eau, et j'ai t'oujours fait,
 Oh! la la! que d'amours t'ont déjà fait!*

*Magnifique cablot avant un large bras.
 - Petit Pascal reviens, j'ignorais dans ta cage
 Des rêves. Magnifique à la fois la grande l'œuvre.
 Ne s'écarter jamais l'insolence dans son front.*

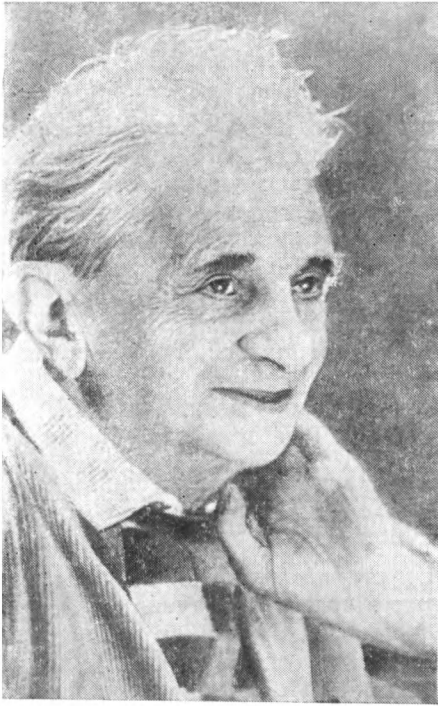
*Je te le rendrais, à toi, au bord des ruelles,
 Les bons soirs de septembre où je t'attendais,
 De venir à mon front, comme un jour de guerre;*

*Où, regardant au milieu des ombres jaillir des yeux,
 Comme des yeux je t'aurais les yeux baignés
 De mes larmes, et toi, un pied sur mes lèvres.*

Автограф поезії «Моя богема».

ЙОЖЕФ ЛЕНДЕЛ

ЧАКЛУН

ПОВІСТЬ

Йожеф Лендел (1896—1975) — угорський письменник. Прозаїк, поет. Автор книжок «Вишеградська вулиця», «Неспокійне життя Ференца Пренна», «Що витримає людина», «Визнання Ріхарда Тренда» та ін. Лауреат державних премій — ім. Аттілі Йожефа та ім. Кошута. Повість «Чаклун» написана 1961 р.

Був він чужий і дивився похмуро, виглядав на років сорок чи трохи більше. Документи були в порядку. Прізвище чужого знали тільки в сільраді. Молодші кликали його дядьком Андрашем, старші — просто Андрашем. І всі вважали — яке кому діло до того, що віднині він житиме тут, у селі.

Власне кажучи, він і не в селі жив. Коли прийшов, переночував у сільраді, другого ж дня — саме розгорнулися весняні роботи — його призначили сторожем. Він охороняв зерно, вкриті парусиною мішки; від села туди була добра година ходи. Взагалі він з'явився дуже до речі в ту гарячу пору — чоловіків перебрала війна, а з жінки сторож абиякий. І те було добре, що він чужий — такий не вкраде для себе, бо нікуди сховати, а братів-сватів, кому міг би дозволити взяти дорожнього зерна, у нього нема. Невідомо, ким-чим був раніше? Та хай він був не знати ким — з розбійника вийде найкращий охоронець. Добре й те, що старий Герасим може тепер здихатись сторожування. Бо хоч він і старий, але єдиний на селі справжній тесля.

Якраз ремонтували корівник, і Герасим знову взяв до рук сокиру. Він тесав крокви, а головне навчав своєї справи тих небагатьох хлопців, котрі поки що тільки і вмiли, що с'як-так загострити кiлка.

Добре сторожував чужий, усе було, як треба, але не злюбили його за те, що бачили — він охоче залишається там, за селом, на самоті. Замість того, щоб з кимось побалакати, замість того, щоб запитати, чи не дадуть йому десь притулок, коли скінчиться весняне сторожування, замість того, щоб скромно, чи хай навіть хвалькувато, розповісти про себе — хто він, і що він, і таке інше, — Андраш мовчав. Якби був хвалько, то поза очі обов'язково посміялися з нього, але полюбили б, якби поскаржився на долю — пожаліли б. Але людям не подобалось, що він усе сидить надворі — чи на купі зерна, чи біля вогню — і мовчить, якщо до нього не звертаються, а як звернуться, то буркне щось і знову замовкне.

Ну, отож і сказали всі, що їм нема до нього діла, хай собі буде, як хоче. Через тиждень вже ніхто про нього і не згадував. Ті, що зналися з ним, звикли, хто ж не мав стосунку до польової сторожки, то й забув, що чужий належить до цього села. А в перші дні про нього говорили всі. Поява чужого — то на селі подія.

Цей чоловік був як колода, що під час лісосплаву зачепилась на мілині. Поки що міцна, але там вона й струхлявіє. Хіба що з першою повинню попливе далі. З тієї колоди вже нічого не збудуєш, не візьмеш на дрова, бо мокра; вона тут, і наче й нема її, ні тобі друг, ані ворог. Через тиждень вже навіть літнім вдовам не спало на думку, що чужий міг би стати господарем їхнього дому. Не скидався він на того, кого могло б принадити тепло хатнього вогнища. Ів всухом'ятку, іноді готував собі з борошна якесь там вариво, присмачене смальцем, а проте якби кого попросив — не тільки вдову, будь-кого, — жодна жінка не полінувалася б з обідом для трактористів передати і йому чогось. Адже люди розуміли — їм добре, бо вони тут народились і живуть тут з власної волі, а якби довелось потрапити на чужину, то і їх тягнуло б додому. А йому, літньому самотньому чоловікові, певне, погано було жити тут з примусу, з дивного, тяжкого, незбагненного й жорстокого примусу. Бо вони, звичайно, знали, що не з власної волі потрапив сюди цей чужий.

Лиш одне їх заспокоювало: те, що він, очевидно, лиха людина; про це говорили його похмурість, насуплені брови, важкий погляд чорних очей. Хоч, якби хто придивився, то помітив би, що з-під насуплених брів чужого на світ дивляться — правда, понуро — не чорні, а зовсім сині очі.

Про те, що він тут не з власної волі, знали всі, та як з ним все це сталося, навіть він сам не зміг би до ладу розповісти. Невідомо де, невідомо як, невідомо яка — спіткала його велика несправедливість, найбільша, коли правда обертається кривдою й виходить за межі людського розуміння. Тут винний — невинний, жертводавець — сам жертва, котра прагне вже лиш одного — впасти, мов поранений звір, у куцах і знеможено завмерти.

Усі вже звикли до нього і майже забули про його існування. Сторожує там собі в полі — і все.

Лише старий Мішко не знав, що то за один отой новоприбулий, бо ще не стрічав його, бо туди в ліс, де Мішко випалював вугілля, новини доходили з запізненням.

Отож, коли в суботу по обіді Мішко їхав додому, вмовившись на прив'язаному до воза ящику з вугіллям, біля сторожки, зробленої з березових кілків, він притримав коня й зупинився.

Сторожка на перший погляд здавалась не дуже доладною будівлею, але в ній ясно горіло маленьке вогнище і чоловік, що сидів коло нього, виглядав на такого, з ким можна було б погомоніти. Бо там, у лісі, випалюючи вугілля, за цілий тиждень хіба що з конем тільки й побалакаєш.

Сидячи на ящику з вугіллям, Мішко привітався:

— День добрий!

Чужий відповів на вітання, і старий незграбно зліз з воза, перекинув зроблені з конопляної мотузки віжки коневі на спину, підійшов ближче і присів навпочіпки біля вогнища. З кишені гімнастерки він витяг акуратно розрізаний для скручування цигарок газетний папір і простягнув аркушик чужому, тримаючи другий скарлюченими пальцями.

Решту паперу старий сховав назад до нагрудної кишені. Потім витяг з кишені штанів пучку тютюну — більше, ніж потрібно на одну цигарку, — й простягнув чужому. Той підставив папір. Мішко знову поліз до кишені й сипнув тютюну також і собі.

Вони заходилися крутити цигарки. Мішко робив це дуже старанно, повільно слинив папір і водночас пильно роздивлявся чужого. Той підняв з багаття тліючу гілочку й чекав, щоб першим, як годиться, припалив власник тютюну.

Старий два-три рази зятагнувся, уважно подивився на чужого і лиш після цього обізвався:

— Добре тут?

— Добре.

Мішко пошукав очима, чи нема тут якого пенька, щоб присісти. Пенька не було, сидіти навпочіпки було незручно, і він опустився на коліна, як і господар.

— Ти не пішов би вуглярувати? — запитав він, тицьнувши великим пальцем у бік воза.

— Мене посилають, — похмуро відказав чужий, — а не я іду.

— То ти який слухняний та сумирний хлопець?

— Розумій, як знаєш.

Мішко був невисокий дідок з сиво-жовтою бородою і синіми-синіми очима і отак, стоячи на колінах, скидався на карлика. Він не обрався на слова чужого, бо й сам був гострий на язик.

— А ти, я бачу, справжній сторож. На порядну людину дивишся спідлоба, а як навідається злодій, то, певне, дременеш.

— Може бути. Або дам йому прикурити.

— Легка наука.

— Легка.

— До того, — Мішко знову тицьнув пальцем у напрямі коня, який спокійно чекав, — треба іншого розуму, як до сторожування.

— Іншого.

— А ти зміг би випалювати вугілля? Га?

— Ну, якби довелось, зміг би.

— Ти хочеш сказати, що вже випалював вугілля?

— Тільки бачив, як випалюють, — відповів чужий іронічно.

— Бачити — не значить уміти. Я питаю — ти зміг би сам випалювати вугілля?

— Може, не дуже добре, але зміг би. Та повчився б у того, хто вміє. Це твоє ремесло?

— Якщо врахувати, що кожної весни тут випаляю вугілля я, то можна сказати, що це моє ремесло. Але можливо, з мене такий же вугляр, як і тесля. Мій дім, правда, теплий і, вважаю, добрий дім. Але вікно стоїть у стіні косо. Мені добре, а іншим смішно,— весело говорив старий.

Чужий тепер дивився на нього привітно, і тому Мішко поставив питання руба:

— Що скажеш, як запитаю — пішов би ти зі мною випалявати вугілля?

— Якби мене послали, я відповів би — гаразд.

— Тоді готуйся, завтра знову заїду, заберу тебе й одвезу. Звичайно, як маєш охоту.

— Охоти не маю. Але краще... словом... випалявати вугілля — це добре. Але хіба ти начальник, ти вирішуєш?

— Хвалити бога, ні. Але це неважко залагодити. Випалявати вугілля — це тобі не чорнило псувати. Тут можна й без протекції. То писарське діло часом ласкаве, часом лукаве. А лопата, пилка, сокира — це такі любки, що не ображаються, як їх притиснеш, вони не втечуть. Хоч і спи з ними. Словом, призначаю тебе вуглярем! Будемо вдвох — я, значить, директор, а ти — робітничий клас. Мій теперішній помічник ще й могорич поставить, якщо йому запропоную місце сторожа. Це такий, що за будь-яку роботу візьметься, аби тільки не працювати і щоб спати досхочу.

— А там, де ти директором, спати не можна?

— Коли як. Певне, ти знаєш, що вугілля горить і вночі?

— Може, більше й не знаю, але це — знаю.

— Ну от. Теперішній мій горе-помічник... серед старих такого ще не бачив. Одним словом, йому саме в сторожі! Так спить, що злодії і його можуть закинути на віз. Ну, хай так. Але він і коли не спить, то не дуже беручий до роботи. Хай би хоч пару лопат землі кинув на купу, де вибивається полум'я, а тоді б і лягав собі. Та де там — цей не ляже знову, бо для того треба ж спершу встати!

— Знаєш що, — сказав чужий роздратовано, — не бери ти мене випалявати вугілля.

— Стривай лиш, спершу послухай. Ніякий я не директор, хіба ти жартів не розумієш? Адже вночі я буду стерегти, а ти можеш спати. Тільки потім, вранці, мені треба спокійно поспати. Пристаєш на це?

— Я вже сказав, що нікуди не піду. Пошлють — то інша річ.

— Та ні! Послухай! Вночі я. Вранці до обіду — ти. Після обіду запрожемо коня, разом привеземо дерево...

Чужий знизав плечима.

— Під вечір розберемо одну купу. Тоді не так парко, та й легше помітити, якщо десь жарина дише. Нові купи я запалюю по понеділках. Ну?

Чужий мовчав.

— Спробуємо. Як бува не спрацюємося, сторожування застанеш будь-коли. Вуглярем більше заробиш.

— Ну, добре.

Мішко зажмурився. Він піднявся з колін і знову присів навпочіпки, схиливши голову набік, і тепер його сиво-жовта прокурена борода лежала на грудях навскоси.

— Пиляти любиш? — запитав він трохи згодом.

Чужий паличкою ворухив вугілля.

— Ну, любиш пиляти?

— Ні.

— Тоді порядок. Бо і я теж — ні. Так-так, і я теж! Хай дідько вхопить ту частину мого тіла, котра любить працювати. Але зроду ще не траплялось мені відпочивати два дні підряд. А так. Працюємо, та стежемося, щоб, бува, не підвередитися,— проспівав він.

Чужий кивнув і посміхнувся.

— Все! — підсумував старий. Він знову витяг з кишені гімнастерики папір і сягнув рукою в кишеню штанів, що нап'ялися від сидіння навпочіпках. Закурили ще.

— Сім'я у тебе є?

Чужий мов і не чув.

— Я маю на увазі, що десь там, звідки ти родом. Син? Дочка? Жінка?

Чужий навіть не змигнув, він дивився перед себе в землю так, немов хотів пропекти оком земну твердь.

— Ну, добре. Не хочу тебе допитувати. І словами краще не розкажеш.— Скарлюченими пальцями Мішко розчесав бороду. Міркував, як би його повернути розмову на інше.— Скажи мені одне лиш, брате,— обізвався він по хвилі,— бо лиш одне мене цікавить, тільки прямо скажи — сварлива у тебе вдача чи ні?

Тінь посмішки промайнула по обличчю чужого.

— Кожен вважає занудою іншого.

— Правда! Чиста правда! Спитай мою жінку: «Що за чоловік Мішко?» Тобто я. То вона тобі наговорить: «Ледащо, пропиває гроші, грубіян». Вдома лиш її голос і чути. Скрипить, як немашене колесо. А я мовчу. То це її дратує. І як наслухаюся — гоп на ліжку. Швиргону з ніг чоботи, одвернусь до стіни і дам хропака. Ото вже моє колесо. Це якщо вдома треба спати. Бо взимку я сплю в стайні, взимку я біля коней.

— Теж непогано.

— Краще й не треба. Працювати з конем — то найкраще. І собі вигоду маєш. Дерево, фураж привезеш коли хочеш. Та ще й усі похваляють. «Ото справжній чоловік, цей Мішко!» Аякже! Ну, і повозитися з конем треба. Нагодувати, напоїти, та все вчасно. З цим я не жартую. Але щоб я їх чистив? Глянсував? Це вже хай робить той, хто їх запрягає. Зробить — добре, не зробить — так і буде. Коні наші такі, як і укривала — ляснеш долонею, тільки курява здійметься. То не ляскай. І не бий. Правда?

— Не знаю.

— Глянь на цього коня,— він обернувся в бік коня, який так само тихо чекав.— Я його ніколи не б'ю. Як він мене розсердить — лаю його матір. Путній кінь усе добре відчуває, якщо він у руках путнього чоловіка.

Чужий кивнув. Йому подобався балакучий дідок, та ще він радів, що спекався осоружного сторожування. Недобре було йому день у день тут сидіти та думу думати.

Старий Мішко віддавна був єдиним і, можна сказати, визнаним на селі вуглярем. Працював він від перших весняних струмків до жнив. Але його помічники змінювались по два-три рази кожного «сезону».

Робота була нелегка, а молодих і дужих людей до неї не ставили. Та вони і не пішли б вуглярами, головним чином, через вечори, через суботні вечори. Вугілля, що горіло під груддям землі, не можна було полишити і в суботу ввечері. То що це за життя? Людина не почуває себе людиною, якщо вона в суботу не вдома і не може побанитись. Помитись, потім хлюпнути на розпечений камінь холодної джерельної води, щоб бурхнула пара, потім змінити білизну і з розчервонілим, лиснучим обличчям у самому спідньому перебігти до хати. Там перехилити чарчину, а як можна, то й дві, потім одягтись і сидіти собі — взимку в хаті, влітку надворі, на призьбі, розглядаючись навколо. Непогано також піти по сусідах, постояти у когось під вікном, перекинутися словом з перехожим, — коли старий чоловік не може без того, то що вже казати про молодих. Якби суботнього вечора не було, то вже й ведмедеві у лісі краще, бо ведмідь принаймні у лісі господар. А людина почувала б себе гіршою від білки, що скаче по деревах. Білка хоч знає наперед, що незабаром, наприклад, піде дощ, і розповідає про те своїм одноплемінникам чи хто її там знає, кому. Людина ж у лісі жити може тільки за умови, що вона час від часу повертатиметься додому, в село. А хлопцеві, котрий має дівчину, замало знати, що вона у нього десь там є...

Отже, Мішко не дуже міг перебирати помічниками. Але в суботу і він не хотів лишатися в лісі. В п'ятницю він лише закладав дерево в яму, в суботу вранці прикривав його землею, насипав височенький горбок, а підпалювати виходив лише у неділю пополудні, а то й у понеділок.

Дерево повинно горіти повільно, інакше з нього вийде не вугілля, а попіл. Траплялось, що купи можна було відкривати лиш у суботу. В такому разі Мішко зносив дерево у вуглевипалювальну яму, але певний час не підпалював його. А як починали допитуватись: «Коло ли буде вугілля?», у Мішка наготові була відповідь: «Хіба я знаю? Може, замість вугілля знайду лише попіл. А матері твоїй!.. Що це вам, завод?..»

Було й таке, що в найгарячішу пору робота у ковалів зупинялась на два-три дні. Звичайно, Мішка не звільняли, бо замінити його не було ким, але старому й самому бувало соромно в таких випадках. А знайти когось, хто згодився б і в суботу лишатись у лісі, було просто неможливо.

Те, що ніхто не мав смаку до вуглярства, позначилось і на стані вуглярської хижки, хоч колись вона була міцною й добротною. Недалечко, в ущелині, струменіло чисте джерело. Підлога хатини, зроблена з розколотих надвое і укладених на дві товсті модринові колоди полін, лежала на висоті п'яти сходинок над землею. Балки трималися б і сто років, звичайно, за умови, що хтось конопатив би щілини свіжим мохом та часом наколов би трохи дранок, щоб полагодити дах. Бо в дощ зверху текло. Підходяще дерево на дранки знайшлося б поблизу, та нікому не потрібний дім швидко занепадає, як і людина, яку ніхто не любить. Коло хижки була і стайня, щоправда, теж підупала, але у справніший її половині ще можна було б тримати двоє-трое коней. Не було лише людини, котра дала б лад цій оселі, що стояла за десять верст від села.

Тут, у лісі, в ущелині, оточеній деревами, де легенько куріли при-

трушені землею купи, якось особливо впадало в око те, що Мішко й чужий, уклавши між собою спілку, не помилились у виборі.

Бо у Мішка був такий звичай, що вночі він не менш як разів чотири прокидався і виходив провідати купи. Там, біля куп, стирчала і лопата, застромлена в землю, завжди на одному і тому ж місці, щоб була напихваті, щоб не треба було її шукати. Коли язичок полум'я вибивався з-під землі, Мішко швидко кидав на нього одну-дві, а часом і з десяток добрячих лопат землі з рову, що оточував яму. Тому досі ніколи не траплялося лиха, дерево не згоряло дощенту, а гарненько собі обвуглювалось.

Те нічне пильнування Мішко вважав за неабияке діло. І то цілком слушно, бо якби він не виходив до куп, то на ранок на їх місці пала-ло б велике вогнище, і багато праці, а ще й дерево — в кожній купі по п'ять возів дерева — пішло б намарне. Лише перед світанням Мішка зморював справжній глибокий сон, що тривав майже до полудня. Жовтувате світло із закурених віконць анітрохи не заважало йому. Він смачно хропів, розкинувшись на низенькому тапчані, навіть не скинувши баранячого кожуха. Мішкова борода й кожушане хутро були однакового кольору, і лиш хропіння та сопіння виказували, з якого боку голова сплячого. Мішко завжди спав не роздягаючись, не скидав він і постолів.

Андраш, лягаючи спати, роздягався і вночі не прокидався. Вкривався своєю одежею. Щовечора він мостив собі на тапчані постіль — із трьох набитих сіном мішків з-під зерна. До світанку мішки розповзались, і знову крізь широкі шпарки між товстими дошками підіймався пронизливий холод. Можливо, через це Андраш прокидався дуже рано. А може, він звик до того ще колись, у своєму минулому житті — так само, як Мішко звик вставати по кілька разів щоночі. Бо Мішко завжди, відколи себе пам'ятав, мав справу з кіньми, коровами, вівцями. Що ж до чужого, то запис, зроблений у сільраді, свідчив, що його «колишня професія — пекар».

Колишній пекар на світанку вперше оглянув купи. Але, дякуючи Мішковим турботам, з ними ніколи нічого не траплялось. Потім Андраш вхопив двоє відер і спустився до тихого джерела, що струмувало з-під скелі. Вода була свіжа й чиста. Правда, вона мала терпкий присмак живиці, бо струмок пробивався між вузлуватим корінням великої сосни. Кришталево чиста джерельна вода в гушавині дерев і кущів смородини здавалася майже чорною від постійної тіні.

Чужий перейшов з повними відрами через веселу галявинку — така рівна галявина серед суворого лісу завжди веселе місце, тут і дим гарно пахне. Зійшов до джерела і вдруге, щоб не треба було весь час оглядатись на воду, готуючи страву та прибираючи в хижці, — все це також було його ранковим обов'язком. Не те щоб Мішко наказав це робити, але якби Андраш не робив, то все воно так би й стояло. Мішко не любив таких «бабських» справ. Ще раз — уже втретє, — сходивши до джерела, він налив свіжої води в кормушку, що була поблизу. Якщо кінь ночував у стайні, Андраш водив його напувати. І давав йому сіна. Але кінь найчастіше вільно ходив собі всю ніч. З весни до зими вовків як і не було, і досвідчену, розумну тварину можна було спокійно лишати на свіжому повітрі. Так і людині зручніше, і коневі краще, бо він може пастись собі на волі. Лише як збирались зранку їхати по дерево, то тримали коня в стайні. Так постановив Міш-

ко, і тут його слово було вирішальним, оскільки він у будь-який час заіграшку знаходив коня в лісі, не так, як чужий.

Андраш, настачивши води для господарства, розпалив у залізній пічці вогонь, присів на найвищій сходинці і взявся чистити картоплю. З одного боку поставив коло себе відро з митою картоплею, з другого — важкий чавун, між ногами — мішок з картоплею. Коли чавун наповнився, Андраш знову помив картоплю, навшпиньках зайшов у хату і поставив чавун на плиту.

Мішко в таку пору ще спав. Андраш вийшов, знову обійшов купи. Він пам'ятав про них і тоді, коли чистив картоплю. А як треба було, то лишав і хатню роботу, щоб кинути пару лопат землі туди, де вибивався вогонь. Оглянувши купи, Андраш заходився прибирати кімнату. Збризкав підлогу й підмів її віником, зробленим із зелених березових гілок. Мішка він розбудив, як приспів сніданок.

Старий підвівся, тильною стороною долоні протер очі і проказав свою ранкову примовку:

— Вставайте, молодці, спеклися вже млинці!

Це було і «з добрим ранком», і молитва, і все, що треба. Ще й заміняло умивання.

Поки їли картоплю, закипів чай — окріп заварювали пахучим листом смородини.

Харчі, хліб їм мали привозити двічі на тиждень. То було справою фурмана, котрий приїздив по вугілля. І він привозив, якщо не забував. Коли ж забував, то доводилось день-два сидіти на самій картоплі, Мішко привозив її кожного тижня цілий клумак. Але забудькуватий фурман при першій же нагоді прислав з кінним посильним хліб, що його пекла Мішкова жінка. Мішкові — зі свого, чужому — з виданого йому борошна. Хлібини були однакові. Молоко теж присилали, у двох березових посудинах. Мішкові привозили молоко з-під його власної корови, чужому — з сільської молочної ферми. Це теж ішло в рахунок авансу.

Крім того, Мішкова дружина присилала квашені огірки, кисле молоко, зрідка масло, а часом і шматочок м'яса. Але завжди суворо попереджала, що то для Мішка. Як посланець звичайно приїздив хлопчина-підліток, котрий радів, що може проїхатись верхи; він те попередження переказував, трохи ніяковіючи. Фурман же повторював його слово в слово, як щось само собою зрозуміле.

— Ясно, ясно,— казав в таких випадках Мішко й підморгував.— Ясно.— І одразу ж викладав на стіл м'ясо. Якщо посланцем приїздив хлопчина — садовив і хлопчину.

— Іжмо швидше, поки не запліснявіло.

Та ні Мішкові нічні пильнування, ні Андрашеве досвітнє порання, ні паювання харчів і тютюну ще не могли б породити дружби між обома чоловіками. Це було природно. Природно було і те, що вони пиляли або різали в лісі дерево. Природно було, що коли закладали дерево в купи, то Мішко командував, а чужий слухався.

Та незабаром між ними з'явилося щось інше, щось більше за звичайну взаємну доброзичливість, і це найкраще було видно тоді, коли вони в лісі складали на віз колоди.

Вони розпилювали стовбури дерев на триметрові колоди, бо довші не влізли б у вуглевипальню яму. Майже завжди нижній кінець стовбура був набагато товщий од верхнього. Мішкові чомусь було жаль цього одинокого чужака, а той відчував себе міцнішим за свого

низькорослого напарника. Тому обидва чоловіки завжди намагались стати до товстішого кінця колоди. Вони просто змагалися в цьому. Часом Мішкові, інколи чужому вдавалось захопитися за товстіший кінець, і тоді вони вже не випускали його з рук.

— Іди на той бік,— гукав то Мішко до Андраша, то Андраш до Мішка, залежно від того, хто захопився за важчий кінець. З цього пізніше виникло щось, що можна було б назвати по-різному, але обидва удавали, ніби й не помічають того.

Мішкові пильнування, Андрашеве ранкове порання, різниця в їхніх звичках також дуже сприяли порозумінню двох чоловіків.

— А матері твоїй... ковінька.— В Мішковій мові «матері» вилітали на кожному кроці, інакше він просто не міг.— А матері твоїй! Знову! Налягаєш на пилку, як клишоногий на сусідку!

— Я і не помітив.

— Отакої! Ти й не помічаєш! Якби ж ти не вмів пиляти, то хай! То я не лаяв би, а навчив. Але ж тут не те, що не вмієш. Хвилин п'ять так славно пиляєш, ніби ангельським крилом водиш. А потім враз аж повисаєш на пилці, можна і тебе разом з нею тягати!

— Я замислився.

— То не замислюйся, матері твоїй ковінька...

Вони пиляли далі. Раптом Мішко спинився.

— Знову! Що це з тобою сьогодні?

— Нічого.

— Про що ти думаєш, замість пиляти як слід?

— Не знаю.

— За втрачене щастя злість зганяєш на пилці?

— Небагато втратив.

— То може, на шию своїх ворогів налягаєш?

— Що б я з цього мав?

— Тобі знати. Певне, все-таки, немало втратив, більше, ніж я. У мене за все життя була тільки корова. І більше нічого. Щоправда, без корови я зостався лише раз, і тривало те неповних три місяці. Я оце дивлюсь, що й ти, певно, був такий же господар, як і я. Чи ні?

— Я був пекарем.

— Ага, ага! Ти ж уже казав. Сокирою ти й тепер вправно орудуєш, краще, як пилкою. Сам собі рубав дрова для печей?

— Звичайно. Коли був пекарем.

— А ким же ти був іще?

— Працював на будові. Потім на дорогах. А потім пішло всяке інше.

— Всяке інше! Бачу, краще було не питати. Ну, добре, Андраше. Бери пилку і думай про пиляння.

Так минув перший тиждень. В суботу, ще опівдні, Мішко запитав:

— То сьогодні як будемо?

І, оскільки Андраш не відповів, Мішко повів далі:

— Я, мабуть, сьогодні ввечері піду додому.

— Ну звичайно.

— Завтра вранці повернусь, і тоді ти підеш у село. У нас в лазні буде наготована тепла вода. Тільки на вечір щоб ти вже був тут. Згода?

- Добре.
- Але на вечір повернешся?
- Повернусь.
- Бо як ні, то краще я лиш у понеділок підпалю купи, і тоді підемо вдвох.
- Підпалюй, не турбуйся. Ми ж домовились.
- Але щоб ти прийшов!
- Ну, звичайно, прийду. Що мені робити в селі? І ночувати було б ніде.
- Ночувати ночував би і у нас, не в тім річ. І запросили б де-небудь ще, якби ти схотів. Га? — Мішко підморгнув приятелеві.— Молодички собі ще не нагледів?
- Не мели дурниць.
- Но-но. Ти вже, звісно, не парубок, то правда, але знайшлася б якась широкозада літня вдовиця, котра охоче випрала б тобі штани.
- Я сам собі перу.
- Дитину собі самотою не зробиш. Ото й знайшлася би така, що не лінувалась.
- Чужий махнув рукою.
- Ого! Може, не до вподоби наші молодичі?
- Цього не скажу, бо я їх не оглядав.
- Сім'ю десь полишив?
- Ні.
- Дружину?
- Я й сам не знаю.— І швидко додав: — Обід готовий, сідай.
- Не треба. Пообідаю вдома. Щось таки дасть стара.
- На двох варив.
- З'їси на вечерю. Я тепер підпалю купи, потім запряжу і на світанку, вважай, буду тут. Вистачить, якщо до півночі раз оглянеш. Нічого не станеться, на світанку я буду.

Сонце вже підбилося досить високо, було близько десятої ранку, коли біля хатини спинився віз. Мішко зняв з воза мішок картоплі, кілька хлібин, посуд. Обидві руки в нього були зайняті, і він ліктем штовхнув двері.

— Здорові були! — Мішко вдивлявся у сутінь кімнати.— Гей! Андраше! — Ніхто не відповів.

Він кинув на підлогу мішок, поставив на стіл посуд, поклав хліб, обернувся і в розчинені двері глянув на купи. Все було, як треба, вони злегка курились. Мішко побачив і чужого. Андраш якраз з'явився на краю ущелини і йшов нагору з двома повними відрами. Був він у чистій сорочці.

- Де ти ходиш? Бери коня, та швидше. Теплої води вдосталь!
- Я вже помився.
- Як? Холодною водою?
- А піч навіщо?
- Бачу. Ця сорочка теж ніби...
- Увечері виправ, на ранок висухла.
- Але ж лазня? А пара? Ех, ти!
- Нащо я став би докучати?
- Ну, то як хочеш! — ображено відрізав Мішко, котрому через лазню довелось погиркатись з жінкою.— Пиндючний ти якийсь, чуеш.

Вдома сварка була не так через лазню, як через Мішків наказ: «Після лазні щоб на столі перед гостем була чвертка і пристойна вечеря, як личить для гостя».

— Ну, то як хочеш,— додав Мішко.— Вода готова, чекає на тебе.

— Тепла вода ніколи не пропаде марно.

І Андраш, щоб перевести розмову на інше, додав:

— Я направив пилку, підгострив зубці.

— Міг би почекати, доки повернусь.

— І приніс води для точила. Але не гострив, чекав на тебе, будемо вдвох.

— Спершу поїмо,— гукнув Мішко. Він ледве приховував свою радість. Звичайно, вдома усе було б, як годиться, за це можна було не боятись. Зате так йому не доведеться переживати: а раптом товариш не повернеться своєчасно! Бо Мішко краще б утік, пішки вирушив би додому, ніж залишатися на ніч самому. Він і сам не знав, чого боїться, але боявся.

Чужий засунув під тапчан мішок з картоплею.

— Ходи-но вже сюди, сідай!

Мішко видобув загорнені в полотнину горщики й чавуни, накраяв хліба. На плиті стояв ще гарячий, щойно заварений шипшиновим корінням чай, червоний на колір. Чужий налив у кухлі чаю і теж сів до столу. Іли вдвох, хоч Мішко вдома вже добре поснідав і зараз сидів лише за компанію, удаючи, що їсть.

— Ну, добре,— сказав Мішко, коли вони попоїли.— Значить, до роботи. Але сьогодні будемо лише гострити, більш нічого. Принаймні хоч одну ніч спатимемо в чистих сорочках.

Другого дня сорочки, справді, забруднилися — від пиляння та вугільного пилу, а до кінця тижня аж почорніли.

Наступної суботи Мішко вже не кликав товариша банитися. Його знову брала злість, коли він думав про те, що його чекає вдома. Що казатиме йому жінка, питаючи, чого тоді не з'явився гість? І що він зможе відповісти? Що Андраш бундючний? Чи що відлюдько? Мішко міг би сказати: «Пораненого звіра тягне в хащі». Це було б правда, але з цього лиш пішли б розмови та пересуди... Мішко вирішив, що загнє добрячого матюка і таким чином одіб'є у жінки охоту цікавитись та розпитувати.

Коли він отак знайшов вихід із складного становища, злість його як рукою зняло. Вже збираючись іти, він миролюбно звернувся до Андраша:

— Прикро мені, чуєш, що не йдеш у село, не помнешся, не побанишся, як порядний християнин. Та... по щирості скажу, мені добре, що є тут жива душа, коли повернусь. Бо я і вдень не люблю лишатись сам у лісі. А вночі ні за царство небесне не засну сам один у цій халупі.

— А що, ти боїшся?

Мішко знизав плечима й нічого не відповів.

— Чого боїшся?

— Не знаю. А ти не боїшся? Особливо такої ночі, з суботи на неділю.

Чужий заперечливо похитав головою.

— А я... як уявляю собі, що насяде на мене отой, прости господи, нечистий...

— Значить, якщо прийдеш пізно ввечері і — я лиш для прикладу кажу — не застанеш тут нікого?..

— Заверну коня — і назад.

— Через темний ліс?

— Як я сиджу на возі, а кінь іде, тоді нічого. Сам не знаю, в чому тут річ, матері його ковінька, але так воно є. Коли ж кінь незапряжений, а я сам лежу в цій гнилій халупі — тут мені й край. А коли ти тут поруч сопеш і мені потрібно вийти, то хай буде хоч яка глупа ніч — вийду. Коня знайду, як десь заблукає. Хоч би що. Нема такої темної ночі, бурі, блискавки, щоб я злякався. І не вродився ще той кінь, котрого б я не знайшов. Але щоб жива душа сопіла отут, в кімнаті. Розумієш — не розумієш, але так воно є.

— Ну, і чого ж ти боїшся? Особливих гріхів, гадаю, у тебе нема?

— Це як сказати. Бачиш, як лаюся.

— То лиш губа твоя винна.

— Ну, і красти доводилось... Селянин хіба проживе, як не вкраде? Так воно було завжди.

— Своє він крав, завжди лиш своє брав.

— Це правда, знаю. І не цього боюсь. Того боюсь, чого не знаю, що воно таке.— Мішко підняв руку, щоб Андраш не перебивав.— Не вчи. Я і без тебе знаю, що наука про це каже: дурниці. І що забобони. Хай. Але боятись все-таки боюсь... Не знаю, ти з цим як? Спершу я думав: ти не боїшся, бо вчинив великий злочин і тобі вже все однаково. А як гляну тепер — тебе спіткало якесь велике нещастя, таке, що більшого вже й не може бути.

— А якщо велике щастя?

— Так я тобі й повірив!

— Проте це саме так. Я не відповідаю ні за що, хіба за самого себе.

— Такого не буває.

— Ну, звичайно, воно не зовсім так. Бо хто не боїться смерті, ще може боятись зубного болю.

— А ти не боїшся смерті?

Чужий відповів лише поглядом.

— Але жити хочеш! І не кажи, що ні.

— Навіщо б я таке казав? Якби не хотів... є мотузка, є і дерево.— Він посміхнувся.— Бачиш, живемо ми в цілковитій злагоді, а якщо й шкодимо кому, то тільки деревам.

— Я не від того, щоб більше поросячих смертей лягло на нашу душу,— скінчив розмову Мішко й пішов запрягати.

Перед тим, як вийти, він висипав на стіл увесь тютюн з кисета.

— До завтра! — Потім обернувся і взяв трохи тютюну — на дві цигарки.— Поки доїду додому.

П'ятий тиждень жили вони отак. Мішко по суботах вирушав з самого ранку. До воза вони завжди прив'язували великий ящик вугілля — повний з верхом. Тепер, коли купи горіли і в суботу вночі, вугілля було значно більше.

Повертаючись, Мішко привозив хліб, картоплю, а також огірки, кисле молоко, масло, цибулю. Жінка вже не лаялась, бо як стало більше вугілля, побільшала й платня.

Коли по вугілля приїздили в середу, то привозили лиш хліб і свіже молоко. Якщо фурман забував узяти харчі, то на вечір він обов'язково

все-таки привозив усе. Бо тепер доводилось забирати продукцію двічі — вуглярі давали ковалям щотижня по три вози вугілля. Це щонайменше. Часом ще й на четвер лишалось — деє близько воза. Вони розраховували, що коли так піде й далі, то вугілля лишиться вдосталь і на зиму.

Сварки за пилянням все ще траплялись, але, вантажачи дерево, обидва, як і досі, намагалися вхопити, де важче.

Як це можна було б назвати? Що вони подружились? Цього замало. Полюбили один одного? Це, певне, забагато. Самі вони помітили лиш одне — після закінчення тієї роботи, яку вони **мусли** робити, у них виникало бажання робити те, що **треба було б**. І вони почали ремонтувати свою хатину.

Ще раніше, носячи колоди, вони нагляділи собі одне дерево. Вже з того, як стриміли у нього гілки, було видно, що це дерево можна рівно розколоти. Тоді вони вирішили, що відремонтують дах. Але для певності спочатку відрізали шмат деревини й перевірили, як відколюються тріски. Лише після цього взялися розпилувати. На вугілля вони намагались вибирати дерева повалені або всохлі. Вони цілком придатні для випалювання, а пиляти їх легше.

Врешті чоловіки заходились коло прямого, без гілля, стовбура. Звалили, розпиляли і тут-таки накололи з нього дранок. Робота забрала цілий день, зате додому привезли цілий віз готової продукції. Мішко промовив наче сам до себе:

— Досить уже підставляти під дірки всілякі бляшанки, та ще й мокнути при цьому...

Вуглевипалювання і далі йшло досить інтенсивно, та чоловіки все-таки знайшли час для ремонтування даху, на цьому своєму шостому тижні, що вже дихав літньою спекою.

Мішко якраз привів на повіді коня, після обіду мали запрягати.

Чужий в цей час був нагорі, на даху, і прибивав свіжі, пахучі дранки, від яких віяло смільним духом. Звідти він помітив, що стежку, яка вела до села, наближається людина.

— Гість іде,— гукнув він до Мішка, котрий саме становив коня до дишла.

— Хто це в біса може бути?

— А я звідки знаю? За плечима рушниця, бородатий.

— А одіж яка?

— Ніяка. Як у першого-ліпшого.

— Шапка?

— По-моему, лисяча. І як він тільки не звариться в ній у таку спеку?

— Лисяча? То це лісник, Євсей. Мабуть, зазирне й до нас. Хоча б для того, щоб показати: бачите, обходжу ліс. Злазь-но з даху.

Андраш зліз по драбині і зайшов до хати.

Мішко прив'язав коня до воза і замість того, щоб запрягати, сів на ганку. Вмостився на найвищій сходинці й почав скручувати цигарку. Коли він побачив, що по дорозі йде справді лісник, то удав, ніби він ні про що не знає. Загукав занадто голосно, ніби когось будив.

— Андраше! Гей, Андраше! Викинь хутчий до біса картоплю! Чуеш! На обід буде тетерка. Чуеш, Андраше!

Чужий вийшов на поріг.

Євсей наче й не чув тих вигуків. Взутий у постоли з м'якої шкіри, він нечутно підійшов до самих східців, зупинився і лиш тоді привітався.

— Здорові були.

— Добридень,— одказав Мішко й підморгнув товаришеві.

— Добрий день,— проказав чужий стримано, байдуже дивлячись на незнайомця.

За плечем у Євсея висіла мисливська рушниця на новому жовтому ремінці. Тій рушниці було, мабуть, років сто — річ дуже давня, ще шомпольна. Приклад був перев'язаний мідним дротом. Ще один жовтий ремінь перетягував навхрест Євсееві груди, на ньому блищали всілякі пряжки й кільця. На одній з пряжок висів мішечок із шротом, до одного з кілець була прив'язана мотузкою пляшечка. Колись у цій пляшечці були, очевидно, парфуми, тепер — жовто-зелений порошок. Решта пряжок і кілець гуляли.

Євсей зняв хутрянну шапку і тильним боком долоні витер лоба. Волосся у нього було сиве, борода — біла, але в ній заплуталось багато червонястих волосин. Це, а ще більше червоний колір обличчя, білясті рисочки серед зморщок на обличчі, дуже червоні вузькі губи і ластовиння на руці, котра притримувала ремінь рушниці, свідчили про те, що колись Євсей був рудий. Очі він мав блакитні, як небо влітку, і водночас такі, як злинялий перкаль. Ніс вузький, немовби якийсь насторожений. Колись, хто його знає, може, і ніс, і очі його подобалися молодикам.

— Дозволите у вас перепочити? — запитав Євсей ввічливо, згідно з лісовими правилами доброго тону.

Мішко мав би на це сказати: «Почувай себе як удома». Але він відповів іншим, жартівливим привітанням.

— Приніс закуску — будеш гостем! А випивку — господарем.

Євсей кивнув і присів на колоді, що лежала поруч хати. Її саме напередодні Мішко з Андрашем принесли про запас на дранки. Мішко зійшов східцями і став поруч Євсея. Чекав ще якогось запитання, щоб знову відповісти якимсь жартом. В цей час підбігла Євсеева собака. Вона важко дихала, певне, гнала за якоюсь звіриною.

— Найда, сюди! — Євсей вказав місце перед собою.

Собака сіла точно на вказане місце, перед господарем, і запитливо подивилася на двох людей, з якими той розмовляв. Це була велика бура сука, очевидно, помісь вівчарки й мисливського собаки. Вона задерла носа і принюхувалась до двох чоловіків. Певне, її дратувало те, що вони ще стоять і ходять, тоді як хазяїн уже сів і, отже, беззахисний. Вона підозріливо дивилась і на Мішка, який, вмостившись на пеньку, кидав насмішкуваті погляди на її хазяїна.

Нарешті Мішко погасив цигарку об пеньок.

— Вдало полював? — запитав він, ніби не бачив, що Євсеева торба порожня. На селі ходили чутки, що цей лісник їсть смажену дичину лише тоді, як буває в гостях.

— І рушниці не знімав,— одказав Євсей, мовби не помічаючи шпильки.— Хочу пошукати берези на посуд.

— Тепер якраз пора, поки дерево сире. Я теж дивився тут на берези, але...

— Тут уже не знайдеш. Тут вони такі тонкі, що з них хіба що сільниці робити.

— Нема тепер доброго дерева,— підтримав його Мішко.

— А то кому як. Як зайдеш далеко в ліс, то знайдеш і на восьмилітрову посудину, скільки душа забажає.

— Та невже? І одної такої не бачив. Щоправда, далеко я й не піду. Мені треба тут стовбичити й коптитись, щоб не запліснявіти.

— Ти дарма й ходив би,— сказав лісник зневажливо.— Треба знати, в який бік іти. Та й око треба на те мати — це найголовніше. А то пройдеш повз дерево, лиш руку простягни — і тут воно, а ти його й не помітиш...

— Ну, звичайно. Що таке вугляр проти мисливця? Ніщо! — Мішко знову підморгнув товаришеві.— От ти вже точно знайдеш восьмилітровку.

— Гадаю, на тому тижні пару можна буде винести на базар.

— І скільки ти заправиш, скажімо, за дволітрову?

— Ти ж не купиш, то чого питаєш?

— Мені восьмилітрова не потрібна, а дволітрових є вдосталь. Але ось, глянь, це мій напарник. У нього посуду немає.

Євсей весь цей час краєчком ока спостерігав за чужим. Тепер він повернувся до нього, немовби щойно його побачив.

— Я поки що теж не купуватиму,— сказав Андраш.— Пізніше, як отримаю аванс.

Євсей схвально кивнув. Йому не сподобалося, що Мішко нав'язує такого покупця, котрий хотів би купити дешевше або ще й у борг. Якщо до сьогодні він міг тут жити з Мішком, то зможе й далі... Звичайно, для вугляра чи лісника немає кращого посуду, як берестовий. І від глиняного кращий, бо не б'ється, і від залізного теж, бо легкий. Хто живе у лісі — іншого й не носи з собою. Про синтетичний посуд поки що лиш балакають ті, що читають газети, його ще треба добре роздивитись. А берест — отут, у нас. Євсей махнув рукою. І ніби й не він перед тим похвалявся, сказав:

— Та воно ж іще в лісі стоїть, нащо про нього балакати.

— Справді! — втрутився Мішко.— Посуд ще в лісі, тетерка на гілці. Андраше! А матері твоєї! Ти й справді вивернув картоплю? Куме Євсею, не погребуй, пообідаємо разом, з'їмо трохи бульбії.

— Спасибі, але в таку пору я не звик їсти. Потім ходити важко. Чогось тепленького випив би, як дасте. Буду дуже вдячний.

— Неси сюди кип'яток, товаришу директор. Чи там ще не закипіло?

— Та певне, вже й википіло наполовину.

— Трусни туди листу чорної смородини.

— Зажди! — гукнув Євсей.

Чужий зупинився на дверях. Трохи насупивши брови, стояв і чекав. Євсей розв'язав мисливську торбу. З великою обережністю дістав з неї полотняний мішечок, розв'язав і його.

— На. Китайський. Цього всип.

Чужий не ворухнувся, чекав, що скаже Мішко.

— Облиш, Євсею,— сказав Мішко,— таке ми лиш на різдво п'ємо, та ще, може, на великдень. А так і смородиновий буде добрий.

Це, звичайно, була неправда: щонеділі Мішко привозив зо дві горстки справжнього чаю.

— Теж непогано. І я люблю. Кажуть, корисно. Вітамін... Є в мене ще викопаний навесні корінь шипшини.— Євсей знову поліз у торбу.

— Ну, добре,— кивнув Мішко.— Як ти вже так наполягаєш, покуштуємо твого.

Чужий почекав, поки Євсей знайшов другий мішечок і передав його Мішкові. Потім спустився на дві сходинки і взяв його у Мішка. Не кваплячись, зайшов у хату. Від дверей він ще раз глянув на Євсея і на собаку. Собака лежала коло хазяїна і стежила за кожним рухом чужого.

Вода і справді добряче википіла, і в залізній пічці вже ледве тліло. Треба було знову наповнити казанок. Потім підкинути в пічку тонкого сухого хмизу. Спалахнув вогонь. Чавун з картоплею теж треба було знімати. Картопля, певне, вкипіла якраз тоді, коли прийшов мисливець, вона вже трохи розварилась... Андраш злив з картоплі воду й розім'яв маленьким березовим макогоном. Потім полив кислим молоком з Мішкового горщика і зверху акуратно поклав три ложки. Тим часом в казанку закипіла вода. Він кинув туди щипшинового коріння, потім ганчіркою взявся за дротяну дужку казанка. В другій руці він тримав чавун з картоплею і три кухлі — майже все їхнє домашнє начиння у двох руках. Виніс усе і поклав на колоді, між Євсеєм і Мішком, потім зайшов у хату ще раз і приніс хліб і ніж.

Євсей тим часом вийняв загорнутий у чисту полотнину хліб і поклав посередині. Тоді Мішко встав і присів навпочіпки біля колоди, бо хотів, щоб Андраш сів на колоді.

Коли чужий присів, Євсей якраз вихваляв собаку:

— Шкоди не зробить ніколи. Скажімо, колеш кабана. Не зачепить. Зроду такого не зробить. Але кого чужого теж не підпустить близько.

— А мій пес, матері його, злодійкуватий! Як застукаю — не втікає. Ляже на землю й дивиться: «Ну, вдар, якщо рука здійметься!» То як ти його вдариш, а матері його ковінка.— Мішко взяв ложку і, коли обидва чоловіки наслідували його приклад, почав їсти.

— Зіпсуєш його отак,— сказав Євсей презирливо.— Правду я кажу? — звернувся він до чужого.— Собаку треба вчити.

— Вчити? — засміявся Мішко.— Як він витріщить на тебе тими блискучими, жалісними очима, ну чисто старець тобі або піп! Ще й сам мусиш погладити його, бо лежатиме і не встане, доки не помилуєш.

— І нащо такий здався?

— Стереже хату. Правда, тільки гавкає. Але як припече, то, може, й посміливішає. Чи не так? — повернувся Мішко до чужого.

— Так.

— А моя Найда знає закон. Коли м'ясо лежить долі — то її. Вхопить те, що на землі,— я її не лаю. Хай навіть випадково впало. Але те, що покладу на стіл, чи на полицю — того вже вона не зачепить. Лежатиме на дерев'яній полиці, врівень з її носом — однаково не візьме, знає, що не можна.

— Та невже?! — не повірив Мішко.

— Так я її вивчив! Або, наприклад, на полюванні обжереться...— Євсей глянув на Мішка й помітив, що той підморгнув товаришеві, але незворушно вів далі,— кишки там, нутроці і чорт зна що ще — тоді йде й шукає собі трави, лікується.

— То ще нічого! — хихикнув Мішко,— Була в нас кицька. Завжди полювала, а матері твоєї ковінка, а надто, як мала кошенят. Страшно було й глянути, скільки горобців носила тим кошенятам... Ну, чого не їси, Євсею?

Євсей кивнув і взяв краечком ложки трохи картоплі.

— Ну, то ця кицька,— говорив далі Мішко,— коли вже кожне сліпе кошеня з'їло по два горобці, а вона, як завзятий мисливець, не могла спинитись та все полювала, з третім горобцем принісла лікувальної травички. Знала, погань, що така кількість горобиного м'яса може зашкодити малятам.— Мішко дмухав на повну ложку картоплі, і лиш очі у нього сміялись.

Євсей поклав ложку, потягнувся до кухля з чаєм. Випив добру половину, не спускаючи погляду з Мішка. На лобі у нього виступив піт.

— Недарма,— мовив Євсей, тримаючи кухоль у руці,— недарма називають тебе в семи селах Мішком-базікою.

Він допив чай, загорнув хліб у чисту білу полотнину, на котрій ще виднілись пружки від праски, і звернувся до чужого:

— Хто розуміється на ділі, бачить одразу, що моя Найда дуже розумна.

— Бачить...— луною озвався чужий. Він увесь час слухав розмову обох чоловіків із незворушним обличчям, навіть не посміхнувшись на Мішкові жарти. Якби Євсей не звернувся до нього прямо, він і тепер мовчав би.

— Шкода, що вже трохи стара,— додав Євсей.

— Стара? Вона ж от-от приведе цуценят.

— Цього і я чекаю,— сказав Євсей, трохи здивований тим, що незнайома людина завважила майже непомітну ще вагітність.— Одне цуценя я вирощу.

— А друге дали б мені,— несподівано, мабуть, і для самого себе сказав чужий.

Євсей зміряв його поглядом.

— І з чого то ви його утримували б?

Вії чужого здригнулись.

— Яюсь прожив би зі мною,— сказав він хрипко.

— Найкращого я однаково лишу собі.

— Розумію. Того, котрий виглядає найкращим після народження. Той, що потрапить до мене, не буде гірший.

— Котрий найкращий, той найкращий. Інші теж можуть бути добрі, але найкращий лиш один. Чи може, я не розуміюся на собаках?

— Ви непоганий господар. Але якщо я буду для свого ще кращим, то й з мого вийде найкращий.

— Ви мисливець? Я маю на увазі — спеціаліст?

Чужий не відповів. Зібрав посуд.

— Бо я, щоб ви знали, спеціаліст.

Чужий кивнув йому і поніс посуд у хату.

Коли він вийшов, Євсей кісет якраз був у Мішка, котрий набрав з нього тютюну на велетенську цигарку.

Отримавши назад кісет, Євсей простяг його чужому.

Той узяв, і тоді Євсей сказав:

— Знаєте, моя Найда така метка, що кожне слово розуміє.

Мішко застиг із наполовину скрученою цигаркою в руці.

Євсей глянув на нього.

— Одне лиш — говорити не вміє.

— Може й говорити,— сказав чужий.

Мішко захихотів. Цигарка розкрутилась, тютюн майже весь висипався.

— Ну, звичайно: гавкати,— сказав Євсей.

— Говорити,— відповів чужий. Він присів навпочіпки, поклав долону на пожовклу траву, вигорілу від гарячого духу сусідніх вугільних куп. Глянув на Найдю.

Собака, тихо повискуючи, підповзла на череві ближче до нього. Руки чужого вона не лизнула, лише понюхала.

— Найда! Назад! Сюди, кажу тобі! — сердито вказав перед собою Євсей.

Собака підкорилась. Сіла перед хазяїном, але не зводила очей з чужого.

Лісник підвівся, перекинув через плече рушницю, поправив пояс.

— Ну, бувайте здорові! — Він рушив, нечутно ступаючи постолами з м'якої шкіри. Ззаду на ремінці блиснула сокирка, якою він збирався добувати березовий луб на посуд.

Другого дня вони стояли на верху відкритої купи, в диму, в жару, в задушливому вугільному чаду.

— А хай йому грець, я оце бачу, півтора кубометра, більше не буде. Або й стільки нема. А ми ж пильнували.

— Он в тій довгій буде більше,— заспокоював Мішка товариш.

З облич обох вуглярів дрібним градом котився піт. Брудні сорочки прилипли до спин. Так напружено працюють ті, кому платять не поденно. Контора нараховувала їм платню по кубометрах.

Працювали вони майже мовчки, поки не виклали всю купу, зрідка обмінюючись кількома словами. Але частіше обходилися жестами, як кому щось було потрібно.

Коли скінчили роботу, Мішко оглянув скинуте в яму блискуче вугілля. Як помічав десь жарину,— хлюпав туди водою, щоб на повітрі не спалахнуло.

Чужий зійшов до джерела. Повернувся з двома повними відрами.

Одне поставив коло вугілля, друге заніс у хижку.

Мішко теж увійшов, витер обличчя, зачерпнув кухлем води й довго пив. Відразу ж на лобі у нього виступив піт. Він відтягнув прилиплу до тіла сорочку.

— Пху,— видихнув.— Це ніби зробили. Зосталося все інше. І так воно до самої смерті. Отак! — Мішко вилаявся.— Справа звичайна. Але от скажи мені — хто розумніший? Машина, кінь чи людина?

— Людина розумніша від машини,— відповів чужий.

— І можеш пояснити, чому?

— Бо машини придумала і робить людина.

— А от і не так! Машина розумніша від людини, людина розумніша від коня. Сказати чому?

— Скажи.

— А через те, що машина й не рухнеться, поки її не нагодуеш. Спершу залий їй у черево мастило чи бензин. Ага! Що? А людина? Людина і голодна, а робить. А кінь — той ще дурніший. Не тільки робить, хоч і голодний, а ще й слухається того, хто від нього слабший. І терпить, як мученик.

— Ну а що ж йому робити?

— Біс його знає, що. Хоча... Є такі, що знають. Був колись, чув я, один чоловік, котрий завжди бив-убивав доброго коня, свого власного, до речі. Одного разу повів він того коня до струмка напувати. Кінь спершу скинув його, а потім не дав звестись. Захлинувся чолов'яга у воді, що навіть колін не сягала. Хочеш — вір, хочеш — ні, я теж того

на власні очі не бачив. Але розповім ще один випадок, це вже трапилось тут, ще й півроку не минуло... Борівітер... може, ти його самого ще не бачив, то його плем'я напевне стрічав, є воно скрізь; то він так притиснув конюха до стіни в стайні, що всі нутроці розчавив. Кишки, нирки — все. Через два тижні конюх помер. Бо страшно жорстокий був чоловік; людині чи тварині радо перегриз би горло. Колись він людей стеріг... Ну, та не про те мова. Словом, оце падло, Борівітра, зараз годує одна шмаркачка, напуває його, муштрує і носить на ньому, як вихор. І цей чорний дракон так слухається того дівчиська, як я своєї старої. Або ще й краще.

— Ти почав з того, що кінь дурний. А твої розповіді якраз доводять протилежне.

— Котрий лишиться жеребцем, той не дурний. А Борівітер, то хитра тварюка! Якби він забив того чоловіка, то не подивилися б, що жеребець племінний, пристрелили б. Але ж він його не забив! «Випадково» притис до стіни... А тепер він такий слухняний, що й не впізнаєш. Іде дівчина — він узнає ходу. А може, бачить її крізь шпарку в дверях? І починає іржати, як ото лоша. А воно ж дівчина. І не бабську роботу робить, не бабським ділом займається. Бо як на мене, то бабі місце коло курчат, а до коней хай не сунеться. Особливо ж до такого! Та тепер нова мода. І що правда, то правда! Жеребець гладкий, міцний, увесь аж лиснить.

— Дівчина там чи не дівчина, а кінь не може жити без людини.

— Тому й кажу, що дурний.

— Такий самий дурний, як і людина, такий, як і машина. Машина теж, даремне ти її вихваляєш, ходить, поки не переведеться на брухт. Потім з брухту знову машина, а з людини — людина.

— Ну, добре, але і так правильно, як я їх вистроїв, за їхнім розумом. Виглянь-но, чи не загорілось там наше вугілля?

Чужий якраз хотів вийти, коли у відкриті двері хижки вбігла Євсева собака.

— Диви, Найда! — здивувався Мішко.

Собака попростувала до чужого, притислась головою йому до колін і шукала очима його очей.

— Євсей іде назад, — зробив висновок Мішко. — Видно, вночі годував комарів.

Він кинув собаці шкоринку хліба. У Мішка були погані зуби, і хлібні шкоринки він збирав на підвіконні для свого собаки.

Чужий погладив Найду і, не мовивши й слова, пішов до вугілля. Потім повернувся й сів на лаві під стіною. Собака залізла під лаву.

Минуло ще хвилин з десять, поки Євсей, сопучи, з почервонілим і розпухлим від комариних укусів обличчям, з'явився біля хижки.

Коло східців він поклав зв'язані до купи березовими гілками новісінькі блідо-жовті козуби. Було їх близько дюжини, один на чотири літри, але і в найменший увійшло б більше літра.

— Здорові були, — привітався Євсей і ступив у хату. Оглядився. Лише коли очі звикли до сутіні, угледів собаку під лавою. Підійшов до неї і добряче стусонував.

— А то за віщо? — запитав Мішко, котрий ніколи не бив ні коня, хоч вважав його дурним, ні собаки, хіба що лясне коли долонею.

— А щоб не шлялась, — одказав Євсей сердито.

— Твоя...— сказав Мішко,— з одного боку.— Здвигнув плечима й додав:— А з другого боку — боже створіння.

— Я їй ще покажу боже створіння. Моя, як мій кінь, моя свиня, моя корова.

— То я ж не кажу, що не твоя,— втихомирював його Мішко.

— Ну, та, до зими однаково не дїжде,— виголосив Євсей.— Скоро приведе цуценят. Трохи зачекаю, щоб підросли, та щоб шуба у неї товста стала, зимова. Коли вже шерсть не лізе.— Він обернувся до собаки.— Рукавиці будуть з тебе або комір на кожух.

— А от собака розуміє, що ви кажете,— обізвався тепер до Євсея чужий. Всі троє мимоволі глянули на Найду. І відчули — собака розуміє, про що йдеться.

Обличчя Євсея, покусане комарами, почервоніло ще більше. Він упрів так, ніби щойно вискочив з паркої лазні.

— Дідька лисого вона розуміє! — злісно вигукнув він.

— Ти ж сам кажеш, що твоя собака розумна, все розуміє,— докірливо промовив Мішко.

— Бо так воно і є! Якщо кличу її, чи посылаю куди, чи наказую служити. Або як забороняю гавкати. Але я не сказав, що вона має людський розум.

— Не людський, бо тоді б вона була жорстокіша,— мовив чужий.

— Не ви, а я кажу, що Найда розумна. Якби вона була дурним цуценям, то я б її не карав. А дістала за те, що побігла вперед. Вона знає, що звинила. Правда, Найдо?

Собака, котра досі чекала нагоди кудись непомітно шаснути, тепер простяглася на підлозі й жалібно заскавучала. Мішко відвернувся. Він не міг дивитись, як мучиться ця гарна і велика тварина з розбухлими сосками.

— Но! — гукнув Євсей погрозово й обернувся до вуглярів: — Бачите! Все розуміє. Тільки що не говорить.

— Ваша собака може і говорити,— гостро сказав чужий.— Тільки ви не розумієте, що вона каже.

— А ти розумієш?

— Не тикайте мені! — підвищив голос чужий і ступив крок до Євсея.

Мішко встав. Здивовано дивився на свого напарника. Він уперше бачив його таким.

Мішко любив при нагоді докинути ущипливе слівце, але ненавидів сварки. Тепер же назрівала сварка, а може, підуть у діло й кулаки.

Але Андрашчураз наче змінився. Хрипко, майже пошепки, він промовив:

— Вона просить, щоб ви не били її. Бо вона вагітна.

— Оце так просить? — якомсь силувано засміявся Євсей.— А більше нічого не каже? — Він обернувся до собаки.— Найдо, скажи, будь ласка, чи продаватимуть сьогодні ввечері в крамниці тютюн?.. Но, відповідай! — загорлав він і копнув собаку ногою.

Мішко бліднув очима на чужого. «Дай йому відсіч, не осоромся перед ним»,— говорив його погляд. За мить перед цим обидва забіяки здавались йому бридкими, зараз — лише Євсей.

— Цього вождя не знає? — звернувся Євсей до чужого.

Той дихав глибоко, розтуливши губи: певне, в такий спосіб стримував гнів.

— Не знає,— відповів він спокійно і майже примирливо.— Бо цього і ви не знаєте. Але вона знає, що ви сказали недавно, і просить, щоб ви її не вбивали.— І додав: — Бо шкода буде зробити з неї шматок нікудишньої шкіри.

— Ти ще... Або якщо так вам не подобається...— Євсей від злості заговорив тонким голосом.— Ваша милість, здається, наймається адвокатом до цього стерва? Воно і це каже?

— Вона не це каже. Вона каже інше,— похмуро насупивши брови, але спокійним голосом відповів чужий.— Вона просить, щоб я був її господарем.

Троє чоловіків подивились на собаку. Найда встала і нерішуче, боязко почала наближатись до чужого.

— Найда! — загорлав Євсей.

Собака знову лягла.

— Віддайте мені цю собаку,— так само тихим голосом миролюбно сказав чужий. І став перед Найдою, щоб Євсей не міг її штурхнути знову.

— Не дам.

— Я заплачу.

— З чого? Може, скажеш, із чого?

— Дам за неї три пуди жита.

— Та ну! Давай його сюди! — засміявся зневажливо Євсей.

— Ви знаєте, що тепер я живу із завдатку. Але ось тут, перед свідком обіцяю. На осінь у мене таки буде три пуди жита.

— Згоджуйся, Євсею,— втрутився Мішко.— Він оддасть. Я ручуся за нього. По руках, Євсею. Такого дурня легко не знайдеш,— і щиро посміхнувся до чужого.— За три пуди жита купиш дві гарні шкіри.

Чужий стояв перед Євсеєм, простягнувши руку долонею догори.

— Ні,— сказав Євсей і подивився на Найду, що лежала за спиною Андраша. Рукавом він витер піт з обличчя, повернувся й попрямував до відкритих дверей.

— Ну, як ні, то й ні,— сказав Мішко і змів зі столу лушпайки печеної картоплі, що лишилися від сніданку.

— Що ж,— сказав чужий,— як три пуди жита вам не потрібні, то знайте про те, про що і Найда вже знає. Ця собака вже моя.— Він присів навпочіпки.— Найдо,— покликав тихо. Собака присунулась ближче. Вона вся дрібно тремтіла.

В цю хвилину Євсей несподівано обернувся й накинув на шию собаки паска, якого зняв із себе. Собака підкорилась і встала. Євсей застібнув пасок, як нашійник.

— Ну, бувай, Мішо! — голосно промовив він і хотів вийти. Але Найда не рухалась. Тоді Євсей сильно смикнув за пасок. Собака лягла, але Євсей поволок її за собою.

Мішко вхопив товариша за руку. Проте це було зайве. Андраш не рухався.

Знадвору долинула лайка, собачий виск. Потім усе затихло.

— Не треба було,— глянув на чужого Мішко.

— Я тут не винен,— відповів чужий.

— Ти маєш чаклунську силу? — рвучко підвів голову і аж здригнувся Мішко.

— Я не маю чаклунської сили.

— Можеш пошкодувати, якщо не маєш. Бо, мабуть, знаєш, що від сьогодні Євсей — твій смертельний ворог.

Андраш знизав плечима:

— Не смертельний.

— Я не те маю на увазі, що смертельний, який там у біса смертельний. Це лиш так кажуть. Але язик у нього паршивий. Будь готовий до всього.

— Стільки вже довелось мені у житті боятись,— байдуже відказав чужий,— що я забув, як то лякатись.— І, наче обірвавши розмову, запитав:

— Запрягати?

— Так, запрягаймо,— сказав Мішко.

У суботу вранці Мішко саме встав і збирався на село, коли у відчинені двері вскочила, важко дихаючи, собака. Чужий був унизу, пішов до джерела по воду.

— А ти чого тут шукаєш? — запитав Мішко собаку.

Найда вилетіла з хижки. За хвилину вона повернулась разом з Андрашем, тицяючись носом йому під коліно.

— Тю! — вигукнув Мішко.— Ця собака втекла з дому! І зараз вона прийшла без Євсея.

— Мені теж так здається.

— А я знаю напевне. Бо такого ще не було, відколи світ стоїть, щоб Євсей прийшов сюди в суботу. В п'ятницю по обіді у нього починається неділя. А субота та неділя стали б святом для порубників, якби знайшовся такий, котрий боїться красти дерево посеред тижня. Але таких нема! Бог мені свідок, нема. В суботу та в неділю і злодії відпочивають.

Чужий лише кивав, слухаючи Мішкову промову.

— А все ж не буде добра з цією собакою,— несподівано посерйознішав Мішко.— Не буде добра... Ти як вважаєш? Відвезти її назад?

— То не так просто.

— А що ж тут складного? Я поки ще здатен упоратися з однією собакою. Зв'язати та кинути на воза — невелике діло.

— Знов прийде сюди.

— Отож воно й є, що знов прийде. Словом, не варто. І якого вона біса схибнула на тобі ця тварина?

— Бо я теж полюбив її. І жалію.

— Однак їй не було погано у Євсея. Недобрий чоловік, але собаку не кривдив. А тепер вже напевно, що не віддасть, і так не залишить. Мисливська гордість йому не дозволить, щоб його собака та від нього втекла.

Чужий глибоко вдихнув повітря.

— Ти мені довіряєш, Мішко? — запитав він, дивлячись у землю перед собою.

— Чого б то я тобі не довіряв.

— Справді?

— Ну, кажи.

— Позичив би ти мені три пуди жита?

— А! Позичу. Чого ж би й ні?

— Спасибі, Мішо.

— Воно, звичайно, ти дурний... Незабаром приведе цуценят і моя Чулі. Я з радістю дав би тобі, яке схочеш. І нащо тобі така здоровецька

собака? Стільки їсть, що добре теля можна було б прогодувати. Ну, хай не теля, але порося — це точно. Подумай — адже не ти виростив Найду, не до тебе вона звикла. Навіщо вона тобі потрібна?

— Я потрібен їй. Вона боїться лісника.

— Жартуєш? Чи серйозно? Ти думаєш, вона справді зрозуміла його слова?

— Чи слова, чи погляд, але зрозуміла.

— Ну, я більше нічого не кажу. Бо ти ще подумаєш, що я не хочу позичити тобі жита.

— Не подумай, Мішо,— тихо сказав чужий.

Мішко пішов на село з тим, щоб у будь-який спосіб купити собаку. Проте він знав — дома наслухається всього: «Старий дурню. Досі за так годував. Думаєш, не знаю. Тепер ще й жито оддаси. Нікуди дівати, правда?» Наче чув усе те, з чим накинеться на нього жінка. Повільно їхав лісовим шляхом, щоб прибути додому, коли вже смеркне. І слухати не стане її, а випряже коней, зайде до хати, скине на підлогу одіж і вискочить митися. Ні, сьогодні він і мови не почне про це діло. Завтра вранці піде швиденько до Євсея, зразу ж, як прокинеться. Якщо Євсей погодиться, то жінка не зможе довго перечити.

Все було зроблено так, як він запланував. І однаково нічого не вийшло. В ліс він повернувся, не заладнавши справи. Сонце вже стояло за вершинами великих сосен, коли він дістався до вугільних куп. Ідучи додому, сперечався в думці з жінкою, проте не знав, як сказати товаришеві про свою невдачу.

— Євсей не дає,— випалив він замість вітання, звертаючись до Андраша, що сидів коло ями. Мовчки обійшов купи і попрямував до хижки. У нього зникла охота до розмови.

Чужий лишився сидіти. Собака простяглась біля нього, поклавши голову йому на коліна. І звіти слідувала за Мішком.

Минула добра година, поки Мішко озвався: «Зайди-но!»

Чужий підвівся. Собака лишилась біля ями. Вже смеркало.

Цього разу накривав на стіл Мішко. На тонку скатерку виложив усе. Але поклав на стіл не дві хлібини, як завжди, а лиш одну. Це означало, що відтепер, доки вони живуть у цій хижці, все у них буде спільне.

Дав хлібину в руки чужому, присунув ближче ножа.

— Сідаймо.

Обидва вони були в чистих сорочках.

— Де вона? — спитав майже пошепки Мішко.

— Внизу, коло ями.

— Не дає. Каже, краще вб'є,— тихою скоромовкою проказав Мішко і оглядівся. Мабуть, боявся, що собака почує і зрозуміє.

— Ти сказав, що заплатиш одразу ж?

Мішко хряпнув кулаком об стіл.

— А ти як думав? Губа в мене чи халява?

— Ну, добре, добре. Не треба одразу ж гарячитись.

— Ну, добре, ну, добре,— перекирив його Мішко.— То що ж будемо робити? Біда буде — це я знаю.

Андраш махнув рукою.

— Віддасть. Подумає і віддасть.

— Погано ти знаєш Євсея. Скупий, як чорт. Це видно одразу. Але ти того не знаєш, що він тричі одружувався. І тепер гайнує вже третю

хату. Вже шукає покупця. Найкращий дім на селі. Як збіситься, то й хати не шкодує.

— Я все-таки думаю, що він собаку віддасть. Хоч би й через ту саму мисливську гідність. Бо собака вже не буде його слухатись.

Мішко підняв глечик з кислим молоком і, не покуштувавши, поставив. Тепер він не притишував голосу.

— Андраше! Скажи по ширості — очима ти її приворожив чи приманив їжею?

— Ні очима, ні їжею. Ти дав їй щось там з'їсти. Я — нічого. Від суботи, звичайно, ми їмо разом...

Мішко розгнівався.

— Не скажеш? Очима врочиш? Замовляєш?

— Ні.

— І не вмієш?

— Ні.

— Ну, добре. Але на селі вже ходять чутки, що ти маєш в очах чаклунську силу, що ти чародій.

— Євсей балакає?

— Для цього багато не треба, не обов'язково Євсей. Товстозада Борбала знає ще більше. Сказати?

— Можеш...— Андраш краєв хліб.

— Вона знає, що з суботи на неділю, на світанку, не тепер, а на минулому тижні, коли вона була в лісі... Тобто Борбала... На тому тижні вона була, при новому місяці, тоді найліпше... бо вона виводить ревматизм мурашками. Чув про таке?

— Чув. Мурашки справді лікують ревматизм. Це і в давнину знали. Але новий місяць тут ні до чого.

— Ну, я не знаю, до чого чи не до чого. Отож вона каже, що стояла, каже, гола, як мати народила, посеред мурашника. І раптом чує — ідуть лісом збігли каторжники.

— Та ну! І що ж далі?

— Потім вона чула, що вони пішли до тебе, забрали увесь хліб, увесь тютюн. Правда це?

— Ти сам знаєш, що неправда.

— Ну, добре, знаю. Я лиш хотів, щоб і ти не сказав. Каже ота Борбала, що вони тому тебе не вбили, що ти сам із каторжних.

— Ти сказав — вона стояла гола посеред мурашника?.. Тоді, звідки вона дізналася, куди ходили збігли каторжники і що вони у кого забрали?

— І правда! — Мішко аж повеселішав. — Я теж одразу спитав її: «Борішко-серце! Кажеш, голяка ти стояла і щипали тебе мурашки. А може, то не вони, а каторжники тебе щипали?» Якби ти лиш чув, що вона тільки наговорила! Що нічого жартувати, коли вона так злякалась, аж дух їй забило. Бо вони там прилаштувались поблизу і ділились. Як треба, то вона й присягнеться, хоч і перед олтарем. Не кажучи вже про суд. Так достовірно вона все розписала, що й розумніший від мене повірить.

— Хай вірить, хто хоче! Однаково брехня.

— Воно не так просто, потім і сам побачиш... Знаєш, що зробимо?

— Нічого.

— Як то нічого? На тому тижні підемо вдвох у село. Разом. І ти поговориш з Євсеєм. Ну?

— Подумаю.

— А тепер клич,— махнув Мішко в той бік, де горіло вугілля.— Певне, зголодніла.

Чужий вийшов на ганок. Тихо вдарив долонею по коліні. Собака стрімголов полетіла до нього з такою силою, що ледве не звалила чоловіка з ніг.

Другого дня Андраш з Мішком поїхали по дрова. Коли вони повільно брели за скрипучим возом, Мішко вже здалеку запримітив, що біля хижки до конов'язі припнутий чорний жеребець.

— Голова сільради приїхав,— сказав він стурбовано.— На Борівтрі.— Він запустив пальці лівої руки у бороду.— Чи не трапилось чого?

— Зі мною — ні,— відповів чужий.

— Тоді добре. Дивись, це той жеребець, котрий придушив конюха, а слухається дівчини. Тільки дівчина і голова наслідуються на нього сидати.

Чужий знизав плечима.

Вони якраз дійшли до крутої дороги, що вела до яру, тут треба було стерегтися. Чужий просунув кілка між спиці. Мішко ж пішов уперед і вхопив прив'язані до краю воза віжки. Чужий, тримаючи в руках запасного кілка, напружувався, підтримуючи воза, котрий заносило вбік.

Так вони посувалися вниз, ніяк не показуючи, що помітили відвідувача.

Коли вуглярі спустились з укусу й підійшли з возом до краю ями, назустріч їм підвівся чоловік, який перед цим сидів на ганку хижки.

— Боже поможи! — голосно озвався він.

Обидва вуглярі лише тепер глянули на нього і майже водночас відповіли:

— Спасибі.

До них підходив, шкандибаючи, чоловік у чорному галіфе і в гімнастерці. Спершу він потиснув руку Мішкові, затим — чужому. Розстебнув кишеню гімнастерки й витяг пачку сигарет. Протягнув вуглярам і дав припалити від своєї запальнички. Був він худий, нервовий, обличчя мав брезкле, фронт залишив на ньому свою печать.

— Ну, матимемо вугілля вдосталь?

— Думаю, що так,— твердо відповів Мішко.

— Я маю на увазі, щоб було і про запас. Бо в жнива ти, дядьку Мішо, підеш до зерносушарки. Як завжди. Знаєш...

— Завжди коло вогню! Як у пеклі. Підсмажувати погані душі. Хай йому грець!

— Хто для тебе «погана душа»? Чи не хліб?

— Хліб — то ні. А усе інше.

Чужий, показуючи, що ця розмова його не стосується, рушив розпрягати коня.

— Я з вами хотів би поговорити,— повернувся до нього голова сільради.— А ти розпряжеш коня, дядьку Мішо.

— Можна! — охоче погодився Мішко й попрямував до коня.

Чужий підійшов ближче. Голова чекав, поки Мішко розпряже і поведе коня.

— По-перше,— почав сухим, начальницьким тоном голова,— те, що ви чаклун, чи чарівник, чи ще там хтось — дурниця. Про це не будемо говорити.

Чужий кивнув.

— А інше питання я повинен порушити тому, що мене проінформували, як людину офіційну. Коротше кажучи, твердять, що дев'ять днів тому, на світанку з суботи на неділю, тут, в оцій хижці, були збігли арештанти. Це правда?

— Ні.

— Кажуть ще, ніби вони забрали у вас хліб і тютюн. Ну, скажімо, силоміць.

— Вони в мене не були. А якби й були, то я сам віддав би їм і хліб, і тютюн.

— Виходить, з симпатії? — запитав нервово голова.

— Ні. Щоб вони мене не вбили. Але тут не було нікого. Я навіть не знав, що вони тут ходять. Ви можете довідатись з моїх документів, що я ніколи нізвідки не втікав. А про те, що у мене й причини ніколи не було, щоб втікати, знаю лиш я сам, і цього досить.

— Це все? — запитав голова.

— Все.

— Так. Тепер третє запитання. Євсеева собака.

Голова оглядівся. Сподівався, що побачить собаку, адже вона мусить бути тут, у лісі. Але ні перше, коли він чекав на вуглярів, ні тепер, коли вони надійшли, собаки ніде не було видно.

Справді, Найда, яка під час відсутності вуглярів стерегла хижку, при появі вершника сховалася в кущі. Тепер вона непомітно визирала звідти. Найда добре знала і коня, і вершника. Побачивши їх, вона й не вискнула. Зберігала всі свої сили для тієї хвилі, коли прибулий схоче піти з двору. Тоді її обов'язок — напасти на нього.

— Навіщо ви переманили Євсееву собаку?

Чужий сердито й зневажливо знизав плечима.

— Навіщо ви переманили Євсееву собаку? — нетерпляче повторив голова сільради.

— Я її не переманював. Вона від нього втекла.

— І саме до вас?

— Бо вона відчувала, що я її прийму.

— Євсей каже інше. Він лісник, так би мовити, і лишився без собаки саме тепер, коли в лісі ходять утікачі... Розумієте?

— Я не знав і не знаю, чи вони ходять. Правда, Мішко розповідав про них. Але я не вірив. І тепер не вірю. А якби й ходили, то десь далі, глибше у лісі. Чи може, то міські злодії? То хай їх шукає на ярмарку той, кому це належить.

— Загалом ви маєте рацію. Але Євсеева собака десь тут у вас, правда?

— Правда.

— Собака щось коштує...

— Я заплачу вдвоє.

— Ніхто не мусить щось продавати, якщо йому не хочеться.

— Проте так було б краще. Ця собака вже ніколи не слухатиметься його.

— Чому?

— Бо він зламав її вірність. Сказав таке, що собака зрозуміла. Сказав, що вб'є її.

Чоловік у чорному галіфе підняв хвору ногу. Але стояти на одній нозі було ще важче. Він витяг пачку сигарет, механічно простяг чужо-

му. І не помітивши, що той не взяв сигарети, підніс йому ще й запальничку. Потримав одну мить, потім роздратовано прикурих сам.

— Гм. Це Мішко вже роздзвонив по селу. Коротше кажучи, ви твердите, що собака кожне слово розуміє?

— Не кожне слово. Якщо їй скажуть — «голова сільради»,— вона не зрозуміє. Але коли вона тепер бачить нас з вами, то знає, чи я радий з того, що ви тут. І те знає, чи раді ви бачити мене. Знає, який у вас вдома є собака, і знає, добре ви ставитесь до нього чи погано. Вона розуміє насамперед те, що відчуваємо ми. Всього не розуміє, але іноді відчуває й таке, що й людині нелегко збагнути.

— Словом,— голова глибоко затягнувся сигаретою,— собака — це не кмітливість, не розум, лиш саме чуття? Так?

— Щоб стільки відчувати, потрібен і розум. Є тямущі собаки, а є дурні. Євсей і сам хвалився, що собака розуміє те, чого він її навчив. Але собака розуміє більше того, чого її навчили. І сказати може більше, ніж потрібно мисливцеві. Вона розмовляє гавканням, крутінням хвоста, поглядом. Сміється, вищіряється, кривиться. Не її вина, що вона більше розуміє з нашої мови, з наших очей, ніж ми з її.— Андраш махнув рукою і прикусив губу.

— Словом, вона розумніша від людини?

— Ні. Але людина для собаки — то все. Вона більше слідкує за нами, ніж ми за нею. Проте собака дурніша, хоч би й тому, що тварини не такі хитрі, не такі егоїстичні, не такі користолобні. Спитайте Мішка, він вам розповість, як коні через саму лише свою лагідність та сумирність стали покірними рабами жорстокого м'ясоїда.

— М'ясоїда! Дядько Мішко перемішає святе з праведним. А сам і в піст їв би м'ясе. Тільки ж стара, ого! І тепер не дає йому... Ну, певне, сядемо. На одному місці стояти не можу.

Гість пошкандибав до ганку. Чужий рушив за ним. Вони сіли на сходах. Голова знову витяг пачку сигарет і пригостив чужого. Цього разу Андраш взяв сигарету.

— Добре було б мирно скінчити цю собачу справу,— сказав голова. Тепер він говорив без будь-якої офіційності.

— Я дотримаю слова. Три пуди зерна.

— В'їдливий чоловік той Євсей,— голова потер долонею бліде голене обличчя.

— Мішкові сказав, що краще уб'є.

— Ну, цьому вже не повірю! — засміявся голова й повеселішав.— Ніколи в житті ще не вдалось Євсєєві влучити у живу ціль.

— Такий ще гірший,— спохмурнів чужий.— Такий зв'яже, а потім уб'є.

— Я поговорю з тим дурнем. Гм...— Гість замовк, глянув на чоловіка, що сидів поруч.— А ви не взяли б лісникувати? Бачу — не боїтесь лісу. А Євсей давно просить перевести його на птахоферму. Авжеж. Бо ферму він звалив би на дружину. Та хай. Стявши голову, за волоссям не плачуть...

— Як знаєте. Я згоден.

— Пізніше, як вугілля буде вдосталь. Після жнив. Домовились?

— Та... Домовились.

Коли Андраш з Мішком уперше вийшли в ліс випалювати вугілля, була рання весна. На галявинах жовтіла торішня трава, і лиш на краю дороги густо купчилися жовтоголові квітки. Вдалині вже гули

і стукали машини, а тут, навколо джерела, на темному дні долини, острівці снігу ще опирались подихові весни.

Давно минула та швидкоплинна весняна пора, на соснах вибились крихітні свіжо-зелені вершечки, на стеблах колишніх жовтих квітів лишилась сива, суха чуприна. На галявинах жовклу траву заступила свіжа, зелена, і коли чоловіки їхали по дрова, на затінених місцях колесо воза продиралось крізь зарості барвистих, з лимонно-жовтими та брунатними пелюстками, орхідей. Там, де ліс іще був незайманий, під старезними деревами-велетнями темно-червоні орхідеї стояли непорушно, мов зачаровані. Їх огортав коричневий серпанок мошви та комарів.

Цей апогей цвітіння був у лісі найгіршим часом. Чоловіків мучила задушлива спека, з облич під москітними сітками стікав піт. Справний кінь теж здригався всім тілом, хвицався, трусив головою, бив хвостом. Це був сильний, роботящий кінь, завжди спокійний і сумирний. Але тепер в очі йому лізла мошва, на спині, шні, лобі сиділи кровососи гедзі.

Вуглярі намастили обличчя та шиї дьогтем — це допомагало більше, ніж москітна сітка. Круг очей коня вони долоньями стерли мошву. Мішко приладнав до шлейок хомута та до голобель березові гілки, які метлялись віялом від нервових спань коня.

Та однаково навантажувати віз було дуже важко. Змучена тварина не могла й миті встояти спокійно і смикалася саме тієї хвилини, коли чоловіки, піднявши колоду, збирались покласти її на віз. Їм доводилось опускати колоду на землю, змушувати коня подаватися назад, або ж, незважаючи ні на що, тягти важку деревину до незручно повернутого воза.

Вуглярі пітніли, чухались. Чужий мовчав, Мішко смачно лаявся. Вони злостились на все у світі. Не злостились лиш один на одного і на коня. Як і раніше, кожний з них незмінно намагався, щоб важчий край колоди ліг на плече саме йому.

Кожен день тягся довго, але взагалі час минав для них швидко. Здалеку вже долинали — вони знали ці звуки — гудіння молотарки і шум комбайна.

Однієї ночі Найда оценилась. Мішко помітив це, коли вийшов глянути на купи. Найда забилась під ганок, за сходи. Мішко кинув породіллі соломи, здалеку, обережно, і на світанку розбудив товариша.

— Гей! Вставай-но! Вашого полку прибуло.

— Що таке? Хто? — сполошився чужий.

— Тут, під сходами, сім'я.

Чужий зірвався і босий вибіг із хати.

— Обережно! Так ошкіряється, ніби вперше бачить.

— Добре робить.

Найда і Андраша не підпустила близько до свого кубла. Він не зміг навіть побачити, які там малята.

Другого дня Мішка вже покликали на село — потрібен був кочегар до зерносушарки. Чужий лишився в лісі з Найдою і сліпими цуценятами. Треба було скінчити роботу, почекати, доки вигорять купи, а потім викидати готове вугілля.

Од світанку до пізнього вечора чув Андраш гудіння машин. Чув, хоч і не прислухався. Було йому гірко й образливо. Не він того добирався, але тепер він хоче — бути якнайдалі від усього. «Добре й так, —

умовляв він себе,— самому ще краще, як удвох». Одного лише він не розумів — навіщо потрібно постійно твердити це самому собі.

Собака німо лежала серед цуценят, під сходами, і лиш очима або часом помахом хвоста дякувала, коли він давав їй поїсти.

Роботу він скінчив. Тепер чекав лише воза, котрим одвезуть вугілля, начиння і, врешті, його самого. Цуценят залишив усіх. Міркував собі, що з Євсеєм вони домовляться, коли фурман перевезе їх у село.

Повільно спливли кілька цих днів. Видно, в гарячу пору про нього зовсім забули.

Та він і не шкодував про це. У лісі знайшов собі корисну, спокійну роботу. Вирізав топорища з чистої, гладенької берези. Зручні топорища, щоб у дроворуба під час удару вся сила припадала на лезо сокири. Лише теслі та дроворуби можуть гідно оцінити такі топорища. А крім того, ця робота добре оплачується. Уламками скла, що валялись коло хати, Андраш гладенько полірував їх; ще блискучішими стануть вони потім, ще краще відполірує їх міцна людська долоня. Для Мішкової дружини він зробив два макогони — більшого й меншого, та ще сильницю із березового лика. Тепер він міг ходити у глиб лісу, далі від вуглярні. Знайшов березу, з верхівки якої можна було зробити вила для збирання сіна. З Мішком вони теж завжди оглядали верхівки дерев, бо добрі вила їм би дуже придалися. Та от, лише тепер, коли ходив сам один, знайшов їх десь аж п'ять. Вила він вирізав, сидячи на сходах, надав їм потрібної форми і поклав на дах будинку — сушитись.

Минув тиждень, але ніхто не приїздив по вугілля та й харчів не везли. У нього ще була картопля, борошно, сіль. Пік млинці, варив куліш. Собаку годував щодня тричі. Суниць уже було вдосталь, знаходив він і мед, та охочіше ходив він збирати товстий, пружний мох у глибині ущелини, де у вузьких струмках ховалася джерельна вода. В порожньому мішку з-під картоплі він носив мох нагору, у двір, і невеличкою дерев'яною лопаткою забивав його в щілини та отвори між сухими балками. А раптом і зимою доведеться йому тут жити, якщо й справді він стане лісником.

Одного дня Найда показала цуценят. Черно-бурі, пістряві собачки, гладенькі, кругленькі, гарячі сліпі згустки життя. Він погладив цуценят. Найда лизнула його в руку і сказала очима: «Вірю тобі».

Він сидів на сходах і з ранку до вечора щось вирізував. Під ним вовтузилася сім'я. Якось Найда загарчала, сердито ошкірившись, і він зрозумів, що наближається хтось чужий. Хлопчики-школярі з галасом продиралися десь крізь кущі. Незабаром почувлися і їхні голоси. Ряснота суниць, як видно, затримувала дітей, бо минуло чимало часу, поки вони підійшли до хижки.

Їх було п'ятеро, у кожного в руках відерце, але надто вже легко діти ними вимахували. Найстарший хлопчак намірився був виступити наперед, але його зупинило сердите гарчання Найди.

— Вам переказують, дядьку Андраш, щоб ви ще сьогодні йшли у село. Дадуть вам троє коней, дуже багато намолоченого зерна, не вистачає фурманів,— випалив хлопець одним духом, як урок.

— Не сказали, що робити з вугіллям?

— Сказали,— відповів хлопчик.— Накрийте листям або, як є солома, соломкою. Зараз не мають часу возити вугілля.

— А борошно, начиння, картопля? З цим усім що робити?

Хлопчик, котрого, очевидно, добре вимуштрували, швидко дав відповідь і на це:

— Залиште тут, дядю Андраш. Ніхто тут нічого не візьме. А хату замкніть.

— Ну, добре,— відповів чужий. Його непокоїла доля Найдю і цуценят. Як пронесе Найдю чотирьох цуценят п'ятнадцять кілометрів?

— Ну, добре,— механічно повторив він, бо відчував, що так воно все-таки недобре, та як він про це скаже? Але ж, коли будуть у нього коні, то він зможе приїхати й забрати Найдю з малими.

— Добре,— сказав і втретє.

— Дядько Мішко переказували, щоб ви в нього жили.

Інші діти теж підійшли ближче. У відерцях червоніли суниці.

— Добре.

— Голова вчора сказав на зборах, що дасть вам порожню хату,— **вів** далі хлопчик.— Але дядько Мішко кажуть, щоб ви йшли до них.

— Там буде видно,— задумливо відповів чужий.— Ну,— звернувши він розмову на інше,— а суниць у лісі багато?

— Візьміть, дядю Андраш,— простягнув хлопчик відерце.

— Візьміть у мене,— сказав інший хлопчик.

— У мене! — гукав третій.

— У всіх! — вимагав найменшенький.

— Ого! — посміхнувся чужий і заглянув у відра.— Мало. Оце стільки понесете додому? Ай-ай-ай...

— По дорозі сюди — в рот, по дорозі назад — мамі,— пояснив білявий вихрястий парубійко.

Чужий узяв із кожного відра по ягоді.

— Спасибі.

— Дайте посуд,— підняв своє відерце найстарший хлопчик, готовий відсипати суниць.

Андраш, усміхаючись, відмовився:

— Є їх тут, у лісі, вдосталь. Однесіть краще матерям.

— Це вам дядько Мішко передав,— найстарший хлопчик витяг мішечок тютюну.

Діти пішли. З лісу ще довго долинав їхній гомін.

Чужий одразу взявся до роботи. Спершу дбайливо укрит вугілля зеленим розлогим березовим гіллям, так, щоб дощ міг стікати по ньому. Потім зварив повне відро картоплі і висипав її на підлогу, щоб вона швидше охолола. Тим часом зварив у відрі ще й рідкий куліш. Перелив його у вищерблену посудину і теж виставив, щоб прохололо. Лантухи з-під борошна та картоплі повісив на гак, під стелю, щоб їх не погризли миші. Вніс у хату лопати, пилку, сокири, відра. Вихололу картоплю й посудину з кулешем поставив біля Найдюного кубла. Лише після цього взявся зачиняти хижку. Із дубців зробив такий пристрій (наука мисливців), який, коли в хату почне добиватися хтось чужий, ще дужче триматиме двері. Такі на палець відхилені двері зможе відчинити лише той, хто знає, як саме треба відчинити. Замок можна збити, але мисливський замок лишиться неушкодженим, хіба що грабіжник порубає сокирою двері на друзки.

Собака зрозуміла, що Андраш іде з дому. Вона вийшла зі свого лігва й, поклавши голову на лапи, слідкувала за ним.

Чужий присів коло неї, погладив:

— Завтра прийду по тебе.

Собака витягла шию і не зводила з нього очей.

— Ну, як же ми пішли б, шестеро? — запитав Андраш, виправ доуючись.

Собака відповіла виразним скавучанням.

— Бачиш, і ковдра, і сокира, й усякі лахи. Не маю нічого, і однаково багато. Ти теж щонайбільш одне могла б понести.

Собака скімлила.

— Не знаю навіть, де я буду жити. Розумієш?

Найда замовкла. В очах у неї блищали сльози.

— Усе ти розумієш, ну як же! Тиждень витримаєш з тим, що я тобі лишаю. Могла б уже трохи й полювати. Хоча не треба... Завтра я повернусь.

Він підвівся, застромив за пояс сокиру, закинув на спину загорнуті в ковдру, перев'язані мотузкою пожитки. Знову присів, погладив Найду.

— Дурниці! Завтра я прийду й заберу тебе. Житимемо самі. Коли хочеш, то можемо прийняти якусь приязну кицьку. Добре? Або оселимось тут. Так буде ще краще.

Собака лише дивилась, сумно, з сльозами на очах.

— Ну, звичайно, цього ти зараз не розумієш. Потім побачиш і зрозумієш.

Він підвівся, обтрусив штани на колінах і рушив. Собака пройшла за ним кроків із двадцять, потім, підібгавши хвоста й понуривши голову, підтюпцем повернулася назад, до сходів.

Чужий ішов стемнілим лісом до села. Темінь була і у нього в грудях, така темінь, що, йому здавалось, вже ніколи не розвіється.

Спав він у Мішка, вже там скільки вдалося йому заснути. Зерно потрібно було швидко звозити під накриття. Для усього села, для кожної людини, для нього самого цей хліб означав цілий рік життя. Запоруча добробуту і справа честі водночас. Спати зі спокійним серцем у такий час можна лише на возі, оскільки розумні коні й самі знають, куди йти.

Першого дня в обідній час у нього випало вільних півгодини. Він оглянув хату, в котрій йому можна було б оселитись, але знову ліг у Мішка, знову дуже пізно.

Мішкова жінка прийняла його добре, краще, ніж він сподівався, виходячи з деяких зауважень старого. Все ж на світанку, перед тим, як запрягати, він попросив у голови ключ від порожньої, занедбанної, для одинокого чоловіка навіть занадто великої хати. Бо Найду він не зміг би привести до Мішка. Там господарем була Мішкова собака, Чулі, весела, сиво-кудлата, чорноока — з попівським поглядом, як казав Мішко, — звірина. Досить приязна, але, окрім Мішка, вона не шанувала нікого, навіть і господині. Чулі обнюхала незнайомця — їй явно не сподобався дух чужої собаки на ньому. Отже, вона трималася на відстані, на превелику Мішкову радість.

— Ну, цю ти не заворозиш, — сказав Мішко вранці, коли повернувся з роботи, а чужий якраз вирушав з дому.

— Цю ні, — посміхнувся Андраш. — Ця тебе любить і знає, що ти їй друг. Не хочеш із неї шкури.

— Я не гицель. А от послухай Євсея... «Собака найвірніший друг людини», — так він каже влітку. А взимку продає собаче сало, проти сухот. Кажуть, помагає. Та щоб я? Тьху!

Мішко ще розповів би якусь довгу історію, але треба було поспішати.

Наступний день минув у напруженій праці. Трьома кіньми, на трьох возах Андраш перевозив зерно. Пішов дощ, комбайни стали. Та тим швидше треба було привезти решту хліба, що лишалась там, у полі, під відкритим небом. На третій день, коли Андраш виходив з дому, біля садової хвіртки стрівся йому Мішко, котрий просто падав з ніг від безсоння.

— Мішо,— звернувся чужий до нього.— Візьми із моєї частки три пуди зерна. Ввечері привезу Найду.

— З Євсеєм домовився?

— Не говорив з ним, не бачив його. Але ти приготуй мішок. Знаєш, як я обіцяв.

— Буде зроблено. За мною діло не стане.

Інші фурмани охоче погодились, щоб за останнім заїздом він привіз залишки з найдалшої ділянки. Звідти, з краю лісу, до хижки вуглярів лишалося всього п'ять кілометрів. Був уже пізній вечір, коли чужий вийшов до прикритого соломою жита. Тут не було нікого. З протилежного краю поля світилося багаття сторожа. Андраш підв'язав двом коням торбу з вівсом — і щоб не зголодніли, і щоб не їли жита. Третього, найбадьорішого коня він повернув у напрямку хижки.

Дорогу до лісу знайти було важко. Кінь не допомагав, бо не розумів, куди вони йдуть. Але коли віз з'їхав з ріллі на твердий шлях, кінь спокійно і впевнено пішов у темряві, по невидимих людині слідах возів, серед кущів, під звислим над дорогою гіллям дерев. Лише тоді стало трохи видніше, як вони виїхали на гору над галявиною, де була вуглярня.

Сіявся дощ. Розірвані хмари мчали по небу, жовтаво-зеленкуваті там, де час від часу визирав місяць. Хижка стояла чорна, і німа, і глуха.

Чужий зупинив коня. Чекав, прислухався. Собака вже повинна була б вийти або подати голос. Гавкнути, заскавучати... Він міцно натягував віжки, щоб Найда, вискочивши із заростей, не злякала коня. Бо може бути й так...

Вітер віяв від хижки. Найда може не почути їх.

— Но! — Кінь повільно рушив. Рука, що тримала віжки, тремтіла. «Тепер Найда повинна була б загарчати, почути, що по неї прийшли».

Коли він під'їхав до хижки, то вже знав напевне, що Найдине кубло порожнє. Спинивши коня біля ганку, він завернув його. Хай і кінь знає, що не треба йти далі. Зупинив воза коло самих сходів, зліз на землю і, опустившись на коліна, застромив руку в порожняву під сходами. Солома була холодна.

Він знав це, відчував, що так буде, і все-таки не хотів вірити. Встав і оглянув двері хижки. Дверей ніхто не чіпав, він добре бачив це у світлі місяця, що саме виринав з-за хмар. Дві середні дошки ганку виламані. Він запалив сірник. Блиснули великі цвяхи на краю зірваної з місця дошки. Зрозумів — звідси, згори накинули на шию собаці зашморг.

Він опустив назад дошку, зійшов з ганку, виліз на воза. Віжки прив'язав до люшні, кінь сам рушив з місця. Доки він навантажив три вози і повернувся в село, настав ранок. Втомлений, розбитий, побрів він до хати. У воротях стрівся з Мішком, котрий якраз повернувся додому від зерносушарки.

— Лантух там стоїть, коло печі.

— Не треба.

Мішко знизав плечима:

— Ти сказав, я зробив. Тепер уже не треба? Ех, що ти за людина,— похитав докірливо головою.

— Завтра розповім.

— Яюсь обійдусь.

— Найду вкрали. Виламали дошки ганку.

Комбайни стояли, коні відпочивали. Лише вантажні машини звозили хліб під накриття коло зерносховища. Повільно минав час перед обідом. Мішкова жінка частувала чужого чаєм, смаженою на салі картоплею, простоквашею.

— Лихоманка б'є тебе, Андраше,— сказала жінка, бачачи, що й біля червоного черева пічки чужий тремтить.

— Безсоння,— відповів він. І, щоб уникнути нових розпитувань, сказав: — Можу віднести Мішкові обід.

Мішко взяв у нього вузлик з їжею.

— Сідай, бери ложку.

— Мене вже нагодували.

— Справді?

Чужий кивнув.

У пічці сушарки тріщали сажневі поліна. Нагорі, під накриттям, стукотіла віялка, скреготіли й шорхали дерев'яні лопати, дзижчав мотор, чувся дівочий сміх, чоловічі голоси, і вереск, і суперечки, й регіт.

Раптом запала тиша. Мотор зупинився. Дівчата й жінки гуртом підійшли ближче до вогню і вмостилися навколо печі.

— Дядьку Мішко, погріємось у тебе,— сказала одна молодичка.

— Лопатою покрути, це краще гріє, ніж такий стариган, як я,— засміявся Мішко.

В цей час одна дебела жінка підступила до чужого:

— А Найдина шкура вже сохне у Євсея на горищі,— промовила вона.

— Оце та Борбала,— поспішив втрутитись Мішко,— котра бачила, як ти кумував із злодіями.

— Я не казала, що бачила. А як не віриш, то вилізь до Євсея на горище і побачиш, чи правду я кажу.

Чужий не зронив і слова. Лиш обличчя його було незвично бліде.

— Замокни! Забирайтесь звідси, робота не жде! — роздратовано вигукнув Мішко.

Дівчата презирнулись і засміялись. Борбала розштовхала їх, сіла на ослінчику і справді замовкла, ніби виконавши те, що належало.

Коли мотор знову загув і гості розійшлися, Мішко повернувся до чужого.

— Не було у тебе собаки й нема. Все. Чулі приведе цуценят — одне твоє.

— Не греба.

— З Євсеєм не зв'яжуйся.

— Облиш.

— Від щирого серця кажу — не дивись, не слухай. Ця Борбала... Хлібом її не годуй, проживе й плітками. Ще й погладшає!

Чужий кивнув.

Мішко якусь хвилю заклопотано дивився на нього. Потім махнув рукою, поправив вогонь і заштовхав у піч товсту поліняку.

Дощ перестав, вітер трохи підсушив дорогу. «Запрягай», — гукнули звідкілясь. Чужий теж рушив.

Біля стайні стояв Євсей. Чистий, свіжий, виголений. Побачивши чужого, він одразу ж підійшов до нього.

— Значить, згайнував мою собаку?

— Можеш і так сказати, — стиха відповів той.

— Можу і так, можу і отак, а я тобі одне лиш скажу — ти мені все відшкодуєш! — Голос Євсея од злості став тонким і писклявим.

Фурмани по двоє, по троє збирались навколо них. Вони ще й самі не знали — буде видовисько чи, може, доведеться вирятовувати Євсея із чіпких рук чужого.

Але той не рухався й не озивався.

— Плати! Я вимагаю — плати!

— Хто вбив собаку? — раптом запитав чужий. Тихо запитав, та Євсей все-таки відступив на два кроки. Але одразу ж зупинився й загорлав:

— Це тобі треба знати, як назвався господарем. — Потім удавано байдуже сказав: — Балакають, що згори витягли зашморгом. Хтось незнайомий був.

— Вона вже тебе не впізнавала. Це ще не означає, що то не ти був.

— Глянь, — обернувся Євсей до присутніх. — Отакої! Найда мене не впізнавала. Чули? — він нахабно дивився чужому просто в вічі.

Той мовчав. Хвилина збігала довго-довго. Євсей зблід, але не рухався. Фурмани чекали, що буде далі.

— Досить, поговорили! — Голос чужого був хрипкий. — У Мішка стоїть три пуди зерна. Можеш забрати.

— Мені не зерно потрібне, а гроші за оте стерво.

— Годі, Євсею. Чуєш, годі! Поговорив, а тепер забирайся! — озвався один молодий фурман. — Та швидше, бо інакше від мене дістанеш те, що оцей чоловік, дідько його знає, чому, не зважиться зробити. — І тицьнув Євсеві під ніс міцно стиснутого кулака.

— Ще лиш сопляків тут бракувало, — гордовито сказав Євсей, бо руку хлопця вже міцно тримали двоє. Чужий перший залишив зборище. Пішов до коня, накинув йому на шию вуздечку і підвів слухняну тварину до голобель.

Збиральні роботи ще й не скінчилися, як Євсей став «директором птахоферми». А чужий — лісником. Він не прийняв запропонованого йому у селі житла. Попросив, щоб дозволили йому оселитись у хижці, де він жив, коли був вуглярем.

— Дурний ти чоловік, — лаяв його Мішко.

— Взимку буде ще краще, як літом.

— Але ж і літом там паршиво! Влітку замучують усілякі кровососні гади, а взимку щипатимуть білі мухи та вітер.

— Нема там, у лісі, вітру.

— Вистачить, що холод щипле. Я не кажу, витерпіти можна. Але ж темінь людину смутить. І дорога замкне тебе краще від тюрми. А кінь жахається вовків. Ну, що в тому знайшов доброго?

— Не добре, але...

— Може, нечистого ждеш до себе в гості? Чи вже людської душі бачити не можеш? — казав Мішко, намагаючись звести все на жарти.

— Не так воно, Мішо. То люди не хочуть знатися зі мною.

- Твоя вина!
  - Про це не будемо сперечатись.
  - А таки не будемо, бо ще приб'єш своїм оком.
  - Якби мав я таку силу, не туди б її приклав. І користався б нею часом.
  - Ну. Не розумієш жартів?
  - Не дивно було б, якби не розумів. Але розумію.
- Мішко хитав головою.

Отже, Андраш перебрався в хижку. Із цегли й глини, що були там поблизу, склав собі піч. Осінній вітер точно вказав, де ще треба законопатити шпарки.

У село він ходив рідко. Зерно на хліб тримав у Мішка, звідти носив до млина молоти. Тоді ж заходив до крамниці та до сільради. Хліб пік собі сам, підлогу мив щосуботи. Дров у нього було доволі, трісок для розпалювання печі більш ніж треба, бо й тепер вирізав топорища, голоблі й полоззя до саней.

Під теплою хижкою оселились кролики — Мішко приніс і подарував самця й самку.

Мішко, до речі, не минав нагоди завітати до хижки. Чи возив соломку, чи приїздив по вугілля, а чи то за дровами для свого господарства — ніколи не лінувався зробити гак. Здебільшого тоді, як стояли великі холоди і світило сонце, і твердий сніг рипів, скрипів під саньми. Завжди запрягав того рудогривого коня, що працював разом з ними ціле літо. В добре натопленій хатині вони багато про що говорили. Про те, що пишуть газети, і про те, що говорить село, про нові притчі Борбали, про війну, про чаклування і про попів. Навіть про Євсея, котрого швидко зняли з тієї посади. Крав яйця, от і спіймали на гарячому. Домовились також, що з весни знову разом вугляруватимуть. Лише про собак не говорили ніколи і про минуле.

Та Мішко був не єдиним гостем чужого. Дроворуби теж заходили до нього погрітись і, якщо мороз та завірюха того бажали, то гості часто залишались у хижці й на ніч.

*З угорської переклала
Лідія МІШЛЕІ*

ІСІКАВА ТАКУБОКУ

Ісікава Такубоку (1885—1912) — найпопулярніший японський поет ХХ століття, автор кількох збірок поезій, написаних у формі «танка» (традиційна п'ятирядкова строфа), білим віршем та верлібром; а також ряду повістей і критичних статей. Поезії цієї добірки взято з книжок «Жменя піску» (1910) та «Сумні іграшки» (1912). Вірші Ісікави Такубоку друкувалися у «Всесвіті» (№ 1, 1972 р.)

Із циклу «Пісні, закохані в мене»

Поржавілий
пістолет
показався раптом,
коли я пальцями розгрібав
пісок на узбіччі дюни.

Разів сто ієрогліф «велике»
я написав на піску,
і, геть відкинувши
думку про смерть,
вернувся додому.

Грудку глини я розім'яв
і виліпив обличчя матері,
таке, коли вона заплаче.
О, скільки туги
в цій «портреті»!

Сидів у кімнаті
без світла.
Коли — із стіни,
на ціпки обпираючись,
батько і мати виходять...

Жартуючи,
на спину матір підхопив,
але була вона така легка,
що я заплакав,
не ступивши й кроку.

Схоплюся
й вийду мовчки з дому,
а потім мовчки повернуся —
таку-от маю звичку!
Хоча й кепкують з мене друзі...

Лиш батько мій
зайдеться кашлем —
«Адже ж так само
кашляю і я!
Якщо заслаб—то справи кепські».

●
Якби дівчата
мій почули плач —
вони б сказали, мабуть:
неначе хворий пес
на місяць вие.

●
І тільки уявивши,
ніби серце
втягнуте
у глибоченну яму —
я, стомлений, заснув.

●
В трамваї переповненім
щовечора
тулюся в куток.
Який-бо жалюгідний
я тоді!

●
В люстерко дивлюсь,
виробляючи
всякі можливі гримаси,
бо плакати
вже набридло.

●
Лише здивований
материн оклик
отямив мене —
сиджу й паличками по чашці
все стукаю...

●
Лежу в траві,
аніяких думок.
Послід на чоло мені
скинувши,
грає у небі пташина.

●
Я завжди
закручував вуса вниз,
а тепер це дратує мене —
так само ж бо носить вуса
людина, яку я зненавидів!

●
До грубого стовбура
вухом приник
і майже півднини
общипував
кору цупку.

●
«І задля цього-от
жити?»
«І через таке-от
померти?»
Годі, годі-бо сперечатись!

●
Коли в серці
спокій —
такий нечастий, —
то навіть бій годинника
послухати цікаво.

●
Зійшов
на високу гору,
картузом
помахав комусь —
і після цього спустився.

●
Десь багато людей,
сперечаючись, тягнуть жереб.
І мені б
разом з ними
щось витягнути!

●
Під час гніву одне бажання:
розбити б миску,
дев'ятсот дев'яносто дев'ять би
мисок розбити —
і вмерти.

●
Гострий погляд
низенького чоловіка,
котрого я завжди бачу в трамваї,
запав мені в душу
останнім часом.

Підійшов
до крамниці дзеркал —
і зупинився, вражений:
боже, який я ходжу
злидений!

Раптом захотілося —
чого б це?
на поїзді поїхати.
От з поїзда зійшов —
а йти нема куди.

Чомусь,
коли печально,
йду блукати містом.
Вже третій місяць,
як таким я став.

Так, ніби прокинувся
після столітнього
довгого сну,
забаглося позіхнути,
ні про що не думаючи.

Думки про смерть
уже стали
як постійне
вживання ліків.
Все ние і ние серце...

Із циклу «Дим»

О люба серцю
рідного села говірка!
В юрбу на станції
вмішався,
щоб її почути.

Як хворий звір,
у мене серце.
А як про батьківщину
що зачує —
одразу втихомириться.

Чомусь подумав раптом:
а в рідному селі
щодня я слухав,
як горобці цвіркочуть.
Вже третій рік не чую їх.

Натрапив
на книжки із географії,
які мені колись
подарував
покійний наш учитель.

Що сталося, цікаво,
з тим м'ячем,
якого зашпурнув
колись я
на дошану покрівлю школи?

Ах, те каміння
при дорозі
в нашому селі!
Йі цього, напевно, року
знов у траві втонуло.

Коли я розставався зі своїми,
сестричка жалісно кричала:
«Купи гетá¹
з червоними шнурками!»
О дитинко!

Два дні тому
побачив гори на малюнку.
І от сьогодні вранці
раптом затужив
за горами своєї батьківщини.

Як зачую
сопілку лоточника —
здається, знайшов
загублене серце
дитинства.

¹ Дерев'яне взуття.

●
Останнім часом
і мама інколи
мову заводить
про рідне село.
Надходить осінь.

●
Мимохідь, непомітно
почали розмовляти
про рідні місця...
О запах пряжених моти¹
осінньої ночі!

●
Де б я не був —
за селом Сібутами
тужитиму.
Пам'ятатиму гори!
Пам'ятатиму річку!

●
Городи, поля продають,
день у день п'ють sake —
занапащають свій вік
односельці мої.
Так тягнеться серце до них
сьогодні!

●
На жаль,
ці діти,
мої недавні учні,
також покинуть
скоро батьківщину!

●
Як хлопці з нашого села
зустрінуться де разом —
то їхню радість
ніякий сум
перемогти не в силі.

●
Наче камінням
женуть мене —
з того дня, як пішов я з села,
печаль не погасла
ні на хвилину.

¹ Коржі з рисового борошна.

●
Навіть скромнісіньку
зачіску «кусімáкі»
у дружини лікаря
в нашім селі —
любо мені згадати!

●
Я згадав і того чоловіка,
котрий у сільську управу
рееструватись прийшов —
він хворів на сухоти
і незабаром помер.

●
Зі мною в школі він змагався
за першість у навчанні,
мій приятель,
що тут керує,
у нічліжці!

●
Тійодзі та інші друзі мої
подоросліли, закохались
і мають уже дітей.
Так само,
як я в чужині.

●
О Санта,
як тебе шкода!
Придуркуватий — старший брат,
каліка — батько,
а ти і вночі з книжками.

●
Зі мною разом
поганяв
гнідого лошака
один хлопчина-сирота.
Він так любив щось вкрасти!

●
Великі
червоні квіти
на її кімоно —
і досі перед очима стоять.
Кохання в шість років.

●
Коли вже й прізвище його забули,
він повернувся знов —
ніхто не знає нащо —
в своє село.
Трусив його нещадний кашель.

●
І навіть сина
злюки-тесляра
так шкода!
Як на війну пішов —
живим не повернувся.

●
Старший син
жорстокого поміщика
легенями хворів.
Пригадую: в день його
одруження —
весняний грім!

●
Перед своїм Содзірб
О-Кане, плачучи,
скаржитесь на життя.
Квіти редьки
біліють у сутінках.

●
Той тихий писар із управи
таки збожеволів —
про це тільки й велася мова
в нашому селі
тієї осені.

●
Двоюрідний мій брат,
переситившись полюванням
у горах,
почав горілку пити,
продав свою хатину,
а потім занедужав і помер.

●
Коли я підходив до нього
і брав за руку,
він плакати починав і нишкнув.
Мій давній приятель,
що завжди бешкетував,
захмелівши.

●
Надудлившись горілки,
з ножем
за жінкою ганявся —
такий учитель був у нас.
З села його прогнали.

●
Ловити світляків
я їй пропонував
побіля річки —
вона ж мене тягла
на горві стежки.

●
Згадалися
краплі дощу
на ясно-лілових
квітах картоплі.
Дощ у столиці.

●
Ах! Моя
ностальгія
засяяла в серці,
як золото,
чисто і ясно.

●
З ними ніхто
як з друзями не водився —
і вони були
завжди сумні,
діти злого жандарма.

●
Того дня вона починається,
кажуть,
коли закує зозуля.
На цю хворобу
приятель мій слабував.
Що ж бо сталося з ним?

●
Те, що я думав, —
так воно є, загалом,
і насправді.
Вісті з рідного краю
прийшли вранці.

●
Сьогодні я вчув:
та сердешна
вдова
цілком віддалася
брудному коханню.

●
«Вгамуй скорботу
у своїй душі».
Для мене
цю пісню
вона співала.

●
О,
дух в неї був
як у мужа!
Де вона нині?
Про що її мислі?

●
Колись у моїм саду
ясної місячної ночі
білу квітку азалії
ти зірвала.
Не забувай тих днів!

●
Вранішні співи цикад
на туманній рівнині Комá
біля станції —
саме вони
чомусь у душу запали.

●
На землю рідного села
ступив —
і раптом
легесенькими ноги стали,
а серце — таким важким

●
Тільки в рідне село
зайшов —
одразу серце защеміло.
Яка широка вулиця стала!
І міст новий.

●
Я ніколи не бачив
цю вчительку,
що дивиться
із вікна
колишнього класу мого!

●
В цьому будинку,
з оцього саме вікна
весняної ночі
ми разом з Хідéко
слухали жаб'ячий скрекіт.

●
Як сумно згадати:
колись
вундеркіндом мене називали!
Прийшов оце в рідне село —
і плачу...

●
Під тим надрічковим горіхом,
що по дорозі
з нашого села на станцію, —
я підібрав був
кілька камінців.

●
На рідні гори
дивлюсь —
і слів не знаходжу.
Дякую вам за красу,
рідні гори!

●
Рік у рік
сухотників
більше стає.
Запросили в село
молодого лікаря!

Із циклу «В розкошах осіннього вітру»

●
О небо батьківщини,
яке далеке ти!
На високий будинок
сам один я піднявся —
і, засмучений, долі зійшов.

Світлий, як перлиночка,
малюк.
І навіть він,
коли сказали «Осінь уже!» —
задумався.

Печаль —
це осінній вітер!
Нечасто я плачу,
але тепер
сльози рясні.

Врочисті криптомерії
на горі Нанаяма
наче хто підпалив —
щойно запало сонце.
Яка ж бо тиша!

«Якщо її прочитаєш —
пізнаєш велику скорботу», —
і він жбурнув
у полум'я книжку.
Добре серце у цього діда!

Похитується
в калюжі
вечірнє небо
й пурпурові стрічки.
Пройшов осінній дощ.

Осені прихід —
це... як вода!
Вмиєшся —
і всі твої думки
новими стануть.

Вдавшись в тугу,
на кручу пішов.
А там
якісь невідомі пташки
дзьобали черлену шипшину.

На перехресті — осінь.
У три дороги
з чотирьох
повіяв вітер —
і сліду вже нема!

Я голос осені
вчуваю
миттю.
Печальна
в мене звичка.

Звичайна собі гора.
А осінь надходить —
і дивишся святобливо:
чи не бог
там живе?

«Усі мої бажання й задуми
геть вичерпались».
О боже, цілий день
така-от гадка
мене мучить!

Дощичок залопотів.
Дивлюсь
на мокру землю на подвір'ї —
й про сльози
вже забув.

Колись у нашім храмі
я наступив на гребінець.
А сьогодні
мені приснився метелик,
що на ньому був.

Я спробував стати таким,
яким був у дитинстві.
Пригадую,
як же хотілось мені
з ким-небудь порозмовляти.

●
«Сьогодні в натопві,
в шілинці між плечей
її побачив».
Навіть таке
в щоденник записав.

●
Світський естет
і тепер, як за давніх часів,
старіє, либонь, уночі,
коли руки перлисті
стискає...

●
Хоча б на кілька днів
забути!
Отак забути,
Як утопає навесні
бруківка у траві.

●
Неначебно я бачив цю людину
колись давно
у коліскових снах —
така вона
моєму серцю мила.

●
«Місяць без богів»¹ настав.
Пригадався той ранок,
коли на горі Івате
перший сніг
аж на брови мені навис.

●
Шелестить, шелестить
сліпий дощик.
Розладналися трошки
у присадку
квіти «хагі».

●
На суворому
небі осіннім —
жодної тіні нема.
О, це занадто самотньо!
Хоч би крук який пролетів!

¹ Стародавня японська назва жовтія

●
Після дощу
визирнув місяць.
Де-не-де заблимали
мокрі дахи череп'яні —
і стало сумно.

●
Коли голодував я,
до мене підійшов,
виляючи тонким хвостом,
якийсь худий дворняга.
Така ласкава морда була
в нього.

●
Я й не помітив,
як розучився плакати.
Де та людина,
яка б мене
плачу навчила?

●
Ніяк не зупинити
сліз —
вино печаль
з собою притягло.
Ет, зараз як станцюю!

●
Сюрчить цвіркун,
я сів біля нього
на узбічний камінь —
і плачучи, і сміючись,
з собою розмовляю.

●
Не вистачило сил,
і я заслаб.
Відтоді
стало в мене звичкою
з напіввідкритим ротом спати.

●
Який-бо ніжний в неї погляд.
коли вона мене картає!
Чи ж буду їй на зло
відповідати
холодним тоном?

●
Пригадую:
такі ж гарячі сльози
були у мене тоді,
коли я вперше покохав.
Дні, коли ти плакав, — неповторні!

●
Неначе зустрівся
з давним-давно позабудим
другом —
гак радісно
слухати
плескіт хвиль.

●
Якби
на сталевому небі
осінньої ночі
з'явилась гора,
що вогонь вивергає!

●
Гора Іватé.
Восени на рівнині Самбó
біля її підніжжя —
стільки цикад!
Як же мені їх почути?

●
Як батько,
осінь сувора,
як мати,
осінь ласкава
для безпритульного сина.

●
Осінь настала.
В серця від туги кохання
вільної хвильки нема.
Навіть сон не бере — серед ночі
слухаю крики диких гусей.

●
Вже середина «довгого місяця»¹.
Доки ж бо житиму я отак,
не в змозі вирватись —
наче школяр! —
з полону цієї туги?

¹ Стародавня японська назва вересня

●
Вона не говорить
того, що думає.
А послала мені
незабудки —
і все стало ясно!

●
Як луком
під час дощу,
коли надміру він тугий,
заволодіти твоїм серцем
ніяк не можу!

●
Вітер у соснах
шумить день і ніч
над гірською каплицею,
людьми позабутою, —
кам'яному коню розповідає щось
у вухо.

●
Ледь помітний
запах трухлявих дерев
упереміш з грибним...
Значить, осінь
вже геть-то пізня.

●
Наче дощ
зашумів у лісі —
пронеслись по деревах
мавпи,
до людей дуже подібні.

●
Глибокі хаші. Далекий постук...
В країну карликів,
які товчуть зерно,
у дуплах сидячи,
потрапив я, чи що?

●
Коли почався всесвіт —
був тільки ліс.
У нім людина-напівбог,
мабуть, вогонь свій
пильнувала.

●
Піски, піски —
і краю їм не видно...
Бог, що живе
в пустелі Гобі, —
це осені бог!

●
На небі й на землі
моя печаль
і сяйво місяця
всеосяжну
ніч осінню утворили.

●
Блукаю самотою.
неначе підбираю
печальні
звуки ночі,
які сочаться в тишу.

●
Як засинає мандрівець,
повернувшись у рідне село, —
саме так,
непомітно, спокійно
настал зима.

Із циклу «Ті, яких важно забути»

●
О шипшино із запахом моря!
На піщаному
березі півночі
цього року також
ти розквітла?

●
Полічив я молоді свої роки,
на які покладав надії,
подивився уважно
на пальці —
і спротивили мандри мені

●
Аж тричі
поглянув я з вагона
на назву цього містечка —
близьким другом
вона мені стала.

●
Приїхавши вслід за мною,
жили ми в глушині,
де ні душі
знайомої нема,
моя дружина й мати!

●
Як тільки згадаю море Цугару —
бачу одразу очі сестрички:
захитавшись у човні,
ставала вона
такою смирененькою..

●
Мій друг, пам'ятаю, любив,
заплющивши очі,
читати вголос рядки
про тугу в серці.
Листи його — з жартами
і печаллю!

●
На холодному чистому мармурі
м'яко поблискують
сонця весняного промені
Такі-от інколи,
мабуть, бувають думки

●
Неначе всотали все,
що є найсвітліше на світі,
чорні її зиниці.
Вони й досі
стоять у мене в очах

●
Як тріщина
на білім абажурі,
незгладні спогади
про всі мої блукання
в чужині.

З інших циклів

●
Сумно —
це через те,
що очі відвикли від кольорів.
Я попросив, щоб купили
червоних квітів мені.

Так тяжко на душі,
неначе десь
вмирає жінка молода.
Іде, іде
весняний мокрий сніг.

О руки,
що лете молоко
з блакитного глека,
яке дороге мені
ваше тремтіння!

Відвів убік
утомлений морською гладдю
погляд.

І тут —
його збудив
червоний пояс!

Коли я їхав уночі,
охоплений думками
про майбутнє, —
воно з'явилось
у вікні вагона,
таке сумне!

Її червона палітурка
геть стерлася від рук.
Я заборонену цю книжку
відшукав
на споді кошика.

Вся шкіра моя
стала як вуха.
У тиші
сплячого міста —
важезні кроки.

Такі думки,
наче шкіри маляти
торкаюсь.
Самотою
блукаю по парку.

Не забувається
таке обличчя!
Під вартою
йшов вулицею чоловік
та й усміхався...

Яка приємна втома!
Це завжди так буває,
коли не зводиш духу цілий
день

і врешті закінчиш
якусь важливу справу.

Дружині й приятелям, мабуть
дивитися на мене сумно,
бо ж я — такий слабкий! —
все говорю і говорю
про революцію.

«Робітники», «революція» —
ці слова
швидко запам'ятала
п'ятирічна
моя дочка.

*З японської переклав
Геннадій ТУРКОВ*

ЕДМОНДА
ШАРЛЬ-РУ

ЧАСТИНА ПЕРША

ЄВРОПА ВЧОРА

АДРІЄННА

«Ніщо так не болить,
як затаєна рана па-
м'яті».

Луї Арагон
«Страсний тиждень»

РОМАН

Едмонда Шарль-Ру (нар. 1920 р.) — французька письменниця, лауреат Гонкурівської премії, автор романів «Забути Талермо» (1966 р.), «Адрієнна» (1971 р.), «Дивна жінка» (1974 р.). Вона входила до групи письменників, що на чолі з Морісом Дрюоном створила відому серію з шести романів «Прокляті королі» (1955—1960 рр.).

Роман друкується зі скороченнями.

«Двовірство, двомовство, дводумство — і між ними на тонкому місточку людина».

Юрій Тивянов
«Смерть Вазір-Мухтара»

Розділ I

Чому?

Чому я повинен стільки годин її слухати?

Нехай тепер інші будуть іграшкою її примх і лукавства. Я вже не кохав її і прийшов до неї, наче востаннє перевірити, чи знаю я хоч що-небудь про її життя. І я вірив, що минуле забулося. Аж раптом цей її жест. Що вона хотіла ним сказати?

Її краса ще не зовсім зів'яла. Як і раніше, вона розмовляла приязно й невимушено. Може, то був вияв несподіваної тривоги, прихованого страху перед ніччю, перед

тишею? Тобто цілком підсвідомий жест. А як дивно вона мене взяла за руку!

Я дивився на її нервові, чутливі пальці в ледь помітних жилочках: на підмізинному в неї був перстень, нігті — без лаку, зап'ястя — без браслета, великий палець — гордовито довгий і владний.

Усе, що здавалось мені давно забутим, знов постало між нами: не лише кохання, яке жило в наших серцях понад двадцять п'ять років, а й люди, події, тодішній Париж, відлуння моїх кроків, безлюдні й похмурі, наче покинутий корабель, вулиці... І серед цієї пустки, під сірим небом цієї пустки була вона, Адрієнна, що запалювала в мені нестямну радість.

Потім вона щось промовила (що саме — не пам'ятаю), згадала чийсь прізвище й замовкла. Випустила мою руку і, — так тільки вона вміла це робити, — випросталась у кріслі, зовсім не спираючись на його розкішну спинку. Скинула жакет, і я уявив собі під білим шовком блузки її туге, необважливе тіло. Та й голос у неї був іще молодий, жагучий і нагадував про колишні бурі — ті часи, коли вона грюкала дверима, за якусь мить починала сварку і враз мирилася; ті часи, коли все, тільки-но скінчившись, починалося знов.

Понад двадцять п'ять років Відтоді минуло понад двадцять п'ять років.

Я вже сказав, з яким настроєм я прийшов до неї. Хотів збентежити її, а сам намагався бути спокійним. Та нічого з цього в мене не вийшло. Я спробував був утекти, але було пізно. Коли я зібрався йти, вона благально мовила: «Ні, побудьте ще! Невже вам нудно зі мною?» Що це було — страх чи виклик? Того вечора я залишився. І потім пробув у неї ще цілий тиждень і всі останні місяці. Аж до її смерті.

Вона розмовляла зі мною наче крізь шибку. Я був своєрідним екраном, на який вона проектувала те, що збереглося в її пам'яті. В цій дивній розмові зринали уривки з нашого минулого. «Мені треба поговорити з вами...» Я слухав її. Я був для неї тільки дзеркалом, і її задовольняла моя мовчанка.

Коли вже мова зайшла про дзеркало, я хочу також розповісти про справжні дзеркала в золотих рамах, що викликали в гостя почуття неспокою, руйнуючи уявлення про справжні розміри кімнати, в якій він опинявся. Тепер вони стояли тут даремно. Адрієнна більше в них не дивилася. У ті часи, коли кожен наш порух бентежив нас, Адрієнна, яка помічала геть усе, часто дивилася в дзеркала, мовби розмовляла сама з собою. Та це теж минуло.

Тепер у тих дзеркалах відсвічували величезні люстри, на яких не було ні ламп, ні свічок, та помножувались до нескінченності ширми; завдяки дзеркалам речі тут жили іншим життям, прибирали інших назв, були наділені іншим змістом, аніж десь-інде: великі сфери, якими орудують маги, метеорити, що впали з китайського неба; цілий неживий звіринець — бронзовий кіт, що йшов між книжками, запорошений піском одnogорбий верблюд, а на підлозі завмерли одне навпроти одного олень і олениця. І на цьому тлі якось особливо впадали в око забуті на низенькому столі кравецькі ножиці. Такий був Адрієннин світ.

Можна було вважати оце нагромадження химерних речей за примху багатой жінки. Але я знав: це розмаїття — єдині ліки від самотності. Під поглядами цих непорушних тварин Адрієнна заспокоювалася і не так страждала. Ця кімната була її останнім притулком.

Я знав, що Адрієнна, розповідаючи про себе, весь час щось вигадує, однак слухав її. Я пішов за нею в її лабіринт, у якому вона сховалась, обснувавши себе плетивом вигаданого життя, боронячись від будь-якої спроби витягти її звідти. Адрієнна прагнула, щоб співрозмовник зосереджував усю свою увагу на її розповіді. Та чим більше вона говорила, тим менше було правди в її словах. Проте я не намагався її зупиняти, я був до всього готовий.

Іноді на Адрієнниному обличчі проступала дитяча втіха. Це тоді, коли вона говорила неправду. Вона завжди трохи лукавила. Розмовляти з кимось для неї означало щось приховувати. Адрієнна, як ніхто інший, вміла нав'язувати партнерові свою гру. В такій грі її приховане «я» виявлялося більше, ніж у найвідвертішій розмові.

Я вдавав, ніби вірю їй. Я мав безліч підстав приймати її такою, як вона була. Навіщо ж мені задовольнятися тільки правдою? Не менше мене приваблювало також її лукавство, її випадки.

Адрієнна, розповідаючи про своїх коханців, про своє минуле, наче переказувала якийсь роман, що зовсім їй не подобався. Вона пропускала найголовніше, перестрибувала через цілі розділи, переставляла сторінки, мимохідь змінювала чиесь ім'я, дати чи місце, у чому водночас виявлялися її бажання згадати своє минуле й інстинктивний страх перед правдою. Я не заважав їй. Відчувалося, що вона стала дуже вразлива. Відколи Адрієнна усвідомила, наскільки ілюзорна її незалежність, вона завжди відчувала страх.

Я певен, що той страх її ніколи не залишав. І я певен також, що змалювати Адрієннин образ можна лиш почавши з цього страху, бо він був ніби її другим життям.

Коли ми з нею знов зустрілися, Адрієнна, здавалося, зуміла подолати свою відчуженість, літа й, можливо, навіть смерть. Вона ніби відчувала приплив нових сил. Та побачивши, як вона раптом ослабла, розмовляючи зі мною, я збагнув, що сил у неї лишилося зовсім мало.

Адрієнна була легесенька, мов пиріна. І тендітна. Я це також знав, але вже забув, що вона така тендітна. Я раптом уявив на її місці іншу жінку... Незграбне, бездіяльне тіло... Важка хода... Жахливо. І я пригадав фразу: «Треба вмирати худим, це все ж таки не так мерзенно»,— яку сказала колись Адрієнна, махнувши рукою так, ніби безжально відкидала від себе будь-які надлишки ваги, пишного волосся, коштовностей, грошей. Вона якось по-своєму також казала: «Всього забагато»,— висловлюючи цим найгірший осуд.

Що ж сталося? Адрієнна раптом схитнулася — я вже не пам'ятаю точно, про що саме ми тоді розмовляли. Лише пригадую, як у неї міцно стислися губи й вона замовкла. То була жахлива мовчанка, здавалось, Адрієнна опинилась уже під саваном, але серце її ще билось і вона ще сліпо боролася за життя. Її руки шукали опори, хапалися за ширму. Я ледве встиг простягти руки і підхопити її. Вона справді була легесенька. Коли я ніс її до сусідньої кімнати, мені здалося, що я марю. Важко було повірити, що наші довгі і складні відносини скінчаться так несподівано. Невже настав край нескінченній грі в піжмурки її пам'яті з уявою, правди з обманом, невже скінчиться наше кохання, що безперестану відроджувалося з утоми, з мук, наче фенікс із попелу? Невже досить їй отак упасти, раптом замовкнути і разом з нею помре і її правда?

Ні.

Я таки справді марив.

Що я ніс? Розсіяну тінь свого бажання та й годі. Тягар того, в чому Адрієнна мені відмовляла: розуміти, пізнавати, знати. Гірше ніж ніщо — незнайомку, для якої обман був звичкою.

Колись я часто ловив на собі її змовницький погляд, підозріле звертання до мене на «ти», панібратство і так страждав, що ладен був накласти на себе руки або ще гірше: задушити її. І ось тепер я відчував майже сором.

Чому я так настирливо домагався від неї правди, яку вона хитро приховувала від мене? Невже цей нестерпний виклик був її розрахунком? Звідки в неї така нещирість? Де вона навчилася цього? Я був неспроможний розлюбити її, і, здавалося, мене більше вабить у ній те, в чому вона мені відмовляє, ніж те, чого вона не приховує.

Я бачив, як, опритомнівши, Адрієнна ніби відродилася, в ній знову прокинулася її загадкова веселість. Обличчя світилося цікавістю. Ніколи Адрієнна не здавалася мені такою близькою, такою впевненою в собі. Чи усвідомлювала вона, що могла не опритомніти? Здається, ні.

Перше, що зробила Адрієнна, це занурила пальці в своє густе, коротко підстрижене волосся, розсипавши його на чолі, потім розправила свою незмінну муслінову сукню, в складках якої ховалося її намисто. Враз її довга, трохи огрубіла від праці долоня перестала розгладжувати тканину і схопила мене за руку.

— Я вас налякала? Дарма, минеться. В усякому разі, сьогодні... В мене навіть не запаморочилась голова. Здається, я задрімала... Але мені подобається бачити вас розгубленим. Признаюсь, що я трохи схитрувала.

Невже вона знову кокетувала? Чи, може, думала, що, зрадивши своїй звичці, прискорить смерть і що краще, коли я робитиму найнеймовірніші припущення, ніж розгадаю, чому вона впала, чому знепритомніла? На мій подив, Адрієнна зусиллям волі зборола страх і додала:

— Тієї хвилини, коли ви мене вважали мертвою, я розмірковувала.

Адрієнна не складала зброї. Отже, вона ніколи її не складе. Аж тепер я збагнув, що нас єднало.

Ось як це було.

Стояла ніч. До Адрієнниного помешкання долинали звуки, про які скоріш можна було здогадуватися, ніж їх почути: фуркотіння автомобілів між високими будинками й відлуння квапливих кроків на розі вулиці. Дзеркала на стінах ще більше розсували порожнечу й тишу, відбиваючи м'яке світло ламп, чари якого Адрієнна любила, як ніхто інший...

Мене вабила її таємнича сила, що робила її незламною навіть на порозі смерті, мені подобалося те, що до кінця своїх днів вона нікому не дозволила судити про її дитинство і юність, а також про роки її поневірянь, роки, після яких вона стала самотньою серед людей.

Мені дуже кортіло побачити Адрієнну крізь призму її минулого, але я ніколи не зважився б зробити це без її згоди.

Якось в одну з найпалкіших наших хвилин, коли Адрієнна лежала біля мене, тендітна і гладенька, наче азіатське божество, коли мене чарували її незабгнений голос, її стриманість і якась властива їй у коханні відчуженість, якась зажурена велич, поійнятії тими ілюзіями, під впливом яких коханці всупереч здоровому глузду сподіваються зробити можливим неможливе і марно силкуються відкрити серце коханої, розгадати її минуле, прочитати теперішнє і зазирнути в непевне май-

бутне, я зізнався Адрієнні, що, коли б захотів, міг би користатися з послуг могутньої служби... А я дуже хотів...Я прагнув знати її минуле.

— Ви, безумовно, досягли б успіху,— відповіла вона холодно й байдуже.— Зрештою, про все можна дізнатися...— І тим самим тоном провадила: — Я мала таку підозру... Оце хоч раз ви відверто призналися, чим займаєтесь... Отже, ви укладаєте картотеку? Для чого? Для донесення? Чи для роману? Запам'ятайте: вам не слід розраховувати на мою допомогу. Розумієте, я надаю перевагу вигадкам. Мені подобаються поети, особливо ті, що імпровізують. І віртуози... Якщо тільки вони забувають, що означає це слово...

Потім Адрієнна замовкла, й ця нестерпна мовчанка тривала до ранку.

Мабуть, мені не слід було вимагати від неї правди, якою вона вперто не бажала поділитися зі мною. Адрієнна не могла жити без обману.

Іноді в неї несподівано виникало бажання задовольнити мою цікавість, але це бажання було надто скороминуще. Якось я завів з нею мову про Антель. По її обличчю промайнула якась дивна тінь. І раптом вона сказала: «Я ніколи не була там, але мені хотілося б...»

Я помітив, як під антельським сірим небом Адрієнна раптом затремтіла, побачивши сумні порожні будинки, покинуті ферми, непривітні безлюдні вулиці й багністі калюжі. Двері будинків і ґратчасті ворота, пронизливо порипуючи, погойдувались од вітру. Годі уявити собі якесь непривітніше місце. Поки я милувався Адрієнною, вона навмання блукала кладовищем між надгробками. Однак не знайшла жодного надгробка з прізвисьмом своєї родини. Потім Адрієнна збентежено подивилась на мене, і мені здалося, що під час цього самозабуття вона чи не вперше в житті постала перед нестерпно жорстокою правдою.

На одному з голих пагорбів стояв, чекаючи нас, схожий на привид «каділак», а біля нього шофер знічев'я підфутболював каміння.

На зворотному шляху я почував себе ніяково. Ми їхали в густому тумані. Вечоріло. Адрієнна, зіщулившись у кутку, мовчала. Я ледве бачив її в сутінках, але відчував — вона кипить гнівом.

— Невже вам приємно гратися у викрадача мумій? — гостро спитала вона.

А приїхавши до готелю, зажадала переселитися якнайдалі від моєї кімнати.

Пізніше, значно пізніше — вже не пам'ятаю точно, коли саме й чому,— я заговорив з нею про Ві, де полковник Іфлацен лікувався цілющими водами, а також про Улен — гарнізон у нижній Оверні, звідки я якраз повернувся. Того вечора мені здалося, що я досяг мети, що мені пощастило здолати її мовчазність. Адже Адрієнна не сердилася, в її очах не було суворості, вона розмовляла зі мною лагідно і здавалась такою гарною, ніби до неї повернулася молодість.

— Коли вже вам набридне ставити мені пастки? — запитала вона. — Ульріху, не розпитуйте мене ні про що, я не пам'ятаю минулого. Справді, я забула, яка я була, коли жила в тих місцях... А втім, це ви твердите, ніби я жила в тих місцях, я ж нічого не пам'ятаю...

Адрієнна знов загнала мене в безвихідь, і я остаточно втратив ключ до розгадки її таємниці, яку хвилину тому, здавалося, міг уже розгадати.

Потім настала та ніч, вирішальна для мене ніч, коли Адрієнна лежала напівпритомна, а моя душа позбулася нарешті сумнівів. Саме тоді я зрозумів, що все життя кохав тільки цю жінку. Мені стало зовсім

байдуже до того, що так довго мучило мене; я вже не прагнув довідатися про її загадкове жорстоке минуле. Бо я збагнув: те, що в глибині Адрієнниної душі чинило мені опір, було якраз її правдою, тією правдою, за яку я покохав її; воно було самою Адрієнною.

В ту мить я відчув гострий біль: мовби я зробив таке відкриття всупереч своїй волі. Мене опанував дивний спокій, і я помітив, як поступово розвіювалися, згасали, аж поки зовсім не згасли, мої думки...

Отже, це й була звичайна розгадка.

Тепер я можу признатися, ким я був: ревним, неспокійним, захопленим, іноді нещасливим коханцем на двадцять років старшої за мене жінки, однією із загадок її життя, а також чоловіком, що завдяки своїй наполегливості єдиний був біля Адрієнни в годину її смерті.

Люди обурювалися, дивлячись на нас. Вона була жінкою, яку зневажали, а я — «альфонсом, бошем¹, Адрієнниним шпигуном», як у ті часи казали в Парижі. Але все те давно забулось. Не стерлося з пам'яті тільки наше кохання.

А все інше — то тільки пил, плітки, базікання, салонні побрехеньки. Чого воно варте порівняно з нашим коханням? Я тепер глибоко переконаний, що будь-яка поразка може обернутися перемогою...

У нашому випадку все скінчилося Адрієнниною перемогою...

Бо я повинен визнати, що ця жінка ніколи не належала мені беззастигнено, всім єством. Однак вона кохала мене. Я знаю також, що вона мене зраджувала. І знаю, який глум викликають такі зізнання.

Тепер я сказав усе.

І, не жалкуючи, можу залишатися до кінця днів своїх німцем, який мовчатиме.

Так закінчується Ульріхова сповідь. Навіщо він написав її? Що він хотів зробити з листами Адрієнни? І чи були його дбайливо зібрані, але цілком позбавлені логічного зв'язку записи, які він поспіхом робив день у день, фрагментами чиеїсь біографії?

Ульріх мав друзів і подруг, але ніколи не ділився з ними своєю таємницею.

Жодного слова не сказав він їм про Адрієнну. А тим більше про цю сповідь. Для кого він призначив свої записи? В його заповіті й не згадувалося про них, там ішлося лише про кілька книжок, якими Ульріх дорожив найбільше: вони нагадували йому про ті веселі часи, коли він, стрункий кавалерист у чоботях з острогами, щасливо жив у краях, куди в'їздити йому тепер заборонено.

Ульріх заповів передати ці книжки до Віденського музею війни.

Вони були наче поранені солдати, що, одужавши, повертались на фронт, наче рідкісні пам'ятки зруйнованого світу. В будинку втраченого щастя вони тривалий час лежали поруч із сідами та зброєю, келихами та трофеями. Іноді Ульріх гортав ці книжки. Тепер тільки вони нагадували йому про мереживо чорних полів і лісів, про його примарну загадкову батьківщину.

Це були випадково куплені під час канікул підручники військової справи, інструкції з догляду за кіньми, автографи, які Ульріх збирав багато років. Ох, ці від'їзди на канікули! В перші ж дні літа лакеї натягали білі чохла на меблі, на люстри й навіть на рояль, який зникав у сутінках, наче привид. Згортали килими, виносили валізи — й про-

¹ Так зневажливо французи називають німців.

шавайте... Все Ульріхове минуле, все його дитинство, проведене в Чехії, далекі мандри по колишній Європі, перші мрії також були пов'язані з цими книжками.

Усе змішалось в цій бібліотеці — найкраще й найгірше. Деякі подаровані книжки навіювали Ульріхові спогади про гостей. Гарні видання нагадували про верхові перегони, альбоми — про безліч миль, пройдених лісами, п'янке полювання, купи дичини, галасливі обіди... Гортаючи альбоми, Ульріх згадував своє перше кохання, ті суботи, коли він поспішав до Праги, щоб на Нерудовій горі опинитися під червоною периною з красунею, яка вечорами танцювала польку в «Проданій нареченій» в оперному театрі. Боже, як він тужив за Прагою, чому він не чех? У нього стискалося серце, коли подумки він повертався до цього міста, з якого його прогнали... В ті ранкові години Прага ще дрімала, ще ніхто не ходив тротуарами, коли бліде сонце розтоплювало снігові шапочки на головах статуй Карлового мосту і його балерина, стоячи в тоненькому пеньюарі за подвійними шибками й рядочком кактусів у горщиках, дивилася, як він ішов од неї.

Дивну властивість мають слова, тисячею ниток пов'язуючи нас із минулим, тримаючи в полоні того, хто їх повторює. Але як після стількох пережитих драм, після знайомства із стількома країнами і народами, після такої довгої війни, після безлічі смертей, побачених на землях Польщі, Голландії, Франції, Сербії, майже у всіх країнах Європи. Як після стількох років такі спогади ще могли розчулити Ульріха?

Ульріх не зумів зректися старої безтурботної Європи — своєї «Небесної імперії», як він її називав. Однак ще задовго до її загибелі у тій його Європі з її ворожими одне одному угрупованнями, з її оманливою єдністю, з поділенням на Схід і Захід суспільством, з мешканцями замків, дуже слабкі, завжди здатні обірватися узи яких ще зв'язували із давньою аристократією, в Європі, осяяній новою червоною зорею, яка зійшла ген там, за небокраєм, уже панував неспокій...

Ні, Ульріх ніколи не міг зректися тієї Європи. Європи неосяжної, рідної, Європи, в якій жоден кордон не був закритий, в якій навіть прикордонники й митники здавались привітними. Тієї Європи... Як можна уявити собі, що від неї залишились тільки руїни?

Ульріх не почував себе сином нашого післявоєнного часу.

Його прізвище було Мюлен Горах Літич, а звали — Ульріх, Октавіан, Егон, Вацлав і Ондржей; ці імена писалися й вимовлялися по-різному, залежно від того, чи був це моравський діалект, чи хрипка словацька говірка, чи мелодійна вимова віденця, а чи розтягнута і млосна мова будапештців.

Отже, Ульріх мав кілька імен: угорське, німецьке, австрійське і два слов'янських. Це було давньою традицією родини, яка володіла на чеській землі багатьма маєтками, що лежали неподалік від кордонів; отож змалку Ульріх, якого возили з однієї країни до іншої так просто, наче гралися в класи, постійно чув: «збігати до Угорщини»; «прогулятися до Німеччини»; «навідатись до Польщі» або «поїхати трамваєм до Австрії». Коротше кажучи, в Ульріха було досить химерне уявлення про батьківщину.

Він був тісно пов'язаний з цим перехрестям шляхів, релігій і мов, з цією дивовижною державою-роздоріжжям. Власне, Ульріхові це подобалося і, коли б йому дали змогу вибрати одне з-поміж своїх імен, він вибрав би найнейтральніше, поширене скрізь, яке не мало точно визна-

ченої батьківщини й, отже, не викликало б підозри в жодного уряду— Октавіан. Найкращі Ульріхові спогади були пов'язані саме з цим ім'ям. Воно ввібрало в себе все багатство музики, пригашених театральних люстр, гармонійного звучання скрипок. Ім'я Октавіан насамперед нагадувало про Празький оперний театр, про «Кавалера з трояндою»¹ і про юнака, що купався в грошах, до нестями подобався своїй нареченій, був коханцем дружини одного маршала.

Але батько його не зважив на синове бажання носити ім'я Октавіан, бо це суперечило інтересам родини. Ульріх мусив далі називатися Ульріхом, бо серед трьох синів графа Норберта він був найстарший і йому ще до народження відписали маєток у Судетах. А в тій провінції найкраще жити з якимсь невиразним, лісовим, сіро-зеленим ім'ям, найкраще бути для сусідів і доволитим селян графом Ульріхом.

Ульріхів батько мусив зважати на непевність часів. Правда, годі ще не вели розмов про німецьку загрозу. Вродливі пани з Ке д'Орсе², великі розумники з Даунінг-стріт³ не шкодували гарантій. Однак чи погодяться вони загинути за Прагу? Граф Норберт не плекав щодо цього ілюзій. Він сподівався вціліти завдяки кільком своїм махінаціям.

За кілька тижнів до народження Ульріха граф Норберт випроводив дружину до Дрездена. Йому потрібен був для його дитини німецький паспорт. Він завжди думав про безпеку, що загрозувала з Німеччини. Потім, через рік, граф Норберт послав дружину до Будапешта, де вона народила Мат'яша, — того з його синів, якому він розраховував відписати землю біля одного з рукавів Дунаю. Для Мат'яша йому був потрібен угорський паспорт, — адже мадяри претендували на частину словацьких земель. Хоча Угорщина так і не змогла перетравити той шмат Словаччини, що його версальські хижачи приліпили до чеського пирога.

Лишався Максиміліан, який цілком випадково народився у Відні.

Його мати того дня саме робила покупки і раптом... З цього боку чехи могли не боятись територіальних зазіхань: австрійці були задоволені своїми кордонами. Хоча Макс народився у Відні, йому зберегли чеську національність, щоб у майбутньому він міг стати володарем замку в Богемії.

Тут не було нічогісінько дивного: такий звичай існував віддавна. Прагнення знаті мати подвійну національність пережило і саму австро-угорську монархію, що породила це явище. Ніхто не вкладав найменшого почуття у вибір паспорта, який, на думку космополітичної аристократії, являв собою чисту формальність. І про це говорили так, як говорять про продаж якоїсь речі або про якусь облігацію. Чи можна було вимагати від французьких буржуа вірності цареві лиш тому, що вони підписались на російську позику? Звичайно, ні. Родинна стратегія графа Норберта мала той самий смисл. Роблячи зі своїх спадкоємців «перевертнів», даючи їм національності сусідніх держав, він сподівався хитро уникнути небезпеки розорення. Це було звичайне ділове питання.

Лише Ульріховій матері було важко змиритися з таким звичаєм. Вона менше, ніж її чоловік, сумнівалась у стабільності республіки, яка зберегла за аристократами їхні маєтки. Привчаючи себе до того, що її синів записано до різних національностей (невідомо, що їх чекає в

¹ Опера німецького композитора Ріхарда Штрауса

² Вулиця в Парижі, на якій міститься міністерство закордонних справ Франції

³ Вулиця в Лондоні, на якій міститься резиденція англійського прем'єр-міністра

майбутньому), вона намагалась нагадувати собі про це при першій-ліпшій нагоді. «Мій мадяре... Ходи сюди, мій славний мадяре». Так вона зверталась до маленького Мат'яша. А про Ульріха казала: «Мій саксонець...» («Куди в дідька завіявся мій великий саксонець?») Їй страшно було б назвати свого сина «німцем».

У неї збереглася відразу до всього німецького ще змалку, відтоді, як її віддали на виховання берлінським нянькам і гувернанткам. Для Ульріхової матері були характерні як легковажність, так і безтурботність дворянства її країни, що проводило свій час у жартах, родинному житті, шалених витівках і легкій музиці. Бо музика для неї була тільки шаленством циганських скрипок, цигиканням смичка по натягнутій струні — не більше. І ось — Німеччина зі своєю суворою дисципліною... Німеччина, в якій мовби зосередилась нудьга всього світу.

Та що поробиш?! Ульріх був німецьким підданим.

Ніхто не зміг би закинути графові Норберту, що його плани зазнали краху. Адже він передбачив зраду держав-гарантів. Він передбачив також, що його чеську батьківщину знівечать, та все ж таки граф Норберт не міг завбачити, що це відбудеться під вигуки «Хай живе мир!» і в багатьох викличе ширий захват. Чи міг він уявити, який буде той мир?

Війна вкоротила віку його синові Максиміліану, розлучила графа з двома іншими синами. Через війну він уже ніколи не побачився з Мат'яшем і на дуже короткий час зустрівся з Ульріхом. А після війни у графа відібрали маєтки. Він намагався переконати себе, що його маєтки конфісковано згідно з певною логікою і задля щастя інших людей. Але в чому полягало щастя його Богемії?

Отож, наче гравець, який умів програвати, граф Норберт зіійшов зі сцени, вважаючи післявоєнні події чистим непорозумінням. Переможці, керуючись незрозумілими для графа мотивами, одним помахом руки розв'язали європейську головоломку, що поклато край правам графа Норберта. Але ще він міг вдіяти? Його щасливі часи вже минули. Часи колишньої Європи.

Невдовзі граф Норберт оселився у Відні. Там він навчився жити на правах вигнанця, тобто жити у великій скруті. Крім інших корисних речей, він ще навчився сам зав'язувати краватку; раніше, коли мешкав у високому, з десятима башточками будинку, графові завжди допомагав зав'язувати краватку його вірний лакей.

Граф Норберт виявив неабияку порядність і нікстму не докучав, навіть Ульріхові...

Щодо Ульріха, то ще в серпні 1939 року він і гадки не мав про близьку війну, хоча з нього й намагалися зробити справжнього німця. Та дарма, Ульріх так і не перейнявся шанобою до сили. Він був німцем, але без певних переконань. Наприклад, у своїй зовнішності, в поведінці Ульріх дозволяв собі такі примхи, які ніколи не дозволив би собі ортодоксальний німець. Чуб у нього був занадто кучерявий, занадто довгий і занадто чорний. Якись дивні вуса — довгі й закручені вниз. «У тебе вуса конокрада», — казала йому мати. Та нізачо в світі Ульріх не зголив би їх. Він дозволяв собі висловлюватись, наприклад, так: «Вагнер! Я не вважаю його твори музикою, це — пропаганда». Були в нього й інші риси, з якими мирилися в Празі, але які були неприпустимі в Дрездені.

Весна першого Ульріхового причастя була його останньою весною в Богемії. Хлопця віддали до середньої школи для офіцерських дітей у

Вальштат, що в Сілезії, де він прожив добрий десяток років, увесь час сумуючи за рідним краєм.

Десять років в уніформі, десять років вправ у непривітному, просторому, наче собор, гімнастичному залі, десять років у холодній спальні, десять років поганого харчування, десять років життя під наглядом вихователів у мундирах. Інші все зносили. А Ульріх ніяк не міг звикнути до гавкоту унтер-офіцерів, до брутальних наказів: «Кроком руш! Чіткіше крок! Розійдись! Шикуйся!», до військових навчань у світанковому тумані. Стояла люта холоднеча. Сілезія — крижаний край. Інші вважали все це нормальним явищем. Їх не лякали навіть утиски, навіть безсоромні інспекторські огляди. У Вальштаті вирощували поріддя людей, які вмли тільки стріляти. «Ей, ви! Швидше! Покажіть свої руки!» Вихователі прискіпливо оглядали майбутніх командирів, наче худобу, яка призначалася на забій. «Мовчати в строю! Розстебніть штани. Отак... А тепер спустіть кальсони». Їх оглядали аж до п'ятка. «Слово честі, ніколи не переймусь пруським духом,— думав Ульріх. — Треба мати в своєму родоводі три покоління офіцерів, щоб народитися людиною, сповненою войовничого запалу. А моє генеалогічне дерево не таке... Самі мрійники й ледарі. Якби я розповів тут про це, то мене зарахували б до вироджених, до нездар».

Але Ульріх не розповів про це нікому.

З монастиря, що правив за казарму, він поїхав до Берліна вчитись танцювати на балах і достойно триматися в колі світських жінок, звикати до міського життя й навчатись в університеті. Ульріх належав до тих молодиків, які мали успіх у вищому товаристві, однак, хоча він чемно вдавав, ніби насолоджується світською суєтністю, насправді його вабило до коней, землі, неосяжної лісової волі та до пестошів під Йо-зефініним червоним пуховиком.

Отож Ульріх не думав про війну. Надто приємно пахло літо в затінку дерев. Але вихор війни надовго закрутив його.

Ульріх був серед тих, що напали на Польщу. Він бачив, як розбивались об броню танків останні в історії кавалерійські атаки. Бачив уланів за два кроки від рушничних дул. Бачив, як улани (ніхто так, як вони, не нехтував життям) атакували без касок, бо в конфедератках легше було скакати верхи, а каска серед кіннотників стала предметом жартів. «Воювати в касці — все одно, що кохатися в кальсонах,— казали вони.— Це неестетично». З погляду людей, які мали справу з кіньми, це й справді так. Але коні гинули... Ставали либки, харапудились, проте їх гнали вперед, під танки. Серед кінських тельбухів борсалася піхота. Краше про це й не згадувати!

Ульріх окупував Данію, розгромив Голландію, потім — Бельгію, вдерся в м'якотілу Францію з її юрмами розгублених утікачів і, зачувши, як тремтячий голос сповістив про перемир'я, повірив, що війна скінчилася; це було схоже на правду, бо досі вона для нього була лише тріумфальною і він виконував тільки одну місію — несподівано нападав (супротивник був завжди такий слабкий, що для перемоги вистачало однієї танкової дивізії); воєнна кампанія, яку він вів в охопленій агонією Європі, зводилася до блискавичних проривів, запаморочливих кидків уперед, своєрідної п'янкої і переможної гри.

Проте війна не скінчилася.

На Луарі перед ними стали кадети з Сомюра, і це було єдиною причиною того, що Ульріх затримався у Франції довше, ніж передбачалося. «Kavalerie Kadetten... Kavalerie Kadetten...» Прстягом трьох

днів ці два слова не сходили з вуст в Ульріхових товаришів, і вони нарешті відчули себе, хоч і з деяким запізненням, хоробрими вояками. Смерть лютувала за старими правилами, хоч і без польського лицарства та кінської бойні. В Сомюрі залишилися тільки голодні полукровки. яких невідомо чому привезли туди з Брюсселя. Привезли їх шістнадцять вагонів разом з каретами бельгійського королівського двору. Коні виснажилися в дорозі. В разі облоги кавалеристи могли забити їх на м'ясо. Бойових, швидкоалюрних і спортивних коней відправили на південь. Отже, стайні були порожні. Війна могла починатися.

Це нагадувало зведення рахунків між ворожими племенами, вихованими як у душі пошани до величч зброї, так і зневаги до самих воїнів.

Це була родова сутичка європейської знаті. Криваве полювання, в якому кожен був водночас і дичиною, і мисливцем. Це був пишний бенкет, на якому солдати, хизуючись, мчали в атаку на велосипедах, офіцери тряслися в колясках мотоциклів, кавалеристи без коней шкрябали острогами по землі...

Kadetten... Kadetten...

Вони були всюди: у човнах, у садах, у верболозі. Потім супротивники віддали останню шану мертвим, за винятком тих, які залишилися лежати в пісках, на островах, у зруйнованих маєтках, в охопленій полум'ям школі, в тихій Луарі, серед трясид та в очереті. Після чого склали офіційне повідомлення в душі взаємоповаги, з тих, що яскраво свідчать про непослідовність війни.

Але війна не скінчилася.

На порядку денному стояло питання про захоплення Британських островів, тому Ульріх і його дивізія, вичікуючи, поки німецька авіація зруйнує Лондон, зайняли позиції вздовж протоки Па-де-Кале.

Настала осінь, потім зима, і Ульріх опинився серед тих, чия присутність на кордоні в Піренеях мала примусити Іспанію вийти з нейтралітету. Звідти їх перекинули на береги Чорного моря стерегти румунську нафту. Ульріх брав участь у військовій кампанії на Балканах, увійшов у Болгарію, напав на сербів, але не дочекався капітуляції їхньої застарілої, погано озброєної армії. Ці серби жажливі. Але треба було подати руку допомоги італійцям, і ось Ульріх зі своїми бронетранспортерами промчав крізь Фермопіли, скинув англійців у море і захопив Афіни.

Потім відкрився російський фронт.

Невже і його?.. Так, Ульріха послали й туди. Там він скуштував осінньої багнюки й першого листопадового снігу і зрештою дочекався дня, коли йому, вже в чині капітана, розстрошило стегно.

Після одужання Ульріхові, який встиг побувати в багатьох госпіталях, дозволили поїхати на богемську землю до рідного дому, що височів над лісом, цілісінький і пишний.

Двадцять чотири години.

Стільки часу дали йому, щоб попрощатися з усім найкращим у його житті.

Ульріхові якраз сповнилося тридцять років, коли лікар оголосив, що його стегно ніколи не загоїться, що нога довго не згинатиметься в коліні і що аденіт... Але Ульріх не помер і навіть залишився куди менш скаліченим від багатьох своїх товаришів.

Якийсь час Ульріх перебував у нестройовому підрозділі свого полку, зовсім не знаючи, що на нього чекало в майбутньому. Перебування в нестройовому підрозділі — гимчасове й водночас найжорстокі-

ше лихо, яке тільки могла вигадати армія. Цілоденне байдикування, нескінченні вечори в закуреному буфеті, отупіння, п'ятника, нехїть до розмов або гарячкове бажання перед кимось вилити свою душу; та найтяжче було рахувати нестерпні ночі, переживати бомбардування, град снарядів, слухати базікання фронтовиків про смерть. Це животної тривало цілий місяць, і Ульріх мав таке враження, що війна перетворила нестройові полки на душоубки.

Він нетерпляче чекав листів з Богемії.

Але листи від матері ще дужче нагнітали в Ульріхові тривогу за долю братів. Не треба було мати премудру голову, щоб зрозуміти: Максиміліана звинуватили в антинацистській діяльності. Крім того, в Празі поранили Генріха, третю особу рейху, і вколошкали на вулиці того, хто дістав прізвисько Blutheydi, гобто Кривавий Гейді¹. В Богемії його інакше й не називали. Хтось кинув гранату, й імперського протектора розірвало на шматки. А що з Максиміліаном? Що загрожує Макскові? Я прошу вас написати мені про це якомога точніше. Максиміліан досі перебуває в празькій в'язниці. Ну й що з ним буде? Напишіть мені, що йому загрожує. Чи візьмуть когось у заложники? Невідомо. А що з Мат'яшем? Він покинув свій маєток. Він покинув геть усе. Мат'яш живе в лісі. Чому в лісі і з ким? Невже є такі, що пішли в словацькі гори? Не став більше таких запитань, сину, ми нічого не знаємо. А що з Йозефіною? Від неї вже багато місяців нема жодної вісточки. Чому? Куди могла подітися Йозефіна? Вона зникла. Йозефіна, яку він покохав у свої двадцять років, Йозефіна, кожне слово якої було для нього ласкою, ксжен лист — ніжністю. «Мій Октавіане, мій лицарю...» І ця лагідна Йозефіна зникла? Чому? Чому вона зникла? Багато євреїв зникло, мій сину.

Ульріх розгадував те, що мати намагалася приховати: наростала ненависть, ненависть до Німеччини, що встромилася. наче ніж, у Богемію. І це тільки початок.

Однак пошта принесла Ульріхові й радісну звістку: його призначили в Париж до складу якоїсь комісії. Ульріхові треба було з'явитися в Delegation für Wirtschaft². Яку саме справу доручать йому? Та це не мало ніякого значення. Ульріх обережно обмацував пальцями лист, боячись його розірвати, впустити на землю чи загубити. Він побоювався, щоб, торкаючись листа, не стерти з нього літери. Боже, невже це правда? Здавалося, смерть відступила, знов починалося життя. Ульріх подумав, що в Парижі все буде інакше, і з упевненістю, властивою аристократам, які вірять у непорушність родинних зв'язків, уявив собі приємне життя в гостях у своїх французьких кузенів.

Ульріх не помилився.

Або принаймні помилився тільки наполовину.

Щодо кузенів, то вони були саме такі, якими їх уявляв Ульріх: скептичні, байдужі, вірні своїй касті й невірні своїй батьківщині; вони вважали патріотизм безглуздом, коли він порушував вигідні родинні зв'язки з переможцем; вони називали героїзмом війну проти Радянського Союзу.

А що довкола гворилися справжні страхіття, го гостинність цих «вершків суспільства», на яких Ульріх покладав такі надії, їхне гер-

¹ Ідеться про замах на Генріха Гімлера та про вбивство чеськими патріотами 1942 року Гейнгарда та Гейаріха.

² Господарська комісія (нім.)

манофільство, в поєднанні з ненавистю до більшовизму, ще дужче за-
смутили Ульріха й загострили його почуття провини. Зрештою сталося
те, чого Ульріх не міг собі й уявити: він зустрівся з Адрієнною.

Такої жінки в Богемії не було.

Розділ II

З самого початку Сержеве життя зовсім змінилося.

Бо як інакше назвати ту пригоду, що вирвала його з сірих стін
версальського колежу і потім мала тривати так довго?

За два тижні втечі йому не бракувало причин для подвигу. Най-
головнішою з них була поразка Франції, ці колони біженців, наван-
тажені меблями вози, загублені діти, старі люди, яких везли у візках,
набиті солдатами вантажні машини. Одне слово, в небаченому сум'ят-
ті тікала вся Франція, переслідувана рейхом.

Серж був приголомшений так само, як усі ті, хто вивчав свою
батьківщину за підручником географії. Однак найбільше дивував не-
прихований страх. Жалюгідні метушливі юрми біженців віддавалися
паніці, як алкоголік — пияцтву.

Стояла чудова погода. Довкола цвіли квіти. Поля рясно поросли
роменом, то там, то сям тяглися жовті живоплоти дроку... Ніхто не
пам'ятав кращого літа.

На свій подив, Серж спізнав чимало радості у своєму новому ста-
новищі. Він став супутником своєї тітки Адрієнни. Вона подорожувала
в білому одязі, — такий білий одяг носила тільки Адрієнна, — поєд-
нання ледь вловимих рожевого й голубого відтінків.

Їхній шофер холоднокровно прсводив машину між тісними ря-
дами автомобілів, які збивалися на перехрестях доріг. Він розповідав,
що бачив ще й не таке в останні години війни. Іспанської війни. Він
народився в Барселоні. Цей дивний шофер не знав ніколи втоми; він
мав чорне волосся, окуляри, густі вуса, через які здавався значно
старшим. До його вусів ніяк не можна було звикнути, мовби вони по-
милково вирости на цьому молодому обличчі. На вигляд йому було
не більше двадцяти років. Він розмовляв мало, але дуже швидко й
майже не розтуляючи рота. «Оскільки літаки не беруть участі», сеньйо-
рита повинна вважати себе щасливою. Адже зовсім інша річ утікати,
коли тобі на п'яти наступають «маври» і, — він кивнув на небо, — «фіа-
ти» пікірують, поливаючи з кулеметів як військових, так і цивільних.

Адрієнні подобалося, що Мігель неговіркий і рішучий. Вона трохи
дивувалася, що він знав так багато об'їзних шляхів, не запруджених
потоким похмурих біженців. Ці шляхи були надто вузькі для військо-
вих обозів. Правду кажучи, їх і не назвеш шляхами. Це були скоріше
путівці: одні з них звивалися лісами, інші — полями, а ще інші стели-
лися вздовж каналів. Коли доводилося переїжджати через броди та
старі хисткі мости, Мігель вагався рідко й недовго — він тільки знімав
окуляри, нервово протирав їх і давав газ.

Ніколи Адрієнна не допитувалась, що він робив раніше.

Якось її клієнтка, що жила поблизу Перпіньяна, порекомендувала
Адрієнні одного біженця. Це й був Мігель. Він розповів, що до війни
був студентом, що його мати — корсетниця. Чи вміє він водити авто?
Сеньйориті немає чого боятися. У тяжкі часи, допомагаючи матері,

Мігель часто сідав за кермо й розвозив замовникам вузли білизни та всяку всячину. Жодного разу з ним нічого не трапилось.

Хоча цей невисокий юнак і не відповідав тим вимогам, які Адрієнна ставила перед своїми шоферами, вона його найняла. Мігель їй підходив. Адрієнна знала, який жакливій автомобільний рух на вулицях Барселони і високо цінувала корсетниць. До того ж вона була доброї думки і про шоферів-доставників. Щодо введеного генерала, то вона його не сприймала серйозно адже який справжній військовий стане носити отаку кумедну поліцейську пілотку зі сміховинним помпоном, що теліпається над очима? Мігель ненавидить Франко? Це його право. Він має на те свої підстави. Мігель — каталонець. Адрієнна подумки додавала: «І з червоною облямівкою». Але це теж його діло.

Вони проїхали близько тисячі кілометрів.

Довгі дні, ночі просто неба, відкинуті умовності — це ж бо справжня воля. І порвано всі пута, забуто всі звички, о радість! Нарешті Серж звільнився від тиранії навчання, і перед тобою чарівна непевність загадкового майбуття.

Однак зовсім інший Серж; юнак, у якому вже прокинувся чоловік, з жагучою цікавістю стежив за жінкою, яка сиділа поруч. Безперечно, він поводився жакливо. Це було нечемно Але треба зрозуміти Сержа, для якого після смерті матері Адрієнна була жінкою одночасно загадковою і добре знайомою. Досі Серж уявляв собі Адрієнну, згадуючи її короточасні гостювання й особливо розповіді матері. Любовні пригоди Адрієнни! Золота тема Мати ніяк не могла наговоритися на цю невичерпну тему. Хіба ж не Адрієнна єдина з сестер Кретьєн, домоглася успіху в житті? Хіба не вона одна зробила кар'єру, прославила своє ім'я? У домі тільки й чути було що про успіхи Адрієнни, про талант Адрієнни, про багатство Адрієнни. Особливо мати любила про це говорити, ніби підлещуючись, коли сестра гостювала в неї.

Але Адрієнна була іншої думки.

— Що ти вигадуєш, сердешна Алісо?! Про яку славу говориш? Я прославила не себе, а тільки своє ім'я. Не більше і не менше. Тільки своє ім'я. І моя справа мене не переживе. Отож облич це...

Сестри презиралися, потім замовкали.

Вони були схожі: обидві вродливі, чорняві, однакові на зріст; у них навіть були схожі жести й однакова мова. А чому вони обидві не повиходили заміж? Серж часто запитував себе про це.

Загадка про батька (той, чиє прізвище Серж носив, був, очевидно, несправжній) затьмарила його дитинство. Так само, як і чоловіки, що жили з його матір'ю, — люб'язні тимчасові вітчимами. Це здебільшого були іноземці: найчастіше росіяни, іноді англійці. Всі набивались до Сержа у друзі. Рідко граплялося, щоб Серж із матір'ю довго жили на одному місці. Вони часто переїздили. Зміна вітчима, як правило, вимагала зміни міста й помешкання. В таких випадках мати шоразу ридала, витираючи сльози носовичком. Серж ненавидів ті сльози.

Те, що вдалося Сержеві розгадати, гнітило його. Чи не краще було все забути? Авжеж, забути, особливо тепер. Бо, зрештою, він не може дозволити, щоб колишні нещастя й досі катували його. Настав час порвати з болісним і ганебним минулим. Серж із люттю і гіркотою згадував, скільки нещастя випало йому на долю.

Канікули, які Серж проводив з матір'ю. То була комедія, а не канікули. Мати завжди дбала про те, щоб поблизу було якесь казино. Однак ніколи не турбувалася про місце в поїзді. Про такі дрібниці

вона ніколи не турбувалася. Їхали вони в переповнених людьми проходах вагонів, дихаючи затхлим повітрям клозетів або цигарковим димом, змішаним із солодкавим запахом бананів...

Ідучи з Адріенною безлюдними селами, Серж відкривав для себе Францію, що так відрізнялася від тієї, яку він вивчав із книжок, чарівну Францію з її побляклими голими нивами, зі стіжками сіна, з дорогами, на яких пахло глодом і бузиною.

Зголоднівши, вони їли сир і фрукти, подеколи — хліб із маслом; спрагу тамували свіжим молоком. Спинялися в безлюдних місцях і лягали спати просто неба; Адріенна тільки зневажливо посміхалася, коли Мігель казав, що поблизу є замки. Сеньйорита, звичайно, пригадує ту велику будівлю серед дерев? Правда, пригадує? Вони тоді доїхали, у квітні, сьомим шосе до самого роздоріжжя, де... Чи пам'ятає вона?

Адріенна навіть слухати про це не хотіла.

Вони не зупиняться ні в цьому замку, ні в жодному іншому, куди колись возив її Мігель. Звісно, вона все пам'ятає. Але краще вона ляже спати голодна. Вона зненавиділа життя за ровами та звідними мостами. Життя здрибнелих аристократів! Воно здавалося їй безглуздом. Особливо тепер! «Ви марите, Мігелю, ви марите... Тепер постукає в їхні двері! Краще зупинимось у якомусь заїзді». Вона знала багато заїздів, Мігель також, бо він часто возив її в ці місця. Серж не відважувався запитати, коли й чому.

Але в заїздах вони рідко затримувалися, а щоб оселитися в якомусь готелі було й думати, — ніде не було жодного вільного ліжка.

Адріенні то пояснювали, що надали притулок для хворих або сиріт, то розповідали, що в них і яблуку ніде власти (коїться щось неймовірне), то казали, що їх просили поселити божевільних, але вони були ладні скоріш накласти на себе руки, аніж прийняти таких постояльців; на їхнє щастя саме під'їхав санітарний автомобіль, набитий солдатами, яких вони й поселили в своєму заїзді. Нічого не вдієш... Усе ж таки краще біко¹, ніж божевільні, правда? Для тих поранених бідолах поставили ліжка в льоху. Чуєте, як вони там гелготять? Серед них є один із пораненим горлом, він, не змовкаючи, стогне.

— Годі,— казала Адріенна, втрачаючи терпець, бо вловлювала в голосі співрозмовників нотки втіхи від чужого горя, і це драгувало її.— То у вас немає вільного номера, так? Я все зрозуміла, і нам нічого не лишається, як їхати далі.

Та одного разу номер знайшовся. Це було в заїзді, біля якого стояв санітарний автомобіль. Господар спохопився в останню хвилину: в його комірчині для білизни є одне ліжко. Чи це влаштує її? Адріенна перепитала:

— В комірчині для білизни? Так-так. Там завжди чисто... Гаразд, хай буде комірчина.

А Серж пішов спати в автомобіль, що стояв біля земляного валу, насипаного довкола лісу. Над ним повисло зоряне небо. Кочове життя тішило Сержа. Юнак здатен заснути будь-де. Але що з Мігелем? Невже його розтривожило те, що поранені, які лежали в заїзді, марокканці? Марокканці? Але ж Мігель ніколи не вживав цього слова, він казав «маври» або «найманці»²... На саму згадку про них він не знаходив собі місця, але Серж цього не розумів. «Ти не бачити

¹ Принизиле прізвисько, яким французькі колонізатори називали алжирців і марокканців.

² Окремі групи марокканських найманців брали участь у громадянській війні в Іспанії (1936—1939 рр.) на боці Франко.

той жах». Мігелеве звертання до Сержа на «ти» пробудило в хлопця довіру, і він спробував підбити шофера на дальшу розмову. Та дарма. Мігель лише повторив: «Ти не бачити той жах».

І зненацька за півсотню метрів з лісу вийшли якісь постаті — Маври,— сказав Мігель.

Їхні обличчя майже зливалися з сутінками, мабуть, гому, що обидва були смагляві. Вони йшли впевнено, розмірено, як люди, звиклі до темряви й до пустелі. То були марокканські стрільці.

Серж помітив, як Мігель схспився за револьвер. Глухо клацнув запобіжник. Збагнувши, що вперше в житті він може вирішити долю двох людей, Серж прикипів очима до Мігелевої руки, яка міцно стискала зброю, а тоді прошепотів: «Мігелю! Що ти замислив, Мігелю?» Він схопив іспанця за зап'ясток і різким ривком примусив його випустити револьвер.

Мігель не ворухнувся: його рука кволо впала на сидіння. В ту мить, коли розтулилась його долоня і Мігель усвідомив безглуздість свого вчинку, на його обличчі промайнув вираз безмежного, незбагненого відчаю.

Стрільці прямували до автомобіля. Годі було здогадатися про їхні наміри. Серж помітив, що обидва стрункі і, певне, трохи старші за нього. Солдати, яких Серж досі бачив під час відступу, зовсім не звертали уваги на свій зовнішній вигляд. А ці двоє скидалися на міцно збитих, чистеньких підлітків, яким пощастило вибратися з війни живими й здоровими. Їх анітрохи не збентежили незнайомці, що спокійно вкладалися спати, тоді як їм самим доводилось пробиратися крізь ліси цієї червневої ночі 1940 року. Чи не була для них війна непорозумінням, грою в піжмурки? Вони дивились на незнайомців довірливими, трохи здивованими чорними очима, в яких причаїлася втома від тривалих нічних блукань.

Серж опустив шибку в автомобілі.

Що вони гелготять? Мігель розумів їх краще, ніж Серж. Вони розповіли, що їхній полковник, який тримав оборону в сусідньому місті, наказав їм розшукати похідний лазарет їхнього полку. Будь-що. Зрозуміло? Ворог просочується скрізь. Бхаль ель ма, як вода. Тож їм доручено передати наказ полковника, щоб лазарет утік з усіма пораненими. Той, хто говорив, був украй збуджений. Він став допитуватись: «Де лікар? Чи цивільні не бачили лікаря?»

Потім заговорив і другий. Серед поранених був його товариш, якого він ще називав то братом, то кузеном. Чи цивільні не бачили санітарної машини, яка повезла його брата, го́бтс його кузена, зрештою, просто товариша? Його пильний занепокоєний погляд, юне обличчя, напіврозтулений рот, що, здавалося, ось-ось похлинеться криком, — це було щось жахливе.

Мігель показав на заїзд у видолинку, до якого вела вузька стежка, підбадьорив їх і жестом, і словами. Вхід до льоху з того боку будинку, під сходами. Вони його легко знайдуть: якраз біля входу стоїть санітарна машина. Стрільці відкозиряли їм, промимривши: «Аллах аун кум»¹, і пішли геть, наче попливли над землею, розтанувши в пільмі, мовби в якомусь химерному, але виразному сні.

Можливо, Сержеві все це привиділось. Йому здалося, ніби Мігель процідив крізь зуби: «Подумати тільки, що в нас вони бути, як кровожерні тварюки». А може, Сержеві це просто примарилось. Бо коли він

¹ Хай береже вас аллах (араб.).

спитав крізь сон: «Мігелю, ти щось сказав?», той лише закашляв у відповідь.

Згодом Мігель пробурчав: «Мені не подобатися ця ніч... Нас можуть схопити... Йди попереджати сеньйорита...»

Сержеві не треба було повторювати. Він вихором помчав до східців, що вели на антресоль, де спала його тітка. Щойно він постукав, як двері прочинилися й на порозі постала Адрієнна, вже одягнена, дбайливо зачесана, готова вирушати. «Наче чекала на мене», — подумав Серж.

— Ви спали? — чемно запитав він.

— Авжеж, — відповіла Адрієнна. — А що б ти робив на моєму місці, дурнику?

Серж чудувався, як їй пощастило так швидко вдягтися? Чи, може, тітка спала в намісті, бо ж неймовірно, щоб вона так швидко наділа його й розправила на мусліновому шарфі. Але, трохи ображений за «дурника», він мовчав. Адрієнна це помітила й уже лагідніше говорила:

— Бачу, ти дивуєшся... Не заперечуй, це всіх дивує. Я й роздягаюсь так само швидко. Звичка... Я так часто сварилася із служницями, показуючи, як швидко надіти спідницю, блузку або жакет, що сама навчилася робити це краще за них. Але що з тобою? Ти розсердився на мене за «дурника»? У тебе таке обличчя, ніби ти мене більше не любиш... Та годі. Німці не чекатимуть, поки ми пересваримось, до того ж — четверта година ранку, саме час любитись, а не сваритися...

Вони рушили в темряву, де Мігель саме розігрівав мотор. Ішли жваво, ніби не первина для них так рано вставати, ніби Адрієнна все життя вставала вдосвіта. Щоб скоротити шлях, вона попрямувала до машини навпростець, полем, і Серж знову замилювався нею. Його вражало, як по-сільському невимушено й бадьоро вона ступає, злегка погойдує стегнами. У Парижі, в своїй шубі, вона здавалася Сержеві зовсім тендітною... Там він не смів і глянути на неї, там вона була для нього ніби недосяжна красуня з гарему... А тепер... Та навіщо порівнювати?

Що спільного між тією Адрієнною, яка гостювала в його матері, елегантною дамою, що зачаровувала Сержа, тоді ще учня колежу, й сьогоднішньою, такою жвавою у цей досвіток? Нічого. Нічогісінько. Тільки ті самі парфуми, той самий шерхіт сукні, той самий свіжий повів, що колись розганяв важкий дух гострих приправ у їхньому домі або запаморочливий запах опію, що проникав у щілину під дверима в ті дні, коли мати казала синові: «Не заходь сюди, мій любий, сьогодні я трохи побавлюся...» Ні, справді, таки ніщо не нагадувало Сержеві колишньої Адрієнни, хіба тільки легкі пахощі, що стелилися за нею, наче тисячі ніжних і червоно-гарячих троянд, які ще й сьгодні цвіли під її ногами.

Вони дісталися до Луари.

Ім останніми пощастило переправитись через річку. Знову ж таки завдяки Мігелеві. Випадково він зустрів знайомого, що єдиний зберіг спокій у безтямному натовпі відсталих біженців: цей хирлявий, зморшкуватий, жовтіший за цитрину стариган твердив, що бачив саперів біля їхньої проклятущої вибухівки. Треба якнайшвидше перебратись на той бік, бо сапери збираються висадити міст у повітря. Міст, який стояв тут чотири століття, міст, який гордовито вигнувся дугою, ніби хотів

переконати всіх, що по ньому ходила ще Жанна Д'Арк. Та дарма, все одно його підірвуть. Опівночі. Під нього заклали стільки вибухівки, що й у пеклі почують, коли він полетить шкереберть...

А що після цієї зустрічі Адрієнна по-змовницькому підморгнула Мігелєві, то він пояснив: цей чоловік знає, про що говорить. Одне слово, він фахівець. Тоді ще зацікавленіше Адрієнна спитала: «Хто він?» Мігель відповів коротко: «Один знайомий...» Гаразд. Головне, що до вечора вони проїхали через міст. Щоправда, на тому боці не було жодного вільного заїзду, тому Мігель, тільки-но перебравшись через річку, знову поїхав манівцями.

Тієї ночі вони знайшли покинуту ферму. Усі двері високого будинку були замкнуті, і їм нічого не лишалося, як заночувати в саду, стайнях або дворі, де ходили також покинуті кури.

Тільки-но автомобіль зупинився, Адрієнна вигукнула:

— Я йду по яйця.

Вона стрибнула з машини, спритним рухом притримавши спідницю, і жартома насварилась на Сержа:

— Якщо ти хоч раз образиш мене, закохавшись в одну з краль, які виходять з автомобіля, світячи голими стегнами... Фе! Серж, любове моя. того ж дня я прокляну тебе і позбавлю спадщини.

Серж подумки повторив: «Серж, любове моя...» Вона сказала: «Серж, любове моя». Тим часом Адрієнна зникла в курнику.

Мігель зловив пару голубів, не вбачаючи в цьому нічого поганого, бо вважав, що голуби звичайнісінькі собі птахи. Якби він узяв курку, то почував би себе злодієм.

Поки Мігель обстежував усі будівлі та прибудови ферми, що скоріш скидалася на фортецю або укріплений монастир, Адрієнна принесла яєць і свіжого молока. Вона намагалась переконати Мігеля випити сирі яйця. Навіщо розводити вогонь? Щоб підсмажити голубів? А навіщо їх смажити? Адже є молоко... Корова в оборі так мукала, що довелося її здоїти. «Невже ви й корів доїти вмієте?» — ущипливо запитав Серж.

Мігель удав, що нічого не розуміє, і, розпаливши вогонь, забув про те, що між ним і Адрієнною виникла незгода.

— Ох, я б зараз вола з'їла! — вигукнула Адрієнна, ніби відчула голод тільки тоді, коли побачила полум'я. Дивна жінка. Дивна її сільська говірка... З відблисками в очах, на які спадали густі пасма волосся, вона дмухала на полінця, що тліли, і скидалася в ту мить на циганку.

«Сказати їй чи не сказати, що вона схожа на...» — подумки повторював собі Серж.

Та він добре знав, що нічого не скаже.

Заходившись різати голубів, Мігель дістав з кишені гострий клинок, що видався занадто великим для тієї справи, за яку він брався. Адрієнна з жахом скрикнула:

— Мігелю, цим ножом можна людину вбити!

— Сьогодні він нам пригодиться для голубів.

Наче вправний різник, він швидко перерізав голубам горлянки. Вдарив струмінь крові; Серж одвернувся і пішов геть, сказавши, що йде по фрукти.

Жодне інше щастя, жодне інше почуття ніколи не витіснить із

пам'яті Сержа ту ніч. Пізніше, коли він житиме в Марселі, Серж часто згадуватиме свою тітку, часто повертатиметься в спогадах до тієї ночі.

Згадуватиме ферму, високі мури, що оточували той клапоть землі без хазяїна, той рай без володаря, де буяли нескошені трави й блукала на волі худоба; згадуватиме Адріенну, що лежала поруч із ним на траві, і людські кроки на шляху, і далекий гуркіт танків.

Але чому так запала йому в пам'ять та мить, коли раптом у двір зайшла корова? А Мігель тоді схопився на ноги, замахав курткою і закружляв довкола худобини, мовби граючись у кориду.

Серж згадуватиме також ту хвилину, коли після вечері Мігель пішов розпитати людей про новини і він лишився з Адріенною на самоті біля пригаслого вогнища.

Серж нарешті зважився признатись Адрієнні, що він ніколи не забуде цю подорж.

— Я завжди згадуватиму її, Адрієнно. Ви розумієте?

Здається, вона здивувалась.

— Що ти хочеш цим сказати?

Вона здивувалась так, що Серж одразу збентежився.

«Я сказав зайве», — подумав він.

Однак Адрієнна не розгнівалася. Вона поклала руку йому на плече.

— Дуже приємно почути від тебе такі слова... Це все одно, ніби ти сказав, що ніколи не забудеш мене.

В пориві дитячої довірливості Серж ледь схилив до неї голову і відчув, як його щоки торкнулася біла тканина, а від Адрієнни повіяло теплом.

Було близько одинадцятої години вечора, коли Мігель повернувся.

— Скоро завариться така каша! — вигукнув він.

— Ну що там, Мігелю? — одночасно спитали Адрієнна і Серж.

— Французи збираються зайняти оборону на Луарі.

На Луарі, на цьому тихому плесі, вздовж якого простяглася стіна кучерявих верб! Серж повторив: «На Луарі». На безтурботній Луарі з її численними рукавами. «На Луарі», — знов повторив Серж. Це здавалося неймовірним.

Так, на Луарі.

Там, унизу, війська вже займають позиції. Там панує повне безладдя: перебувають піхотинці, артилеристи, кавалерія — всі впереміш. А міст? Він іще стоїть. Підривникам наказано почекати. Та до ранку він однаково злетить у повітря. Хоча міст далеко від них, але вибух вони, певне, почують.

Вони вирішили на світанні їхати далі. Але до світанку було ще далеко

Треба було знайти місце для ночівлі. Мігель відрадив іти до стодоли. Адже там солома. Ану ж як налетять ворожі літаки... Одна-єдина іскра — і ... Адрієнна згодилася лягти просто неба за умови, що Серж спатиме поряд.

— Розумієш, хоч я і люблю похвалитися сміливістю, але насправді я боягузка.

Адрієнна з пледом на руці пішла через двір і зникла в темряві. Сержеві здалося, що він іде не за своєю тіткою Адрієнною, а за якоюсь жінкою, і його пересмикнуло, бо він подумав про неї так, як думали про жінок його товариші по колезу. Серж ненавидів ті балачки у спальні... Слухаючи їх, він відчував огиду й замикався у відлюдній мовчанці.

Адрієнна не знайшла сина і тому обрала для ночівлі видолинок поблизу гаю. Звідти не було видно річки, але відчувалося, що Луара зовсім близько. З-за кучерявих дерев, що потонули в темряві, долинав плюскіт води.

Перш ніж розіслати плед, Адрієнна вибрала полого місце, на якому було б зручно лежати. Потім стала навколішки посеред розісланого пледа і, піднявши руки, обмотала голову білим мусліном, кілька разів зав'язуючи й розв'язуючи бант на потилиці, намагаючись якомога тугіше затягнути його; звичайний чепчик не задовольняв її, бо ніколи щільно не стискав її волосся. Адрієнна твердила, що інакше вона б уночі не склепила очей.

Серж подумав, що Адрієнна робить це на випадок тривоги, якби раптом довелось серед ночі вирушати в дорогу. Мабуть, не хоче, щоб її бачили розпатланою. Одначе не це її лякало. Вона боялась кажанів.

Потім Адрієнна сказала, що дуже боїться пом'яти одяг. І дала по-світському люб'язно:

— Я хочу, щоб ти пишався мною, коли ми приїдемо до Марселя.

Спокій, з яким вона говорила про кінець подорожі, глибоко засмутив Сержа; такий смуток відчувають діти наприкінці канікул...

Розстебнувши пояс, Адрієнна спритно обгорнулася ковдрою і, тричі ворухнувши стегнами, скинула з себе спідницю, яку підхопила, не давши їй упасти на землю.

Якусь мить Адрієнна стояла непорушно, тримаючи в одній руці спідницю, а другою впершись у бік, придержуючи на собі ковдру; тіло її звивалося, наче в танцівниці, і вона раптом здалася Сержеві водночас наївною й визивною. Він вороже дивився на неї, але кожен її порух чарував його.

Він думав із сарказмом: «Нічого не скажеш — вона вродлива. Але з цим муслімом на голові скидається на ворожку або на циганку, що втекла з ярмаркової халабуди. Приємна, струнка, це так. Схожа на дівчат, чітми фотографіями обмінюються хлопці. Або на дівчину з поштової листівки «Палкий привіт із Камбоджі...»

Але Сержевим думкам бракувало переконливості, й за мить Адрієнна здалася йому зовсім іншою.

Можливо, тому, що з-за хмари визирнув молодик, на тлі зелені чітко вирізнилося все біле, що було на Адрієнні та біля неї: шовкова блузка, довгі рукави якої, повторюючи кожен рух її рук, стелилися за ними, наче сніжний слід; бездоганно кругла головна пов'язка, з-під якої гмяно біліло її обличчя, а також білі широкі смуги на ковдрі, що підкреслювали стрункість її ніг.

Сидячи трохи вище від Адрієнни, Серж вдавано байдуже дивився поверх її силуету на долину. Звідки долинав плюскіт хвиль — то ледь чутний, то гучний і розмірений; ці звуки, зливаючись, створювали безугавну чарівну музику.

Серж давно чув, як люди хвалили Адрієннину вроду. І тепер, дивлячись на Адрієнну, що лежала, поклавши голову на зігнуту руку, Серж подумав: вона справді гарна, дуже гарна. Вона лежала горілиць, обернувшись обличчям водночас до неба й до Сержа, і він милувався нею. Їй була притаманна якась дивовижна природність, якась велич і краса, властива скоріш диким тваринам.

Звідки в неї така врода?

Адрієнна шоразу здавалася іншою, залежно від того, як він міряв її поглядом — з голови до ніг чи з ніг до голови, і Серж запитував себе, яка з двох Адрієнн йому більше подобається — чи ця тендітна, із стегнами, обгорнутими ковдрою, наче саронгом, схожа на божество, що заблукало сюди з Індонезії, — а чи та, друга, біла й розпливчаста, з блідшим, ніж в Ундіні в ніч її весілля з рицарем Гульдбрандом¹ примарним обличчям.

Серж зітхнув, підвівся й пішов прогулятися попід гаєм

Раптом він здригнувся, почувши голос.

Це був її голос: «Серже, нерозумний, іди сюди».

Її спокійний голос: «Ти ж знаєш, що вибух розбудить нас дуже рано».

Слово «нас» прозвучало трохи дивно, і Серж запитував себе, що вона хотіла цим сказати.

Серж ліг поряд з Адрієнною, намагаючись зайняти якнайменше місця. Та коли він мимохіть ледь торкнувся її стегна й відсахнувся, Адрієнна усміхнулася йому — зовсім несподівано й дуже лагідно. А тоді обернулася до нього й прошепотіла:

— Серже, з тобою приємно лежати. Не думай, що я байдужа, я теж зворушена. І навіть більше, ніж ти можеш собі уявити. Не будь таким сумним.

Вона мовчки пригорнула його до себе й поцілувала, потім відсунулася й принишкла. За якийсь час Адрієнна заснула.

Серж обмірковував, як, ніби ненароком, підсунутись до неї. Але боявся її розбудити: вона так солодко спала!

Він дивувався, що Адрієнна спить на траві так невимушено, ніби ніколи й не спала на іншій постелі.

А потім сталося неймовірне. Можливо, він задрімав. І що він почув раніше — оглушливий гуркіт вибуху, який пролунав у долині, чи Адрієннин крик?

Вибухова хвиля шарпонула його, притиснула до землі, а ніч, осяяну кривавими спалахами, пронизав нестямний зойк. Приголомшений Серж подумав: «Мене хтось гукає». Його шию оповили Адрієннині руки, і він відчув, як до нього пригорнулося її тремтяче, заціпеніле від страху тіло...

Опам'ятавшись, Серж заспокійливо мовив:

— Ми живі, Адрієнно. Подивіться, це горить он там...

Він сидів біля неї до самого світанку.

Десь коло четвертої години з'явився Мігель. Він сказав, що надійшов наказ припинити бій. Хто дав цей наказ? Мігель сам точно не знав. Там, у долині, всі мовби з глузду з'їхали. Одні були ладні здатися, інші казали, що їх зрадили, а ще інші, яким цей наказ видався образою, вирішили перебраться до Африки й воювати далі. А поки що ворог просувався вперед.

Ходили чутки, що завтра настане перемир'я.

Треба було негайно рушати в дорогу.

Вони їхали до вечора, потім усю ніч і цілий наступний день, перетнувши чималий поритий ярами шмат Франції, який їм іще здавався вільним, — цю «південну зону», в якій ніхто, мабуть, і не здогадувався про те, що вже пережила інша, загарбана зона.

¹ Ундіна й рицар Гульдбранд — герої романтичної повісті німецького письменника Фрідріха де ла Мотта Фуке (1777–1843) «Ундіна»

Спочатку краєвид змінювався повільно й непомітно, наче намагався притлумити збудження, яке завжди охоплювало Сержа в ті хвилини, коли згасали його надії.

Але наступного дня Серж зауважив, що місцевість стає сухішою, з чіткішими обрисами. Пасовиська тут були не такі зелені. Білі корови й бики, що їх він бачив біля Луари, зникли, натомість з'явилася худоба крейдянистого кольору, а потім — ряба. Листя на деревах тремтіло. Повівав, хоча ще й несправжній, містраль¹. Це був уже майже південь.

Нарешті виринув перший кипарис, наче стовп чорного полум'я, що здіймався до неба.

Потім потяглися мури та черепичні дахи, що дримали на осонні,— це був Марсель, над яким шугав вітер.

Тут стояло вічне літо зі своїми буднями, що пахли морем. Вулицями йшли дівчата з купальниками під пахвою. Вони пашіли молодістю — справжньою молодістю, що ніколи не бачила смерті, не відчувала наближення лиха.

Серж милувався їхньою вродою, невимушеністю, зграбністю свіжими обличчями. Він не міг стриматись, щоб не уявити себе поряд із ними. Вперше небезпека постати віч-на-віч із незнайомою дівчиною не здалася йому смертельною.

Серж почував себе легко. Він був щасливий.

Враз усе забулося: і колеж, і таємні розмови у спальні, що калічили йому душу, і слова, що викликали в нього гнів, і нічні та досвітні балачки, що так ображали його.

Довга дорога втечі, яка принесла стільки горя іншим французам, не була згубна для Сержа. Він часто дивувався, що в його пам'яті до дрібниць збереглися спогади про ту повну несподіванок подорож, коли вони, Адрієнна і Серж, охоплені загальним страхом, разом з усіма тікали від німецьких військ.

Інші називали ту втечу «відступом». Серж називав її «Шляхом Адрієнни».

Розділ III

«Скільки шмагало мене життя! Я жила у вирі буднів, відчуваючи себе невідільницею свого ремесла, свого тіла, намагаючись іти в ногу з часом, ні в чому не відмовляючи собі.

Ці будні мовби стали суттю мого життя.

Що я бачила у свої двадцять років? У тридцять? Галерею портретів. Усі ті обличчя закарбувалися в моїй пам'яті точно такими, як і тоді, коли я їх бачила щодня і щоночі. Що я могла із собою вдіяти? Замість своїх почуттів, безлічі швидкоплинних вражень, місцевостей і дат, я запам'ятала лише тих людей, з якими ділила своє існування. І більше нічого.

В моїй пам'яті збереглось тільки кохання.

Мені пощастило до останньої крихти стерти з пам'яті час, пощастило забути, що він минає, що речі й люди старіють. Я хочу забути і хто я, і коли народилась, і все своє минуле. Я ненавиджу це слово,

¹ Містраль — сильний північно-західний вітер на Середземноморському узбережжі Франції.

це жахливе слово: «минуле». Я прагну жити сьогоднішнім днем. Запам'ятайте, Ульріху,— мені шкода було б того, хто спробував би щось довідатись про моє життя. Він скидався б на людину, яка опинилась перед голою шахівницею й намагається відновити давно зіграну партію...»

Чому Ульріх зберіг цього листа? І чи вже давно він був коханцем Адрієнни, коли вона написала йому ці слова? Приблизно місяць, а може, й два тому Ульріх уперше одержував такий опис свого життя від жінки, яку він обіймав цілу ніч. Він був би зворушений, коли б Адрієнна, за традицією, яка ще жила в Центральній Європі, освідчилась йому в коханні, розставивши наприкінці кожного речення знаки оклику. А що цього в її листі не було, він несподівано відчув щем у серці.

Адрієнна просто признавалася Ульріхові, що мала у своєму житті чимало любовних пригод, і надрукувала свого листа на машинці.

Ульріх запитував себе, як розцінювати цей лист.

Він одержав його, перебуваючи в службовому відрядженні. Його залучили до комісії поповнення армії кіньми. Хто подумав би про це колись? Так, їм були потрібні коні. Наближалась четверта воєнна зима, і рейх сподівався змінити становище на фронтах за допомогою кінних дивізій.

Ось чому Ульріх опинився в Нормандії.

«Нам потрібні коні». Погано, що ми так пізно схаменувались. «Реквізуйте». Легко сказати. Вони вже не раз потрапляли в різні халепи. Так, наприклад, в Етампі, тільки-но вони зібрали чудовий табун, хтось поперерізав коням колінні сухожилля. Певне, партизани...

Треба було братись до діла негайно. І діяти дуже швидко. Адже за одне літо кавалерії не створиш. У Червоної Армії шістсот тисяч коней! Цього не скажеш про вермахт. А бронетранспортери грузнуть у снігу, наче в піску. Отож потрібні коні, коні, які замінили б замерзлі карбюратори й затверділе пальне. Їх гнатимуть уперед батогами, тягтимуть за вуздечки на тих дорогах, де буксували і рвалися гусениці, де спотикалися німецькі солдати, вкорочуючи собі віку. Бо краще накласти на себе руки, ніж потрапити в полон до росіян. Отож потрібні могутні коні — першерони. Вони потрібні були також німецьким кінним заводам, які хотіли мати породу, здатну зрівнятися із степовими кіньми — коротконогими, волохатими, прудкими, мов вітер, на яких партизани влітку і взимку давали вермахтові, хоч і скромний, але немилосердний урок смерті.

«О, ні... ні,— зітхав Ульріх, який був іншої думки з цього приводу.— В Берліні сподіваються, либонь, що на пасовиськах нормандської рівнини Ож я знайду киргизькі породи. Тільки тепер вони відкрили якості тих коней, на яких билися козаки фельдмаршала Кутузова проти армії Наполеона. Коней, яких залишають надворі на сорокаградусному морозі... В Берліні з глузду з'їхали. Їм забаглося волохатих коней? А ще чого їм хочеться?»

У нормандських загородах Ульріх почувався так, наче знов однією ногою ступив у свою молодість: уподобавши собі якогось коня, дивився тільки на нього, опинявся на вершині такого щастя, що забував про все на світі. А коли йому показували коней, згрупованих за мастю,— чудових, начищених скребачкою і шітксю полукровок, першеронів із заплетеними хвостами,— Ульріхові здавалося мовби він повертається в далеке минуле, мовби в світі немає війни, а ці коні призначаються особи-

сто для нього. Знаючи, яка доля чекає на цих прекрасних тварин, Ульріх намагався думати тільки про їхню красу, уявляв, як вона стане жертвою воєнного пекла. І це він мусить... На нього розраховують у цій справі... Ульріхові несила було посилати їх на війну.

Разом з Ульріхом до комісії входили молоді ветеринари, справжні телепні, виховані хтозна-якою школою. Крім корости й миту, вони не могли встановити ніякого іншого діагнозу. А щодо вміння оцінити коня... Ульріха дратувало їхнє невігластво, і він, лукаво згоджуючись з їхнім вибором, заохочував їх помиляться. Він не заважав ветеринарам, коли вони обирали поганеньких коней, яких хитрі конюхи зуміли підготувати і штучно надати їм привабливого вигляду.

«Тим гірше для шкап»,— думав Ульріх, обмірковуючи, що йому сказати вголос.

— Атож, цей кінь вартий уваги,— поважно заявляв він.

Інстинкт так рідко зраджував Ульріха, що колеги вважали його непогрішимим.

Вони вантажили шкап.

Раді конюхи потай презиралися між собою.

Щоразу, коли його простакуваті колеги йшли в село добувати харчів і питва,— їх особливо цікавив кальвадос,— Ульріх знаходив привід для того, щоб замкнутись у своїй кімнаті, і знову й знову намагався зрозуміти свої почуття до Адрієнни. Він кохав її. Він завжди кохатиме тільки її. Вона для нього втілювала в собі все те, що залишилося в світі від миру, ніжності й злагоди, дивлячись на неї, він вірив, що війна закінчиться і знову настане весна. Ульріх здригався від самої думки про ту хвилину, коли знов зустрине її. У полоні мрій він називав Адрієнну найпестливішими іменами.

Намагаючись відновити в пам'яті обставини їхньої першої зустрічі, Ульріх пригадував просторий, трохи темний ресторан у готелі, той пізній вечір, коли він прийшов туди сам. Рожеві абажури мерехтіли над напівпорожніми столами. Людно було тільки довкола великого столу, відведеного для офіцерів.

У глибині зали вечеряло кілька завсідників «Парижа», вірних йому до такої міри, що їх пускали сюди, незважаючи на реквізицію. Це були французи, які торгували шампанським, продуктами або тканинами, хворобливо безтурботні, розжирілі суб'єкти з черствими й бридкими обличчями.

Трохи збоку вечеряло кілька дипломатів з країн осі «Берлін — Рим» — румуни, італійці чи угорці, вже посивілі статечні пани зі своїми дружинами, які, потершися в різних столицях, мали вигляд дуже ділових жінок. Були тут і цивільні німці, й уповноважені нейтральних держав, що перешіптувались між собою й церемонно приймали гостей, кожен по-своєму виносячи присуд Франції, однак усвідомлюючи, що всі вони просто дармоїди, які дбають тільки про своє черево.

Стіл, за яким сидів Ульріх, стояв трохи осторонь від інших столів: його поставили в самісінький вигин чорного рояля.

За цим столом незручно було ні розмовляти, ні пити. За нього міг сісти тільки один відвідувач, до того ж тут дошкуляла музика. Ульріх був певен, що за цей стіл ніхто ніколи не сяде.

Того вечора офіцери настирливо запрошували його сісти до їхнього столу, але Ульріх відмовився. Він хотів вечеряти спокійно, слухаючи,

як піаніст гратиме «Серенаду» Шуберта. Славний хлопець, цей Шандор! Він грав, закотивши в захваті очі, закинувши назад голову, помпезно перебираючи пальцями і солодко фразуєчи.

Саме тоді Ульріх почув сміх.

Важко було сказати, звідки він долинав.

Мабуть, із-за полинялої тристулкової ширми, яка затуляла невеличку лоджію і за якою могла вечеряти лише одна пара. Отож не було чого дивуватись. Може, там їх годували м'ясом? Ні, м'ясом годували його, Ульріха.

Поступово зала спорожніла.

Ульріх лишився сам, наодинці з піаністом, з підозрілою ширмою, з біфштексом, який подавали тільки привілейованим особам, і з далеким сміхом, що танув у звуках музики.

Офіціанти жваво бігали туди-сюди, перешіптуючись із метрдотелем. Вони улесливо догоджали комусь за тим невидимим столом. Це нагадувало єпископальну відправу з метрдотелем у ролі єпископа. Вони винесли звідти вино. Принесли круглий столик на одній ніжці, потім відерце з шампанським. На таці — лише дві склянки. Так, це було побачення віч-на-віч, схоже на ті, що відбуваються в окремих кабінетах. І все ж таки це трохи дивно. У «Парижі»... Він зовсім не належав до закладів такого розряду.

Та ось піаніст почав укладати у виконання «Мефісто-вальсу»¹ більше душі, ніж техніки, це вже була не музика, а сльози, потім ураз, без переходу, наче вершник, що зривається з місця в чвал, він заграв мелодію пісні «Пора вишень», але невдовзі знов повернувся до вальсу. Це було п'яне попури його власної композиції.

Ульріх перейняв від матері велику любов до такої музики; в ній він знаходив ліки від самотності, а також від страху, того страху, який він привіз із Росії, знаючи, що все пішло шкереберть, що Європа загинула від рук нацистів.

Не можна постійно носити в собі такий страх. Отож музика допомагала йому забувати про Калінін, про Вязьму. Три роки війни зробили з нього нікчемного меломана. Ульріх слухав будь-яку музику, аби лиш вона викликала в нього ілюзію спокійного життя. Однак того вечора на нього ніщо не впливало. Ніщо не навіювало йому спогадів про вулиці з палацами барокко, про сходи, по яких він вихором збігав угору, про Йозефіну, про його шістнадцять років і про пахощі магнолій удалині. Він думав про щось зовсім інше. Можливо, про щастя, про кохання, яке його обминало.

Зрештою йому стало смішно.

Не буде ж він стежити за цією ширмою цілу ніч! Начхати йому на те, що там відбувається за нею. Хіба він не знає, яке призначення мають окремі кабінети? Враз Ульріхом опанувало таке почуття, ніби щось готується. Піаніст перестав грати, очікуючи на чайові. За ширмою промайнула тівь, і звідти вийшла жінка в чорному костюмі, спідниці з торочками, вишитої білими блискітками блузці з високим коміром і рюшем навколо шиї. Ніколи Ульріх не бачив нічого чарівнішого за металеве вилискування цих маленьких грудей, обтягнутих темним жакетом, за цю гру тіні і світла, за мерзлякувате тремтіння руки, якою жінка поправляла рюш на блузці.

Так у його життя ввійшла Адрієнна.

¹ Твір угорського композитора Ференца Ліста.

Адрієнна не належала до тих жінок, про яких кажуть, що вона висока або низька. Не це привертало в ній увагу, а щось тендітне й водночас могутнє. Якась легка грація — майже грація танцівниці. До того ж її обличчя... Незвичайне. Можливо, воно здавалося незвичайним через те, що його обрамлювало пишне коротко підстрижене спереду темне волосся. А може, такої привабливості надавав її обличчю комірешь-рюш, який підтримував її голову, наче ягідку. Ульріх помітив, що її краса скоріш дивувала, ніж зачаровувала.

Адрієнна зупинилася.

Хтось позаду неї затримувався. Звісно, то чоловік, який розплачується з офіціантом. Вона обернулася так, ніби збиралася сказати: «Ходімо». Але з-за ширми вийшла ще одна жінка.

Другу жінку не можна було назвати вродливою. Надто дебела. Проте не позбавлена певного чару і своєрідної східної краси. Навіщо цим двом жінкам було ховатись за ширму?

Жінки тримали одна одну під руку, зовсім не ніяковіли, розмовляли дуже невимушено. Дивні жінки — ці француженки... Вони подякували метрдотелеві й, проходячи повз піаніста, дали йому банкноту, сказавши: «На добраніч, Шандоре». Довкола них заметушилися офіціанти, низько їм кланяючись і розступаючись перед ними.

Ульріх знов подумав: «Усе ж таки це нахабство... В «Парижі»...»

Але Адрієнна ішла прямо на нього.

Її дивовижна хода, ледь помітне погойдування грудей, гарні, ніби точені ноги, порухи рук, які раз у раз посмикували шарф,— усе це вразило Ульріха. Він аж затремтів, нараз усвідомивши, що ніколи нічого подібного не бачив і що ця жінка йде, наче царівна. Вона пройшла повз його стіл. Ульріх мимоволі нахилився вперед.

Варто було лише простягти руку, щоб дістати її, цю незнайомку, від якої він не міг відвести очей. Але вона вже підходила до дверей, і Ульріх подумав, що, мабуть, ніколи більше її не побачить.

Жахлива безвихідь.

Почали гасити люстри. Безлюдна зала поринала в сутінки. Ульріхові було трохи соромно, мовби його спіймали біля дверей, коли він підглядав у замкову шпарку. «Коли так довго живеш без друга, та ще в неволі військової форми, то несамохіть перетворюєшся на гульвісу»,— подумав Ульріх.

Трохи згодом піаніст недбало пробіг пальцями по клавішах. Ульріх дивився на його пальці, чекаючи, що музика принесе йому полегкість. Але тільки зайвий раз переконався, що чаклунське миготіння пальців, які стрибали з ебенових клавішів на клавіші зі слонової кістки, ця завжди однакова й водночас так різноманітна гра того вечора не справляла на нього ніякого враження. Здавалося, клавіші намагались уникнути грубуватого дотику пальців, вислизали з-під них.

Ульріх тепер думав тільки про ту незабутню мить, коли перед ним з'явилась Адрієнна в темному шоломі свого волосся, в костюмі, що переливався барвами, наче грозове небо, й, повільно перейшовши залу, зникла за дверима. Все пливло тепер перед ним, як пропливла Адрієнна, все миготіло, як клавіатура під пальцями піаніста.

Чи вона помітила Ульріха?

Йому здалося, що їхні погляди зустрілись. Він довго про це думав. Багато тижнів Ульріх не міг думати ні про що інше. Він весь час згаду-

вав незнайомку з «Парижа», її ходу, її струнку постать і густе, коротко підстрижене спереду волосся, що спадало їй на чоло.

Чи помітила його та незнайомка?

Ульріх вірив, що помітила, бо не міг уявити її з опущеними очима. Він був певен, що її променистий погляд на якусь хвилинку затримався на ньому. Не може бути, щоб вона його тоді не побачила.

Він вірив у це аж до того дня, як почув Адрієннину відповідь «ні» на банальне запитання господині дому: «Ви знайомі?», коли та відрекомендувала їх одне одному. Йому здалося, що від цього грубого «ні» здригнулася земля, його немов щось здушило, і він якось інстинктивно спробував їй довести, що вони знайомі, що вона його вже бачила. Однак Адрієнна ще раз заперечливо похитала головою, і Ульріх, зрозумівши, що вона каже правду, зовсім розгубився.

Дарма. Коли жінка відповідає «ні» чоловікові, який каже їй «так», — це вже майже розмова. Своєю невимушеною поведінкою Адрієнна трохи пом'якшила оте невблаганне «ні», — вона сіла.

Ульріх полегшено зітхнув.

Меланія д'Ескебу, яку всі називали Лу, щоб не вимовляти її довге ім'я, щонеділі приймала в себе гостей. Зустрічаючись із цими десятками жінками, жодна з яких не приваблювала його, Ульріх мав право сподіватися, що колись зустрине в їхньому колі якусь привабливу незнайомку.

Ульріха проганяла з дому похмура картина, що відкривалася з вікон його кімнати. Готель, в якому він мешкав, потопав у тиші вулиць, оточених сірими стінами: колись багаті крамниці нині стояли з порожніми вітринами, з опущеними жалюзі, із замкненими на кілька замків дверима; перехожі з'являлися рідко, і обличчя в них також були замкнені. Трохи далі, вулицею Ріволі, знічев'я походжали військові, не знаючи, куди згаяти час; Ульріхові завжди кортіло втекти від усього цього. Це було легко зробити. Варто тільки перейти Сену.

Отак Ульріх і пішов до Лу.

Пішов, бо йому треба було розвіяти все те, що накопало на душі протягом багатьох місяців і в Парижі несподівано вилилося в докори сумління. Ні, Ульріх більше не хотів животіти під гнітом загальної ненависті, шарпати свою душу нерозв'язними сумнівами. Він прагнув знову відчувти себе людиною, що живе за ustalеними звичаями. Зрештою, йому просто хотілося мати бодай якесь товариство, йому була вкрай потрібна ця сентиментальна атмосфера, він прагнув комусь подібатися.

— Ви знайомі?

Лу була душею свого паризького товариства. Вона завжди могла здати комусь кімнату, передати листа, засвідчити чиесь алібі або позичити одруженому чоловікові ключі від свого помешкання, щоб той міг прикинутись перед коханкою одинаком. Вона навіть заохочувала такі вчинки чоловіків, а потім казала тим, хто скористався з її ліжка: «Мій любий, отепер я знаю, який ти є...», причому говорила це в присутності його зраженої дружини, яка нічогосінько не розуміла.

— Ви знайомі?

Вона обіймала гостей за плечі, мимохідь торкалася їхніх рук, просувала свої пальці між їхні пальці, клала руку їм на шию, брала їх за лікоть і вимовляла їхні імена так легко й невимушено, ніби між її пальцями та губами існував якийсь таємний зв'язок, ніби вона не могла розмовляти, не торкаючись свого співрозмовника.

Щодо Ульріха Мюлена, то вона десять разів повторила його титул, пережовуючи імена й прізвища, не пропустивши жодного з них — ні Гораха, ні Літича, ні навіть його титулу, про який Ульріх не згадував з початку війни, бо надто звик до військових чинів, але про який нізашо в світі не погодилася б забути Лу.

— Ви знайомі з графом? А ви, графе, знайомі?

І разів десять Ульріх відповів: «Так».

Ульріх цілком скорився Лу, лише подумки лаявся. Кому все це потрібно?! Враз йому захотілося побути на самоті. Та коли він уже прийшов сюди, то нічого не лишалось, як прикидатися задоволеним.

З другого боку зали стояли члени делегації пана де Брінона, а також сам їхній шеф. Вони втілювали в життя колабораціоністську політику, суть якої коротко висловив рік тому президент Лаваль на бенкеті на честь Люшера: «Колабораціонізм — природне явище...». Відтоді минув лише рік, а скільки тим часом відбулося пертурбацій! Лавалья, що став жертвою якоїсь махінації, усунули від влади. Людину такої ваги! Та зрештою він знов переміг, і тепер ці чиновники знову віддавали шану політикові, який перший висловився недвозначно і чітко: «...природне явище». Тут були лавалісти високого рангу. Люди, яких треба слухати мовчки.

До Парижа повернувся гауляйтер Фріц Заукель, і вони обговорювали питання, чи спроможна Франція дати йому сто п'ятдесят тисяч фахівців, яких він вимагав від служби по відправленню людей на примусові роботи в Німеччину.

— Поважні люди,— захоплено мовила Лу.

Зачарована важливістю розмов, що відбувалися в її домі, Лу відходила від чоловіків навшпиньки.

Вона ще встигла відрекомендувати Ульріхові свого молодого сусіда Рішара Дюкрека, який прийшов до неї попрощатись. Це був кумедний хлопець, що ходив перевальцем. Чого він прийшов до Лу? Невже для того, щоб познайомитися з її гостями?

Він розповів, що зголосився піти на військову службу. В яку армію, в який легіон?

Лу дивилась на нього й чомусь вагалась.

Дюкрек був без піджака, з новісінькою триколірною нашивкою на лівому рукаві сорочки. Поношені штани були від старої кавалерійської форми і зовсім не схожі на військові. Його підрозділ квартирував у Версалі, в королівській казармі.

— Гарна адреса,— мовила Лу.

Звідти його пошлють до круцінського навчального табору, а потім на східний фронт. Останнє пояснення привернуло увагу Ульріха, але Лу, здавалося, його не почула. Вона саме сушила собі голову, якого кольору на Дюкрекові сорочка, голубого чи сірого?

А Ульріх добре знав, про що мова. Його нудило на саму згадку про Вязьму. Про Вязьму, де його поранило. Ніщо не спроможне стерти ті події з його пам'яті. Наступ почався в сорокаградусний мороз. Озеро Дубково було вкрите кригою. І французи... Він ніколи не забуде тих французів.

Ними командував відставний полковник, нездара, закоханий у війни імперії. На накази він не зважав, до того ж не знав жодного німецького слова. За кілька секунд загинуло двісті чоловік. Тіла загиблих залишились на полі бою. Не знайшлося охочих піти їх підібрати. Цей

полк не мав ні роти, яка підбирає вбитих і поранених, ані санітарних автомобілів. Що то були за солдати?

638 полк.

Якась карикатура на військову частину.

Ніхто не хотів мати справу з тим полком, ні фон Клюге, ні фон Бок. Вони намагалися його спекатись. Ці нездружені солдати билися між собою, обкрадали один одного, доносили один на одного, мали найрізноманітніші погляди, постійно гризлися; одні підтримували політичну програму Деа¹, інші — Доріо², хоча, мабуть, не любили ні того, ні того, і кипіли гнівом проти всього на світі. До того ж був у їхньому складі каральний загін, справжні грабіжники й мародери. Чи можна було вважати тих вояк французами?..

Ульріх згадав солдата, що стояв на засніженому узбіччі шляху. В кого він відняв того кожуха, який мав на собі? Це було тоді, коли про оточення Москви німці не могли вже і мріяти. Війська вермахту відступали. Солдат у кожусі, не спроможний і ворухнутись, кричав: «Візьміть мене! Візьміть!» Обидві його руки взялися льодом...

Ульріх дивився на Рішара Дюкрека. Дивився пильно й обурено, а в його уяві постав той солдат на узбіччі шляху. Невже Дюкрек хоче йти на неминучу загибель? Який гріх збирається спокутувати цей невіглас?

«Майбутній труп»,— подумав Ульріх.

А Лу спитала Дюкрека напрямки: «Хіба таку уніформу носять французькі солдати?» Зацеплений за живе, юнак відвернувся від неї.

Він пишався тим, що вступив до Ліги французьких волонтерів.

— Це спеціальний підрозділ, що боротиметься з партизанами,— пояснив він Ульріхові, який байдуже опустив очі.

Ульріх думав про незнайомку, яку бачив у «Парижі».

Дюкрек замовк.

Лу особисто повела гордого оборонця цінностей Заходу до буфета, і тут, щоб підготувати його до випробувань військової служби, відбулося освячення Дюкрека шампанським.

З вікон було видно портик Бурбонського палацу з його високими колонами. Серед гостей був журналіст, який вважав за свій обов'язок згадати про судовий процес, що кілька місяців тому відбувся там у присутності Штюльпнагеля.

У Бурбонському палаці тепер містився військовий трибунал.

Журналіст розповів, як привели сімох зв'язаних юнаків до зали, де колись засідали депутати парламенту. Серед них був кушнір, ливарник, муляр, двоє студентів, телеграфіст і механік. Наймолодший мав сімнадцять років, найстаршому було близько двадцяти.

— Всі комуністи, і всіх розстріляли,— додав журналіст.

Його розповідь приголомшила Лу.

На її думку, тут не слід про таке говорити.

Вона зненавиділа журналіста, який своєю розповіддю навів на гостей смертельний холод.

Нарешті господиня заспокоїлася.

Вже всі перезнайомилися, і можна було починати гру в карти.

Гості заходились пересувати столи, переносити стільці, а Лу, пересялюючи гамір, оголосила, що гра в карти — найкращий спосіб чекати

¹ Марсель Деа — лідер французької партії «національно-народне об'єднання».

² Жак Доріо — лідер фашистської «французької народної партії».

закінчення комендантської години. Потім запала мовчанка, і Лу перевела подих. Раптом відчинилися двері.

Це прийшла Адрієнна.

Розділ IV

На Сержеве становище в Марселі тривалий час впливала Адрієнна, яка про нього піклувалася, всюди його водила з собою, знайомила з усякими людьми. Строгий крій її трикотажного одягу, тоді як у Марселі після поразки Франції поширилися найхимерніші моди, той факт, що Адрієнна особисто потурбувалася про помешкання для хлопця і сама подбала про його навчання,— все це справило найкраще враження на марсельців.

Вони визнали, що Адрієнна — розумна жінка.

Марсельські буржуа не зуміли, звичайно, оцінити ні її привабливості, ні елегантності, вони цього не помітили взагалі. Адрієнна сподобалась їм не завдяки своїй вишуканості, а завдяки своїй діловитості, бо, на їхню думку, це найголовніше в житті.

Але хоча буржуа і склали про Адрієнну таке хибне враження, проте вони прагнули домогтися її уваги.

Вони марили нею. Подумки водили її в кімнати для одинаків у Малій Ніцці чи в кварталі Пророка — в цих кварталах буржуа найменше ризикували наразитись на неприємності, бо там здебільшого жили літні кокотки та відставні військовослужбовці, що повернулися з колоній. Навіть уявляли собі, як Адрієнна, захопившись ними, порушує одностанітність їхнього подружнього життя.

Адже немає жодного багатого марсельця, в якому не боролися б між собою дві несхожі особи: одна лицемірно стримана, а друга — розбещена, що може дофантазуватися до крайнощів.

Серж ніколи раніше не ходив містом із жінкою, на яку так озиралися б. Прогулюючись по Марселю, він переконався, що з Адрієнною ніде не з'явиться непомічений.

Вона супроводила Сержа до юридичного факультету. Марсельці бачили, як вони підіймались по вулиці Канеб'єр, ходили алеями Гамбетта¹ — улюбленому місці прогулянок городян.

В затінку платанів курили якісь молодики. Один із них пронизливо свиснув услід Адрієнні. Серж обурився і погрозово помахав кулаком, але тітка стримала його, взявши під руку.

— Дуренький, облиш! Хай собі свище. Не будь забіякою. Досить того, що твій батько...

Вона схаменулась і не сказала більше ні слова.

Але Серж не схотів промовчати й уїдливо запитав:

— Котрий з моїх батьків — офіційний чи той, про якого я нічого не знаю?

— Не час про це говорити. Хіба тобі стане легше, коли ти про щось дізнаєшся? Невже ти почуватимеш себе щасливішим, коли я тобі скажу, що твій батько не був французом? До того ж це не моя таємниця. Гадаю, ти не псуватимеш наш останній спільний день недоречними запитаннями? І не сподівайся, що я почну тобі співчувати... Нема нічого жалюгіднішого за людину, про яку можна сказати:

¹ Леон Мішель Гамбетта (1838—1882) — французький політичний діяч, один із лідерів буржуазних республіканців.

«сердега». Запам'ятай, про тебе ніхто ніколи не повинен говорити: «сердешний Серж».

Далі Адрієнна почала розводитись на тему, що Сержеві буде краще, коли він нічого не знатиме про свого батька, що тоді він не ділитиме незавидну долю безбаченків і сиріт.

Помовчавши, вона додала:

— Повір мені, іноді страх як неприємно мати батька. Взяти хоч би мого. Я часто запитую себе, чому мені ніколи не хочеться його згадувати. Він покинув нас, твою матір і мене, коли нам ще не було й десяти. Краще він зробив би це набагато раніше. Мабуть, оце і є відповідь на твоє запитання. Якби я менше знала його, то, мабуть, охочіше говорила б про нього. Отож чого тобі побиватися? Може, ти не віриш в існування отого пана Лена? Ти помиляєшся й водночас маєш рацію. Бо він таки існує, він дав тобі своє прізвище, але він — не твій батько. Ну то й що? Ти не знаєш, хто твій батько? Ото диво! Зате я надто добре знаю, хто був моїм батьком. Не стану тобі розповідати, скільки років тому я зреклася його, скільки легенд навигадувала про нього. Я вигадала собі іншого батька. Так само я вигадала собі й інше дитинство. Моє справжнє дитинство мене не влаштувало. Зроби так, як зробила я, і зрештою ти повіриш у свою вигадку. І якщо часом я сумую за своїм дитинством, то не за справжнім, а за вимріяним. Я жалкую за тим, чого в мене ніколи не було...

Після короткої паузи Адрієнна раптом сказала:

— Я знаю, про що ти думаєш. Я тебе розумію.

І Серж повірив, що вона і справді знає.

— Про Алісу... Ти про неї думаєш, правда? Повір, я все зробила, щоб її врятувати. Я багато років боролася за неї. Вона лише мене любила. І я ні з ким не була така щира, як з нею. Змалку ми завжди були разом. Знаю, що я верховодила, але їй це якраз подобалося. Аліса любила коритися. Вона завжди корилася... Аж до останнього свого вчинку, коли вистригнула з вікна. Самогубство... Щось роз'їдало її зсередини, щось таке, чого я навіть не підозрювала. Я так погано розуміла її в останні роки. Ти знаєш, у мене, крім неї, не було інших подруг. Тільки з нею я ділилася своїми таємницями. Мені тяжко без неї, бо тільки вона вміла мене заспокоїти... А нині я йду по життю навпомацки. Ти не уявляєш, як мені страшно без Аліси, як іноді я сумую.

Адрієнна опустила голову. Коли Серж сказав: «Тепер я вас люблю»,— вона пильно глянула на нього, мовби хотіла переконатися, чи він сказав правду.

— Я ніколи не забуду вас,— додав Серж.

І повторив:

— Я ніколи вас не забуду, Адрієнно, ніколи...

— Не обіцяй нічого, — відповіла Адрієнна.

Вони розстались.

Марсельці поставилися до Сержа приязно. Щонеділі вони запрошували його в гості. Серж відвідував родини, чії будинки стояли обабіч бульвару Прадо, потопаючи в затінку дерев, що їх не так уже й багато в Марселі.

Він здогадувався, що марсельці потай розвідали, які він має за собою до існування.

Вони поцікавилися також його звичками та знайомими.

Серж не бачив у цьому нічого поганого.

Він був наполегливий юнак і добрий спортсмен. Не помічали, щоб його цікавила політика. Він добре плавав. Досить дивні якості для парижанина.

Сержеві були вдячні, що він не прагнув дорогих розваг і задовольнявся тим, що йому пропонували: тривалі купання в морі, пікніки, а взимку — світлий чай, ерзац пирога й танці під музику старих платівок у товаристві досить темпераментних дівчат. Їхні батьки займались виробництвом олії, мила, кораблебудуванням або торгівлею. Інколи всім потроху.

Вони ані словом не прохоплювались про нинішнє становище Франції. Однак все ж таки, мабуть, замислювались над тим, що станеться з їхніми підприємствами після поразки. Безперечно, вони розмовляли про це тільки між собою. До того ж була ще Африка та військово-морські сили.

Серж був до всіх однаково уважний.

Ніколи не діяв комусь наперекір: обіймав лише тих дівчат, які хотіли побувати в його обіймах, плавав стегно в стегно тільки з тими, які цього бажали. З іншими поводився чемно й стримано, чим забезпечив собі загальну симпатію.

Ні, Серж не змудився. Для цього просто не було часу. Він ніяк не міг звикнути до моря, сонця, навчання, дівчат, до того, що йому доводилось чути й бачити. Особливо не міг звикнути жити сам.

Під час свого перебування в Марселі Адрієнна доручила колишньому агентові парфюмерної фірми, який зрідка захищав її інтереси, знайти помешкання для Сержа в пристойному кварталі. Вона розглянула безліч пропозицій. Сен-Жіньєз? «Надто далеко...» На Райській вулиці? «Там надто сумно...» Біля префектури? «Там надто темно». Адрієнна так запально відкидала пропозиції, які їй не підходили, ніби вибирала квартиру для себе.

За кілька годин до свого від'їзду вона зупинила вибір на двох кімнатах з терасою, що були на останньому поверсі старого будинку по Вантюрській вулиці. Консьєржка охоче погодилася прибирати в цій квартирі, тим більше, що квартира містилася на одній площадці з її помешканням.

— Чудово, — весело мовила Адрієнна.

Агент парфюмерної фірми зауважив, що ця вулиця тиха і Серж зможе спокійно навчатися. Звідси до університету, в який він вступив, кілька хвилин ходи. Також за два кроки була вулиця Сен-Ферреоль з усіма своїми принадами: «чудовим» білизнярем, «чудовими» кіно-театрами й особливо зі своєю «Кастельмюро» — єдиною чайною, в якій можна призначати побачення «порядній» дівчині, не компрометуючи її. І нарешті меморіальна дошка на сусідньому будинку нагадувала, що на Вантюрській вулиці жив Стендаль.

— Тут прекрасно, справді прекрасно, — додала Адрієнна.

Агент парфюмерної фірми більше не мав що сказати, та Адрієнна більше ні про що й не розпитувала.

Щоправда, в тому помешканні не було ніяких меблів. Але агент парфюмерної фірми знав одну буркотливу бабусю, яка скуповувала меблі для місцевих колекціонерів. Якщо тільки... То мудра жінка. Вірменка.

Вони негайно вирушили до неї.

Хоча стара жила майже злиденно і скоріш бурчала, ніж говорила, вона викликала в Адрієнни довіру.

— Це саме та особа, яка нам потрібна, — сказала Адрієнна Сержеві.

Пора вже було йти. Адрієнна, зупинившись на порозі, дала останні вказівки:

— Нам не треба ані меблів з позолотою... Ані попівських... Ані мавританських... Ані англійських... Ані італійських... Ані іспанських... Тільки провансальських і якнайкращих.

Потім мовила:

— Б'юсь об заклад, вона чудово зрозуміла, що нам потрібно.

Через кілька тижнів Серж, повернувшись додому, побачив, що на тому місці, де лежав волосяний матрац, тепер стояло ліжко, замість покладеної на два стільці дошки, був стіл, а замість дротини, на яку він вішав свій одяг, височіла шафа арльського виробництва.

Ніколи раніше Сержеві нічого ніколи не дарували. Він не втримався й відчинив шафу, сів за стіл, потім ліг у ліжко, промовляючи: «Яка чарівниця ця Адрієнна, яка чарівниця!..» Нарешті були в нього свої меблі.

Серж задрімав.

Однак тієї ночі йому снилася дівчина, з якою він провів день. Клеретта... Тривала прогулянка на велосипеді. Гарні засмагли ноги. Приємна шкіра. Клеретта. Її дзвінкий сміх нагадував крики чайок. Побілілий від сонця, посічений, наче фортечний мур, виступ скелі. Купання. Клеретта, в якій так знадливо випиналися під купальником перса. Вдалині видніли острови. Час від часу вони вгамовували голод винними ягодами. Сонце. Тиша. Кохання. О Клеретто! Але тільки-но прокинувшись, Серж знову згадав Адрієнну і цілий день думав лише про неї.

В наступні місяці йому приставили інші меблі: плетений шезлонг, двоє глибоких обшитих тиком крісел, шафку для посуду, кілька вазонів, якими він мав прикрасити свою терасу.

Щомісяця службовець марсельського кредитного банку приносив йому додому гроші. Якись незнайомці щотижня передавали Сержеві пакунок з дефіцитними продуктами — молочним порошком, бруском мила, тістечками, старим портвейном і кавою.

Отримав Серж і листа. Але чому його надруковано на машинці?

Замість її підпису внизу стояло на розчепіrenих ногах велике чорне «А». «Чи це «А» справді належить Адрієнні?» — мимоволі подумав Серж.

Раптом йому згадалися слова його матері: «Я не Адрієнна, ні... В мене немає секретарки. В мене нема поета, я не утримую на свій кошт письменника. У мене також жакхливий почерк, але я не маю змоги когось заплатити, щоб він написав замість мене, ні... І тим більше за вправлення помилок».

Он воно що!

Отже, Адрієнна приховувала свій почерк і, не бажаючи видавати свою неосвіченість, продиктувала листа, який адресувався Сержеві. Мігель узявся переправити лист з однієї зони до іншої. Пакунки також. Через друзів. Підкреслено: через друзів. Надсилати поштою надто ризиковано. Адрієнна писала також, що її діло потроху відновлюється. Вона знову відкрила свій заклад, але безліч нових труднощів

ускладнювали їй життя. Неможливо дістати бензину. Вона вже не їздить на своєму авто, і Мігель тепер у неї завскладом.

Адрієнна натякала в листі, що бути безробітним у Парижі тепер ризиковано. Вона щаслива, що зуміла влаштувати Мігеля. Мігель такий же практичний, як і раніше. А звідкіль ці дефіцитні продукти? Звісно, їх дістав Мігель. Знову він. Майстер на всі руки... Але ні в якому разі Серж не повинен повідомляти її про одержання пакунків. Надсилати поштові листівки із зони в зону — справжня дурниця. Останні слова підкреслено двічі. І хай Серж передасть трохи харчів консьержці. Неодмінно. Це слово підкреслено. А сигарети він повинен віддати чоловікові консьержки. Адже, якщо вірити Мігелю, він славна людина, запеклий курець і служить у поліції.

Чоловік консьержки, якого Сержева щедрість просто приголомшила, був справді славний. Ще перш ніж одержати від Сержа божевиственний дар, він почав вирощувати в кімнаті всяке зілля, яке хоч чимось нагадувало тютюн. Він запропонував Сержеві змайструвати для харчів дротяну сітку, яку чіпляють зовні на стіни будинків, — у Марселі досі не відмовились від таких сіток, незважаючи на найновіші винаходи.

Щоправда, коли віяв містраль, сітки дуже розгойдувались і стукали в стіни. Але харчі в них зберігалися добре. Серж і чоловік консьержки вирішили почепити сітку в такому місці, де її мало хто помітити.

Незабаром настав час карток на хліб, на м'ясо та інші продукти. Все, що вони одержували на ці картки, складали в сітку. Все в них стало спільним.

Зрештою консьержка заявила Сержеві, що з прихильності до нього щоранку подаватиме йому каву. Тільки цим вона може йому віддячити. До того ж у неї буде якесь заняття. Бо вона дуже змудилася відтоді, як вони відвезли своє дитя — трирічне хлоп'я — до її матері в Нижні Альпи...

Ці Мінеллі — славні люди.

Вона чорнява, з пишними косами. Родом з провінції. Звати її Розеліна, але найчастіше її називали Ліною, Ліну або Лінунеттою. Вона любила посміятися. А він серйозний, мов папа римський. Його родина жила в Північній Африці.

Отож Серж потрапив у коло людей, які постійно його дивували. Вони цікавилися подіями, що їх ігнорували багатії, до яких він ходив у гості в неділю. Зокрема, подіями, що відбувалися в Індії, Камеруні, на Березі Слонової Кістки чи на Таїті, жителі яких віддавали перевагу де Голлеві, а не Петенові. Сюди, на останній поверх будинку на Вантюрській вулиці, ніби долинала луна з усього міста.

В портових кварталах Мінеллі часто розмовляв з моряками, зустрічався з офіцерами розквартированої в Африці французької армії, вечорами пив пиво з тими, хто привозив новини, і тими, хто відпливав з Марселя, не маючи наміру сюди повертатись; вісті, що доходили з колоній, вселяли впевненість, що з поразкою не всі змирилися. А що діялося у Марселі?.. Тут становище ставало дедалі тривожнішим. Адже недарма Мінеллі служив у поліції. Він добре розумів зміст усяких наказів.

Коли з'явилася листівка, яка звинуватила уряд Віші в тому, що він «нав'язав народові диктатуру бандитів», поліцейським було наказано ходити по квартирах і заарештовувати «окремих осіб, що стали

жертвою лівої пропаганди». Вимагалось допитувати їх, кидати у в'язниці при першій-ліпшій нагоді, заохочувати донощиків.

Хоч Мінеллі не належав до жодної партії, йому не подобалося заохочувати когось до доносів і заарештовувати вчорашніх французьких солдатів.

Але те, що обурювало жителів Вантюрської вулиці, не хвилювало жителів бульвару Прадо.

Так, неграм і євреям заборонили в'їзд в окуповану зону. Цю новину розповіла Сержеві консьержка, принісши йому каву.

— Я цього не розумію, — схвильовано призналась Розеліна.

Вона висловилася ще відвертіше щодо арешту Жоржа Манделя¹ і Леона Блюма².

— Погано... Дуже погано, правда ж?

Якось знічев'я Серж заговорив про це з друзями, до яких навідувався по неділях.

— Що ви хочете цим сказати? — спитала його господиня дому.

Серж повторив їй, що почув на Вантюрській вулиці: до негрів і євреїв ставляться з підозрою, Манделя і Блюма заарештували. Що вона про це думає?

— Це слід було зробити давно,— відповіла пані з Прадо.

Розділ V

В Ульріха голова пішла обертом, і здавалося, під ним земля захиталась, але його радість швидко почала згасати, бо кожне Адрієннине слово після того, як він розповів їй про обставини їхньої першої зустрічі, засмучувало його.

Насамперед він почув це «ні».

Але Ульріх не відступається. Тоді Адрієнна холодно відповідає:

— Коли я буваю щаслива, я нічого не помічаю, нікого не бачу.

Ульріх — не з тих людей, які люблять ставити запитання, однак, що вона все ж таки розуміє під словами «Буваю щаслива». Мабуть, хоче сказати: «Коли я буваю з тим, кого люблю»?

— Ви когось любите?

— Звичайно,— відповідає вона з нотками обурення в голосі,— я люблю Лісію.

Ульріх розгублено дивиться на неї.

Отака непроникна жінка. Він добре розуміє: одне зайве слово може все зіпсувати, звести нанівець. Але нагадує їй про червону ширму, за якою вона вечеряла того вечора. Йому здається, він розмовляє невимушено, а насправді дуже хвилюється, і голос його трохи тремтить.

Адрієнна починає сердитись. Вона майже тупнула ногою. Але Ульріх захопився і вже не може спинитися. Він зважує ризик і йде напролом.

Він має право здивуватися, чого це двом жінкам ховатися за ширмою, чи не так? Адрієнна намагається перебити його: яке право? Хто йому дав таке право? Ульріх їй заперечує і майже кричить, що він має на це всі права! І з тієї хвилини вона, мабуть, починає здогадуватись,

¹ Жорж Мандель (1885—1944) — розстріляний вішистськими поліцейськими французький політичний діяч, який посідав пости міністра закордонних справ і міністра внутрішніх справ в урядах довоєнної Франції.

² Леон Блюм (1872—1950) — лідер французької соціалістичної партії, в 1936—1937 роках очолював уряд Народного фронту.

що він хоче сказати. Це ще розмова, але розмова не звичайна. Це майже освідчення в коханні.

На початку їхньої розмови Адрієнна поводитися зухвало і вільно, але коли зрозуміла, що Ульріх закохався в неї, насторожилася, стала стриманішою. Адрієнна, вільна й незалежна, могла собі дозволити все. Та збагнувши, що Ульріх пристрасно жадає її, вона з розрахунку чи зі страху покvapно відгородилась від нього муром, сховавши за ним свою правду, як оточене ворогом місто ховає свої багатства.

Адрієнна відчула себе переможеною.

А поки що байдуже розповідала про Лісію: «Я дружу з нею вже двадцять років...»

У кімнаті картярів стояла тиша, а з іншої кімнати долинав гомін, у якому вирізнявся голос Лу. Ці кімнати розділяв будуар, нейтральна зона, де Адрієнна сиділа на старому дивані й розповідала про Лісію. Кожен її рух примушував Ульріха здригатися, кожне слово вселяло побоювання, що вона раптом підведеться, покине його, і він знов її втратить.

Адрієнна, розмовляючи, перевтілювалась. Її обличчя яснішало, а руки здіймалися до шиї і м'яли шарфик. Тонкі пальці нервово перебирали шовк, раз у раз завмираючи. Адрієнна гралася руками, як кицька лапками, і так само, як кицька, раптом причаювалась, завмирала.

Цілком очевидно, вона вже не така молода. Скільки ж їй років? За сорок? Ульріх спробував був прикинути, та дарма... Вік не позначився на Адрієнні.

Він пригадав дівчат, до яких колись залицявся, і подумав, що всі вони нагнали на нього жажливу нудьгу. А хіба Йозефіна не була старша за нього на десять років, коли він закохався в неї? Йозефіна, яку Ульріх носив на руках, наче дитину, й називав «своєю крихіткою». Йому не було й двадцяти, коли він її зустрів.

Згадалося йому також, що він був байдужий до чарів празьких і віденських юних дівчат, з якими його знайомила мати.

Отже, йому подобаються тільки досвідчені жінки, він мало не подумав «зрілі», але глянув на Адрієнну й негайно викинув це слово зі своїх думок. Правильніше буде сказати, сформовані. Сформовані жінки... Йому завжди подобалися такі жінки. «Що ж до Адрієнни,— подумав він,— то вона саме в такому віці, коли жінка вміє кохати».

Ульріх не слухав її розповіді. Він уявляв її рухи, яких не бачив у неї тепер, але які напевне були їй притаманні десь-інде.

Ульріх розгнівався сам на себе.

Він подумав, що час заспокоїтися, відігнати примари й примусити себе слухати Адрієнну.

Але нічого не міг із собою вдіяти. Його так і розбирала нетерплячка домогтися цієї жінки, а вона силкувалась пригасити його шаленство, яке він уже не міг приховати. Хто вона? Чому говорить уривками фраз? Чому раз у раз хапається за свій шарф? Може, це її талісман? Від кого вона успадкувала цей погляд, ці довгасті, сіро-зелені очі: від батька чи матері? Чи Адрієнні коли казали, що їй притаманні риси фавна, щось невгамовне, дике? Невже їй ніколи цього не казали? Та сама вдача... Невже Лісії подобається в Адрієнні саме це?

Адрієнна слухала мовчки, навіть не протестуючи. Вона трохи розгубилась, почувши Ульріхів грубуватий жарт і ім'я Лісії, яке він згадав.

Вона слухала його охоче, але вже починала сердитись. Перестане

він торочити їй про ту ширму чи ні? Ага, нарешті. Він почав розпитувати її про інше. Де вона народилася? Чому не хоче розповідати про себе?

Адрієнна похитала головою.

— Бо говорити про себе я не люблю.

І додала:

— Облишмо ці балачки, гаразд?

Адрієнна зневажливо кивнула в бік кімнати, звідки долинав гомін гостей та підлесливий голос Лу.

— Облишмо цю тему для тих людей...

— Річ у тім,— озвався Ульріх,— що мене цікавить усе, що зв'язано з вами.

Невже Ульріх збожеволів? Мабуть, і справді, коли наважився отак кинутися в безвість, у темряву ночі, в густий туман... Чи ж не божевілля прагнути щось там розгледіти, тоді як досить просто заплющити очі й дати волю серцю. Ульріх таки збожеволів, бо інакше не прагнув би осяяти непроглядну темряву світлом.

Вона ще вагалася. Запитально зводить на Ульріха очі, що під її густим, чорним, коротко підстриженим волоссям здаються сірими.

Невже й справді він закохався? Адже вік у неї вже не дівочий. Невже Ульріх покохав Адрієнну, як він каже, з першого погляду за її загадковість?

Це було схоже на правду, поки він розмовляв і сердився, поки засипав її запитаннями. Та коли він замовк, Адрієнна замислилась. Коли Ульріх мовчав, їй важко було зрозуміти його, вона не знала, що думати.

Ульріх видає себе за ревнивого, полоненого нею чоловіка. Але чи не сп'янали його Париж, жінки й усе, що він тут побачив, цей зайда, цей вояка, котрий хтозна-як врятувався від смерті й від страху? Чи не примарилося йому кохання лиш тому, що він віднайшов тут душевний спокій?

Однак Ульріх мовчав недовго. В ньому причаїлись пекучі ревності. Він знову і знову питав себе, що Адрієнна робила в «Парижі». Що ж вона там, у біса, робила?! Що обидві вони там робили?

В Ульріховій уяві знов поставала Адрієнна, яка йшла залою ресторану, погойдуючись і мовби пританцьовуючи; доти йому здавалося, що так ходять тільки циганки. Ульріх замолоду не раз бігав моравськими шляхами за дівчатами в довгих спідницях і говорив їм ласкаві слова, щоб їх розсмішити або розгнівати. Це були веселі витівки... Але чому так ходила Адрієнна? Здавалося, що вона ковзає і що їй зовсім не важкає одяг. Жінка не має права отак ходити, граючи стегнами, перед чоловіками. Чому Адрієнна це собі дозволяє? Проте, ні! Він не стане знов докучати їй запитаннями.

Ульріх сидів біля Адрієнни, підібравши під себе довгі ноги. Він важко дихав і пошепки доскіпувався: «Чому ви там сховалися? Чому?»

— Майте на увазі,— мовив він,— я чекав на вас майже сім тижнів.

Несамохіть Ульріх узяв Адрієнну за плечі й пригорнув її до себе, ніби прохав допомоги. Адрієнна, замість розгніватись, усміхнулась, розуміючи, що тільки закоханий може поводитися так незграбно, так подитязому вередувати й безперестанку запитувати одне й те саме. Вона відразу відчула, що Ульріх справді закоханий, і її рука ніби несвідомо стиснула руку, яка обіймала її за плечі.

Тепер усе змінилося, й Ульріх притих, аби ненароком не сполохати Адрієннину руку, не втратити своє несподіване щастя. Що він бачив у цю

хвилину? Нічого. Хоча Лу не вгавала, плескала в долоні й метушилася, для нього існувала тільки Адрієннина рука та голос, від якого він аж здригався.

— Ви мені здалися дуже нестриманим,— сказала Адрієнна й пошепки, скоромовкою додала: — Не розраховуйте на мою відвертість, я ніколи не буваю відвертою. І навіщо вам усе знати? Невже вас так приголомшила ота ширма? Знаєте, Ульріху, ви вразлива людина.

Ульріх почув її слова, але не всі... Лише окремі, що оглушили його, не давши йому дослухати решту. Вона його вперше назвала Ульріхом! Здавалося, ніби зазвучали фанфари, заграли сурми. Навіщо тепер слова?

Потиском руки Адрієнна дала зрозуміти, що збирається говорити далі й хоче, щоб він її вислухав. Одним порухом вона заборонила йому озиватися. Легка й ніжна рука наказувала йому, й Ульріх корився. Він слухав.

— Річ у тім,— мовила Адрієнна,— що я вже цілий рік живу в тому готелі, де ви мене зустріли. Тепер ви розумієте?

Він мовчав.

Сім тижнів... Адрієнна не може цього зрозуміти. В неї нема тих причин, що є в нього, поспішати жити й кохати, вона не може його зрозуміти. Сім тижнів... Але Ульріх не зронив жодного слова. Сім тижнів. Адрієнна добре вміла читати чужі думки. Вона здогадалася, що Ульріх щось приховує від неї.

— Я засмутила вас? Ви гніваєтесь на мене?

Ульріх прикинувся здивованим:

— Та що ви!

— От ви й довідалися, де я живу,— мовила Адрієнна,— адже ви цього домагалися, чи не так? А що вам хочеться все зрозуміти, то мушу сказати — не дуже приємно вечеряти на очах у п'ятдесяти офіцерів, які з тебе не зводять поглядів. Це нестерпно. Тепер ви все розумієте?

Ульріх прошепотів:

— Не знаю... А втім... Гадаю, що так...

Обоє притихли.

Він думав про те, що їх розділяло, що між ними — війна і смерть.

Але ось її тепла рука, яка з'єднала їх, ніби трепетна ниточка приязні. Адрієннині довгі пальці ковзали між його пальцями, і це був доторк, перед яким усе розступається. І Ульріх подумав, що їх тепер розділяє, мабуть, лише кілька метрів готельного коридора, своєрідна глибока печера, мовчазна дорога, що, наче уві сні, біжить між двома рядами однакових дверей, лабіринт з несподіваними поворотами й раптовими відгалуженнями, куди ти сміливо входиш, тримаючись червоної стрічки килима, що стелеться по підлозі. Треба тільки піднятися ліфтом. Ульріх більше не боявся і знав, що скоро прийде до неї. Трохи пізніше. Завтра. Віднині Ульріх не сам.

Йому згадалися слова Лу: «Це Адрієнна. Ви знайомі з Адрієнною?» І більше нічого. Нелегко розшукати жінку, яку ти знаєш лише на ім'я. А що, як він знов її втратить? Ульріх уявив, як він розпитує про кімнату якоїсь Адрієнни. На кого він був би схожий?

Ульріха досі тримала за руку ця жінка без прізвища, повз них то сюди, то туди раз у раз проходила Лу, і зрештою Ульріх відчув утому. Він не знав, від чого стомився. Може, від того, що почувався тут чужинцем і що, незважаючи на всі його запитання, Адрієнна й далі залишалась загадковою незнайомкою.

Та ось вона підвелася, так і не приділивши ні хвилини уваги поважним особам, що з картами в руках сиділи довкола столу в густому диму, рушила до дверей і стримано попрошалася з друзями Лу, які вмовляли її залишитись. Це було різке, вкрай зухвале прощання.

До Адрієнни потяглися руки.

Вона не приховувала, що поспішає.

— Комендантська година ще не скінчилась,— вороже мовила Лу.

Адрієнна глянула у вікно й побачила мовчазну площу — чорне серце Бургундської вулиці,— дві сторожові будки, що стояли навпроти на тротуарі, вартових, широку Університетську вулицю, а вдалині безлюдну площу Інвалідів. Небо ніби завмерло, лише великий прапор тріпотів над Бурбонським палацом. Лу показала пальцем на безлюдні вулиці, й рука її опустилася, наче ніж гільйотини.

Річ у тім, що вона не вибачає тим, хто отак іде від неї.

Це надто схоже на втечу.

— Ти повинна зважити на комендантську годину,— знову озвалася Лу.

Але для Адрієнни не існувало комендантської години. Її проводжав Ульріх.

Починало сіріти, поволі відступала темрява, і внизу, на площі, стало видно статую Цезаря на високій колоні. Та поки що все спало, або точніше, згідно з німецьким законом, спали всі, кому було наказано спати в цьому поневоленому місті. Лише Ульріх не спав, закохано пригортаючи Адрієнну. Він нічого не помічав, окрім її скореного сном тіла, що тепер, ніби кимось викрадене, віддалилося від нього. Ульріх не міг відірвати очей від цієї тендітної, навіть уві сні примхливої жінки з гладенькою шкірою.

Здалеку долинали ледь чутні ритмічні кроки — перший патруль ішов вулицею.

Тепер Ульріх виразно уявив, як він поводився з Адрієнною в Лу: розпитував її широко, але неввічливо. Однак, схвилюваний несподіваною зустріччю з нею, він тоді не думав про це, та, мабуть, і не міг інакше поводитися. Завадило її лукавство, що впало йому в око, своєрідне лукавство селянки, яке важко зрозуміти і яке не покидало Адрієнну й тепер, коли вона спала поруч. Завадили її очі, несхожі на очі жодної іншої жінки.

Ульріхові спало на думку, що з першої ж хвилини вони не знайшли спільної мови. Мабуть, йому треба було пройти інше виховання, прожити інше дитинство. Що його сформувало? Застарілий, забутий, наче мертва мова, спосіб життя. Разом з батьками і під їхнім впливом він вірив у те, що вже віджило. Через батьків він навіть помилився у виборі батьківщини.

Ніколи більше Ульріх так не прозриватиме; ніколи більше так холодно й чітко не усвідомить, як у тиші цієї ночі, що розділяє його з Адрієнною; ніколи не відчує більшого розпачу на згадку про мову своїх батьків, різноголосу, барвисту чеську мову. Адже війна не тільки порушила його спосіб життя, а й спосіб мислення, відібрала в нього щось вагомніше за саме життя — рідну мову.

Жити, користуючись чужими словами, все одно, що бути квартирантом; у цьому й була Ульріхова самотність. І ось йому почали згадуватися дивні уривки, окремі фрази батькової жвавої мови. Що ж він згадав? Суміш інтонацій, звороти, характерні тільки для його середо-

вища. Очевидним було, що та особлива мова незрозуміла для того, хто нею не розмовляв. Ульріх ніби крізь сон чув у темряві кімнати голоси батьків. Здавалося, давно забуті і знову згадані слова повертали його в серце Європи, в коло майже вимерлої касті, міжвоєнної аристократії, серед якої минуло його щасливе дитинство.

Мова аристократії... Витончена, обережна, підпорядкована звичаям колишньої монархії, від якої лишилися самі слова. Наче тінь минулих століть... Слова, які щасливо й лицемірно лунали у величезних залах, найреспектабельніших салонах, над лункими гладенькими сходами. Шляхетність і пишномовство — все це застаріло, але ще не вийшло з ужитку. Здавалося, ці слова безнадійно намагались заперечити нові часи. Вони були частиною церемоніалу, що його тепер мало хто розумів, але якому всі надавали великого значення і якого неухильно додержувались.

Це здалося б Адрієнні китайською грамотою, якби навіть він спробував їй щось пояснити. Все, що мало якесь значення, якусь вагу в тім церемоніалі, видалося б їй так само непотрібним, як зів'яле листя деревам.

Щоб запитати в незнайомця його прізвище, в Ульріховому середовищі досить було лише натякнути або вдати, ніби це прізвище всім відоме. Одне слово, треба було зберегти зовнішню пристойність, вшановувати незнайомця, наче знайомого. Вчинити інакше, тобто відразу ж почати його розпитувати, означало поставитись до незнайомого, як до голодранця і водночас принизити самого себе розмовою з голодранцем. Ця жорстока умовність породила цілу систему незмінних правил поведінки, якими ще й досі керувалося середовище графа Норберта.

Особливо це було помітно навесні, коли родина Мюленів часто приймала гостей.

«Хіба змогла б Адрієнна все це зрозуміти?» — думав Ульріх, який, дрімаючи, бачив в уяві батька, що прогулювався під деревами.

Граф Норберт... Ульріхові здалося, ніби він почув його голос: «Коли вони сказали?», «Коли можна буде?», «Коли треба буде?» Граф давав можливість висловитись панові Селестену. За таких обставин французький вихователь був його найуважнішим співрозмовником.

Граф Норберт... Він мав чималу владу в країні. Ходив у жовтих чоботях, у химерному кашкеті, пошитому з білого полотна, з коротким дашком. Тільки-но припікало сонце, він гукав:

— Богуше, принеси мені мою масариківку.

І лакей шодуху мчав до графа, обережно несучи кашкет, наче реліквію. Граф Норберт м'яв його в руках, вибивав з нього пил і аж потім надівав, іноді обернувши дашком назад, бо був певен, що в такий спосіб він єдиний носив кашкет...

Ульріх подумав, що Адрієнна була б зовсім чужою в оточенні графа Норберта, що її не ввели б в оману вишукані манери й слова.

Гнітюча сіра темрява вже розсіювалась, і крізь віконниці проникали відблиски світла, а Ульріх усе ще перебував в оточенні образів, що їх досі часто й марно намагавсь уявити. Тепер вони поставали перед ним цілою юрбою. Вчорашня Європа... Вона заповнила всю кімнату, прийшовши сюди з його юності... Він бачив перед собою вчорашню Європу, хлопчика, яким він був колись, чув слова, що промовляли до нього з його юності.

Ульріх, пришикнувши, відчував, як пашисть теплом тіло, що лежить поряд із ним. Його опанувало почуття, якого він досі не знав. І особливо його здивувало, що це почуття з'явилося в нього до жінки, з якою він спав уперше. Варто було йому згадати інші свої ночі, щоб зрозуміти, як по-справжньому закохався він в Адрієнну.

«Чого мені було сподіватися від вас? Ви кожним своїм порухом робили з мене заложника і майже підсвідомо виявляли своє прагнення поневолити мене».

Проте Адрієнна інша.

Згорнувшись, вона поклала голову собі на руку так, ніби ніколи в житті не клала її на чийсь плече або навіть на подушку. Чи ця звичка виробилася в неї не тоді, коли вона спала на голій землі? «Так сплять тільки кочовики»,— подумав Ульріх, розхвилювавшись від думки, що вже вдруге Адрієнна викликала в нього спогад про дівчат у довгих спідницях... Вони були такі вродливі, що Ульріх, згадуючи їх, щоразу відчував і страх, і потяг до них.

Отже, Адрієнна була саме такою жінкою, якої жадав Ульріх.

Її розпушене волосся ворушилося від кожного її подиху. Розчулившись, Ульріх обережно, намагаючись не розбудити Адрієнну, кінчиками пальців відгорнув волосся з її обличчя. Обличчя в неї було зовсім просте, наче в селянки.

Адрієнна поклала голову собі на руку, і в неї на чолі, над бровами, червоним ланцюжком пролягли відбитки перснів. «Де твій томагавк, моя індіаночко? Спи, моя циганко, спи!»

Ось так Ульріх забув про дійсність. Війна? Її нема. Нічого нема. Є тільки палке бажання долати все, що заважає йому кохати, виходити між люди з цією жінкою й подобатись їй.

Ульріх поринає в марення. Він заплющує очі, й перед ним постає світ, що позбувся страху перед жорстокістю, світ, у якому всі жінки схожі на його матір. Чого тільки нема в цьому світі! В лісах живуть ніжні й дикі дівчата. Тут не знають ні насильства, ні сварок, ні заборон. Сто тисяч скрипок грають на празьких вулицях. Стіни заклеєні афішами. Всюди плакати, які оголошують Моцарта королем. Тихий нічний гамір; в кожному вікні — свічки. Якась безмірна полегкість оповиває Париж, огортає його мінливим серпанком. Ульріх обіймає Адрієнну, привид віднайденого спокою.

Несподівано він опиняється перед одним із маєтків, у яких минуло його дитинство. Яким саме? Він не знає напевне. Величезний будинок, безлюдний і німий.

Усе тут, колись таке міцне й пишне, нині розсипається. Торкнешся пальцем — і високі, до стелі, шафи падають; навіть стіни завалюються. Все розпадається на порох. Геть усе. Подвійні запилені сходи ведуть кудись нагору, і Ульріх, охоплений цікавістю й хвилюванням, підіймається ними. Що це? Танцювальна зала? Він нишком заходить до неї. «Боже! Боже!» Стіни цієї зали, де стільки поколінь кружляло у вихорі танцю, сяють яскравими барвами — синіми й рожевими; виблискують круглі дзеркала. Все, як було, — петлінне. У цій залі стільки люстр і балконів, що в нас одразу спалахували шоки, тільки-но ми переступали її поріг. Люба Адрієнно, все, що ти тут бачиш, нині віджиле й забуте, було колись незвичайно розкішним — чи знаєш ти це? Чи знаєш, що ввійти до танцювальної зали — це вже свято? Там сяють лампи, миготять дзеркала, і все ніби танцює ще до появи гостей. Чи знаєш, що тут навіть у тиші можна почути музику, а в темряві побачити, як танцю-

ють люди? Ця зала зберігає веселість, як кіраса зберігає форму тіла, на яке її надягають,— чи ти знаєш це? О, мій перший котильйон, розпашлі шоки, оплески моїй Йозефіні... Вона вже була «зіркою». Вона вклонилася до самісінької підлоги. І граф Норберт поцілував її в чоло, дякуючи за честь (він наголосив на цьому слові), яку зробила йому вона, прийшовши до них у гості. Він мовив: «Моя мила дитино!» — і вона зашарілася.

Ульріх входить у галерею — порожню, якою була вона завжди. Так, вона була зовсім порожня. В ній можна було загубитися. Простір і стіни. «Ми занадто вірили тим, хто до кінця захищав милу нашому серцю старовину. Вони плекали наші ілюзії. Розумієш, Адрієнно. Не треба зневажати людей, що тут жили. Не треба.

Моя пташко, моє сонечко, моя спляча красуне, моя молодосте, Адрієнно, спробуй мене зрозуміти. Ми даремно народилися на світ, але ми не винні, бо не самі обирали собі цю роль. Іди сюди, Адрієнно...»

Адрієнна пливе в повітрі поряд з ним. Вона гола й лискуча, як статуя.

Перед Ульріхом відкриваються анфілади величезних кімнат; він іде з кімнати в кімнату, і йому щораз дужче хочеться пригорнути Адрієнну, злитися з нею. Тут можна й зупинитися б. І забути про все. Однак далі й далі пропливає перед ним занедбаний будинок, східці, що ведуть у безвість, кручені сходи, які звиваються довкола самих себе, мов норовистий кінь; пропливає галерея, вішалка з одягом і навіть невиразне обличчя Адрієнни, яку Ульріх стискає в обіймах, аби впевнитися, що це — вона, дівчина в зеленому, яка прийшла з лісу, що це — його Адрієнна. Та все ж таки дивно бачити її іншою — у фетровому капелюшку, трохи суворішою, але гарною, такою гарною, аж страшно стає.

Невже це Адрієнна? Оця мисливиця? *Це було вчора в Празі.*

Невдячне діло вирушати в мандрівку наосліп, щось уперто розшукувати, покладаючись на самі спогади. *Це було вчора в Празі.* Не Адрієннине тіло і навіть не образ його матері навіюють Ульріхові це марення. «*Це було вчора в Празі.*» Одна лише ця фраза викликає в його уяві безліч образів, що їх він бачить на лискучых і холодних кахлях будинку; тьмяні силуети, які виникають, рухаються і враз завмирають на місці. Так само з'являється і цей новий привид. Ульріх із подивом, майже з жахом дивиться на загорнену в простирало дерев'яну фігуру. Чому вона тут? Такі манекени можна було побачити в славетного кравця — він шив амазонки, які не м'ялися, тверді наче панцир. Ульріхові хотілося заволати: чому це опудало стоїть тут у мороці зі своїми випнутими грудьми? *Це було вчора в Празі...* Його дитинство зливою ринуло на нього.

Йому примарився навіть той здоровило, що раз на рік приходив збирати замовлення.

— Цього року всі наші амазонки будуть зелені. Я — до ваших послуг...

І жінки скорялися, надягаючи на себе зелене вбрання, яке носила ще Сіссі, імператриця Єлизавета. Ось уже майже сорок років, як її вбито, але амазонка, в якій імператриця повернулася з Ірландії, не виходила з моди.

«Не смійся, Адрієнно. *Це було вчора в Празі.* Я знаю, що світ годі перебував напередодні великих змін,— в ньому все мало перевер-

нутися. Ми жили не в ногу з часом, але ти не смійся, бо це моє минуле».

Адрієнна не сміється й не борониться. Вона ніби заворожена голосом, який промовляє: «У своїх мріях я одягав тебе в зелене».

Вона не заперечує.

В Ульріхових руках Адрієнна м'яка й покірна, наче вогка глина під пальцями скульптора. Ульріх робить із нею все, що хоче. Вона — хвилюючий образ теперішнього й минулого, що змішалися, вона — смуток і радість, вона — пісня, якою одне тіло сповіщає, що воно жадає того, чого жадає й інше, вона — гімн, що лунає о тій порі, коли над Парижем займається ранок і коли Адрієнна, нарешті справжня, прокидається в Ульріхових обіймах.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЛЮДИ ПЕВНОГО ЧАСУ

«По суті, історія світу — це принаймні наполовину історія любові. Звісно, враховуючи всі види любові».

Роберт Музіль
«Людина, позбавлена якостей».

Розділ VI

Марсель більше не зачаровував Сержа.

В сімнадцять років важко на щось вичікувати.

Та що Сержеві лишалось робити? Йому раптом стало ясно: треба чекати. Тільки чекати. Така вже його доля: завжди він мусить чекати. Його будні були непрощенно порожні. Непрощенною була його сліпота й глухота, його байдужість до подій у світі, його захоплення легким життям.

Звідки все це в нього? Серж зрештою дійшов висновку — принаймні Адрієнна тут ні до чого.

Тож він вирішив, що винне в усьому сонце.

Сержеві подобалося сліпуче проміння, що було як винагорода за його сіре дитинство, подобались морські обрії і скелясті береги, де він проводив свої найкращі години, але сам Марсель уже йому не подобався. Він почувався тут загнаним у безвихідь.

Він спілкувався з людьми, зовсім байдужими до політики. Тож до кого йому пристати? До своїх викладачів? Але ж вони самі признавалися, що жили тут «в евакуації» — жодне інше слово не могло влучніше схарактеризувати їхнє стансвище. Приїхавши з Парижа сюди у вільну зону, вони з полегкістю зітхнули, але водночас були певні, що застряли в далекій провінції, наче в якійсь колонії, на засланні; і це ще більш підкреслювала демаркаційна лінія. Крім усіх інших вад, Марсель мав іще й ту ваду, що не був Парижем, і це для них було просто нестерпно.

Жити в евакуації...

Вони не хотіли знайомитися з містом. І ганили його, як тільки могли. Ходили в гості тільки один до одного. І майже всі вірили в міф про національну революцію і про маршала Петена як нову Жанну д'Арк.

Один із них, перед яким Серж спробував вилити душу, викладав історію права. Титулованого професора запроторили до в'язниці, і він його заступав. Говорили, що він мав впливові зв'язки. Зовні показний, з благородним обличчям і очима гіпнотизера, він читав лекції без записників і не за підручниками. Часто цитував поетів.

Серж уважно слухав його лекції, дарма що історія права нагомила на нього нудьгу. Бо терпіти не міг викладачів, які ніколи не відривали очей від своїх конспектів, рік у рік перечитуючи їх перед студентами. До того ж в обличчі цього викладача було щось інтригуюче, таємниче. Відчувалось, що він аж згоряє від бажання зробити кар'єру.

Серж спостерігав за ним. Як і всі ті, хто перебірливий у виборі друзів, він любив спостерігати.

Якось Сержеві спало на думку пройтися з тим викладачем по алях у перерві між двома лекціями. Він був радий, що його не сковував ніякий регламент, однак не хотів одразу ж показати, що покладає на цю розмову великі надії. Тому не квапився розпочати її.

Вони заговорили один до одного лиш тоді, коли викладач, доброзичливо усміхнувшись, дав зрозуміти, що не соромиться прогулюватися з таким уважним студентом на очах у людей. Це скидалося на стриманість буржуа, який далеко не кожному тепло потисне руку.

Однокурсники пильно приглядались до Сержа. Він невиразно відчував їхню недовіру. Але не здогадувався, що вони вважають його диваком. Серж від них відрізнявся, і цього було досить для осуду.

Насамперед він виглядав молодшим, як на свої літа. Сімнадцятирічному Сержеві можна було дати п'ятнадцять років. Але він не намагався вдавати старшого. Не мастив брильєнтином волосся й не гукав, як його товариші: «Ходімо хильнемо по склянці». Серж здавався їм хлопчиськом. Чуб у нього був надто жорсткий. На чоло завжди спадало непокірне пасмо. Він ходив у строгому темно-синьому костюмі. Студенти казали: «Одягається на англійський манір», а це, по-їхньому, означало — немодно.

До того ж їх дратувала Сержева незалежність.

Тільки йому не доводилося обманювати батьків, щоб вирватися з дому. Він ніколи нікуди не поспішав і мав змогу спокійнісінько призначати побачення серед білого дня.

Він також єдиний із них мав окрему квартиру. А навіщо вона йому? Він ніколи не влаштовував у себе тих вишуканих вечірок із танцями, що могли б підняти його авторитет в очах студентів та їхніх матерів.

І ось тепер Серж прогулювався з викладачем, блискучі лекції якого непокоїли всіх студентів. Чи не зіб'є їх з пуття цей парижанин, який так нехтує підручниками? Його вільнодумство може дорого їм коштувати. Чи того він їх навчить, чого слід навчити? І про що ці двоє могли розмовляти?

Але розмова Сержа з викладачем дуже мало стосувалася історії права. Серж запитав, як оцінювати демонстрації, до яких Лондон уперто закликав французів. У Марселі Першотравень був надзвичайно бурхливий. На демонстрацію вийшло майже сто тисяч чоловік. Вони

глузували з Лавалія; поліція збивалася з ніг. Скрізь з'явилися незвичні листівки, розмножені на ротаторі, із закликом «Бі-Бі-Сі». Справжнє зухвальство...

Військовим і цивільним властям, жандармерії — всім було роботи по саме горло. Мінеллі до ранку не повертався додому, й Розеліна, ридаючи, уявляла собі різні страхіття. Серж як міг її заспокоював.

Аж уранці втомлений Мінеллі прийшов додому. Він приніс одну листівку — мовляв, узяв її собі на згадку. Розеліна, жінка розважлива, вирішила, що найкраще буде її спалити. Але, звісно, спочатку сама прочитала листівку, а потім дала прочитати її і Сержеві.

Отож Серж запитав у викладача: кому вірити? Лондону чи Петенові?

Викладач утупився очима в далечінь. Наляканий таким запитанням, він надовго замовк. Серж перепитав: кому вірити — Лондону чи Петенові?

З викладачем скоїлося щось незвичайне: де й ділася його доброзичливість! Веселій досі голос став сухим і навіть глузливим. Голосом екзаменатора... Рот його розтягся, губи зовсім щезли, і тільки видніли передні зуби. Запали й очі. З обличчя мовби хтось стер професорську елейність. Воно налилося гнівом. І Серж лише бачив густі брови, з-під яких стежили за ним колючі очі. Ті очі стали як у риби меру.

— Петенові? — перепитала риба меру. — Очевидно, ви маєте на увазі маршала Петена?

Серж підтвердив.

— Атож, маршала Петена.

Запала тривала мовчанка.

Час від часу з порту долинали гудки кораблів. З моря віяв бриз. Він погойдував старі платани, що росли обабіч алей. Дивлячись на небо, доводилось мружити очі.

— Яка чудова погода! — озвався викладач.

Він знову заговорив доброзичливим тоном. Але Серж не міг забути його ворожого погляду.

Треба негайно тікати. Серж думав тільки про це, коли почув:

— Я вас чудово зрозумів. Ви хочете знати, що я думаю про вчорашню демонстрацію? Демонстрація! Сподіваюсь, ви жартуєте...

— Чому?

— Бо це жарт. Хіба ви не розумієте, що це маскарад, ганебне безладдя, яке могло обернутися на трагедію? Що ж до передач лондонського радіо, то кожен може мати про них свою думку. Інколи я їх слухаю. Але це не заважає мені триматися від усього осторонь. З практичних міркувань. У мене багато роботи. Літературної роботи, розумієте? Я не маю змоги марнувати час на політичні дискусії. Повірте мені, все це не має нічого спільного з культурою. Нашою культурою...

— Хіба вона не варта того, щоб її захищати?

— Йй менше загрожує небезпека з боку маршала, ніж з боку тих розбишак, що вийшли на демонстрацію на Канеб'єр. Серед них трапляються жахливі злочинці...

— Гітлеризм — жахливий злочинець, — відповів Серж.

— Так. Але нас дещо захищає від цього злочинця. Уряд Віші. І я не бачу жодних підстав виступати проти уряду. Принаймні тепер. Ви навіть гадки не маєте, як легко можна поставити людину в скрутне становище. Іноді досить одного слова. Навіть правдивого слова. Ви зна-

ете, я історик... Саме спираючись на історичну дійсність, я розглядаю вчорашніх крикунів як безглуздох злочинців. І ви, такий обдарований юнак, можете захоплюватись подібним карнавалом? Не розумію... Ви могли б зайнятися чимось кориснішим. Коли вам замало юридичних наук, читайте, підвищуйте свій загальний культурний рівень. Будь-що робіть... Вивчайте грецьку мову. Це вам знадобиться. Повірте, потрібно мати високий загальний культурний рівень. На жаль, не лише вас вразили ці базіки. Демонстрації відбулися в Бордо, Парижі. Навіть бюффонські ліцеїсти вийшли на вулиці. Не розумію...

Викладач не докінчив.

— Я так і думав, що ви не розумієте, — сказав Серж.

Вони ще йшли алеєю. Ішли так, ніби переслідували якусь певну мету. Раптом викладач зупинився.

— Навчіться чекати, — сказав він і подав Сержеві руку.

Якусь хвилину вони стояли мовчки, дивлячись один на одного. Їм більш не було про що розмовляти. Серж подумав, що й тут його загнали в безвихідь.

Два роки збігло відтоді, як Серж приїхав до Марселя, точніше, два роки без тридцяти двох днів. Тепер Адрієнна перестала йому писати. Останнім часом її листи приходили брудні, пожмакані й датувалися таким давнім числом, що Серж їх уже й не чекав.

Він марно силкувався переконати себе, що цей останній зв'язок між Адрієнною і ним обірвався внаслідок суворіших перевірок на демаркаційній лінії, яка ставала дедалі непроникнішою. Ця лінія почала йому уявлятися непробивним муром, велетенською стіною, що простяглась на тисячі кілометрів, або глибоким каналом, за яким знемагала ув'язнена Адрієнна.

Але на четвертий тиждень її мовчанки ця думка також здалася йому неймовірною.

Серж мав таке відчуття, ніби у Франції раптом не стало ні пошт, ні поїздів, ні міст, а лишилися тільки окремі оселі, господарі яких позамикали двері, забарикадувались у своїх барлогах, вкопалися в землю, замкнулися в собі, наче його університетські викладачі, і так само, як і вони, гордували «іншими» (тими, кого називали базіками та хвальками) і турбувались лише про свій культурний рівень, тобто були байдухи до всього, що творилося в світі.

Серж, сам того не підозрюючи, вже не міг стримуватись. Він починав бунтувати.

Світ видався йому холодним і сірим. Життя також.

Уперше відтоді, як Серж оселився в Марселі, він уявив собі ту місцевість, де жила тепер Адрієнна, далеким і дивним краєм, звідки ніколи більше до нього не дійде жодна звістка. Він відчував гострий біль, але цей біль анітрохи не впливав на його будні. Тепер його самотність здалася йому великою свободою. Самотній? Ну то й що? Хіба досі він не був самотній? Серж згадав, що все життя його оточувала самотність... Тож чого йому сумувати?

Йому більше нічого не лишалося, як жити без Адрієнни. Зрештою, можна було примиритись і з цим.

Істи.

Це була тепер найголовніша Сержева турбота.

Він більше не жив на Адрієннині кошти. Перед ним постали будні життя — марсельські злидні.

Тепер Серж майже не згадував Адріенну — мабуть, голод заважав йому думати про щось інше, крім їжі. Адже він голодував, голодували й Мінеллі.

Коли здіймався містраль, він розгойдував дротяну сітку для харчів, що висіла за вікном. З порту, куди тепер лише вряди-годи заходили кораблі, де більше не лунали сигнали автомашин, не гули мотори, не вищали гальма, не гукали торговки рибою у довгих спідницях і черевиках на дерев'яній підосві,— з усього принишклого порту не долинав жоден звук, який міг би заглушити поскрипування сітки за вікном.

Куди втекти, куди сховатися від цього поскрипування?

Серж прислухався, як воно лунає між будинками, відбивається від сусідніх терас і знов долинає до нього, стихає і знов озивається на кожен порив вітру. «Мене теж гойдає вітром, як цю дротяну сітку,— думав Серж.— Я нікому не потрібний. Неможливо так далі жити...»

А час минав.

Притулившись чолом до віконниці, Серж думав про те, що ось зараз він спуститься вниз, піде в місто і довго блукатиме, шукаючи їжі, минатиме крамниці з оголошеннями «Все продано», й однаково те, що він з'їсть, не вгамує його голоду або буде огидне, як сире тісто, бо він їстиме те, чого досі ніколи і в рот не брав — зернята з плодів, фруктові шкірки, молочну сироватку, бичачі жили.

І він нікуди не йшов.

Прислухався до металевого поскрипування, втупившись очима у вулицю.

Інколи, наче спалах сонця, що на мить зазірало у вікно, його засліплював хвилиний спогад про Адріенну або якісь інші скороминущі спогади.

В інші хвилини йому ввижалося, що на вулиці з'являється людська постать. Вона прямувала до нього, і Серж пізнавав смагляве обличчя та круглу каску солдатика в мундирі кольору хаки, якого бачив під час втечі від німців. Це був «найманець», «мавр», якого ледь не вбив Мігель.. Одягнений у довгу шинелю, він дивився на мовчазного Сержа, сумно йому всміхався і поволі зникав, наче хмарка од вітру. Сержа часто переслідував цей солдат-привид, який завжди наганяв на нього жах.

Такі привиди ввижались Сержеві й того дня, коли він раптом помітив у дверях будинку навпроти якогось панка, що поводився досить дивно. Серж нічого не міг зрозуміти, бо тривалий час думав, що в тому будинку ніхто не живе.

Будинок стояв замкнений, чистенький, із трохи масивнішими, ніж у сусідніх будинках дверима. Іноді з його димарів курився дим. А інколи вечорами у вікнах першого поверху світилося. Мабуть, цей будинок, як і багато інших марсельських будинків, мав вихід у двір, де росло кілька дерев. Можливо також, що в глибині двору був ще один вихід на іншу вулицю. Нічого дивного.

В Марселі чимало будинків стоїть тильним боком до вулиці.

Але що робив там цей чоловік? Чому він вагався?

Він був пристойно вдягнений — у капелюсі, в піджаку, в краватці. Ось він ледь прочинив одну стулку дверей, виглянув, але не виходив.

Хтось ішов вулицею.

Панок причинив двері.

Через хвилину він знову визирнув з-за дверей. «Чи зважиться вийти?» — подумав Серж. Почулися чийсь кроки. Жіночі кроки. Лунко клацали черевики на дерев'яній підозві. Ішли дві жінки. Чи зважиться він вийти? Чи жінки в черевиках на дерев'яній підозві зустрінуться з панком у капелюсі? Але двері знов причинилися. Чому? Та ось жінки зникли за рогом, і незнайомиць визирнув знов. Він вагався. Нарешті на вулиці не видно було ані душі. Двері прочинилися більше, потім розчахнулися. Панок вискочив на вулицю боком, як вискакують на ходу з автобуса, і швиденько подріботів попід стінами, наче пацюк. Однак, дійшовши до перехрестя, зупинився і спокійно закурив.

Вибравшись із Вантюрської вулиці, він уже не поспішав.

Сержеві закортіло довідатись, чому панок отак тікав від будинку навпроти, чому намагався вдати, що проминав той будинок, а не вийшов із нього?

Отож Серж не відривав очей від шпари у віконниці.

Він не рухався, бо рухатись — означало йти з дому на пошуки їжі.

Сушити собі голову над усякими проблемами — це завжди нагода, щоб нікуди не йти, щоб сидіти, наче в театрі за опущеною завісою.

Серж був голодний. Дуже голодний. Він не знав, скільки часу минуло відтоді, як з будинку напроти вискочив таємничий незнайомиць у капелюсі, але знав: голод рано чи пізно вижене його з дому, і він, як уже не раз бувало, поплентає на вулицю Тур і довго ходитиме під дверима ресторанчиків, сподіваючись, що якась жаліслива офіціантка нишком винесе йому скибочку хліба.

Хліб...

Від самої думки про нього Серж почував себе приреченим.

Хліб...

Цього слова було досить, щоб Серж відчув голод усім своїм еством, невситимий голод, який ніби став його тінню.

І враз йому сяйнула думка: та ж у тому будинку, напевне, крамничка чорного ринку!

Серж вирішив зайти до будинку навпроти.

Жінка, яка йому відчинила, на мить розгубилась, але швидко оговталась і пустила Сержа.

Якби Серж краще знав таємниці міста, в якому жив, то зрозумів би відразу: той дивак, за яким він стежив з вікна, був клієнтом закладу пані Лост.

Того дня для Сержа почалося нове життя, а через певний час він матиме зустрічі, завдяки яким Марсель стане для нього зовсім іншим містом.

Перед ним немовби впав мур, за яким було інше місто, жили інші люди. А його стосунки з жителями бульвару Прадо помалу холоднішали. Все рідше й рідше Серж зустрічався з людьми, яких раніше часто навідував. Поступово він усіх їх розчарував.

Якось Серж висловився зовсім необачно. Зустрівшись із поважним головою однієї родини, він сказав: «Уявляєте, я випадково довідався, що живу навпроти будинку пані Лост. Це мені дуже підходить!» «Пристойний» батечко жахнувся — він-бо сам був постійним клієнтом того закладу — і подумав: «Я більше не хочу бачити цього молодика в своєму домі. Не гоже моїм донькам приятелювати з ним». Тоді Серж, збагнувши, що дав маху, сказав: «Яка симпатична особа ця пані Лост! До того ж у неї прекрасно годують». Але цими словами Серж іще більше підірвав

до себе довіру. По-перше, він, цей шмаркач, здався своєму співрозмовникові завсідником закладу пані Лост. По-друге, ні в якому разі йому не слід було називати власницю будинку розпусти словом «особа» та ще й з епітетом «симпатична» — хай навіть цей марсець і сідав за її стіл, поводився з нею запанібрата, мав її за подругу, розмовляв з нею на «ти» й називав Бланшеттою.

Далі трапилося ще гірше. Одній дамі, яка розпитувала Сержа про його батька, він відповів: «І гадки не маю, хто мій батько». Потім припустився ще прикрішої помилки. «Коли мені скажуть, що в моїх жилах є кров росіянина, я не здивуюсь...» Дама сказала: «Що ви маєте на увазі? Безперечно, кров білого росіянина?» Серж відповів: «Хто його знає...».

Відтоді майже всі поважні люди викреслили його зі списків своїх гостей.

Серж був улюбленцем пані Лост, і це скінчилося для нього зле, бо якось, перед початком канікул, мабуть, тому, що він був дуже молодий, вона дозволила йому... ходити з Пресьєзою по продукти.

Пресьєза дуже подобалася Сержеві.

Вона народилася в Ла-Шаріте, на берегах Луари. Дівчина ледь не заплакала того дня, коли Серж сказав їй, що він ніколи не бачив річки красивішої за Луару, яка в цьому місці повільно котить свої тихі води під деревами, на яких щебечуть пташки; вранці над річкою стелиться такий туман, що її береги зовсім зникають і вона здається озером або морською протокою.

Схвильована Пресьєза звиряла йому свої найпотаємніші думки; розмовляла вона якось дивно, постійно ковтаючи «р»: «Ла-Ша' іте-на-Луа'і».

Дівчина сказала йому навіть те, чого нікому не казала: своє прізвище.

Вона називалася Манжету, Пресьєза Манжету.

Серж вислухав також Пресьєзину слізну розповідь про її дитинство, а потім — про її батька, колишнього унтер-офіцера колоніальної армії, який тинявся по всьому світу й займався різними ганебними справами. Справжній покидьок, брехун. Пресьєза заливалася рясними слізьми, але їй хотілося все розповісти Сержеві.

Хвалькуватий негр Манжету був останнім негідником, розпусником, волоцюгою, королем серед п'яниць. Серж розчулився і, щоб її втішити, подарував Пресьєзі намисто з гранчастих кришталіків, які мінилися веселкою, наче краплини води.

Дріб'язкова і зовсім дешева річ.

Але Пресьєза була на сьомому небі. Вона витерла сльози й невинно цмокнула Сержа в щоку.

Однак відтоді містом пішли чутки, що Серж відверто гуляє з мулаткою.

Розділ VII

Минув уже тиждень після зустрічі з Адрієнною в Лу та їхньої першої спільної ночі, але відтоді Ульріх жодного разу не бачився з нею.

Вона тоді прокинулася на світанку, коли Ульріх тільки-но заснув, швидко й мовчки одяглася і, якби не дзенькіт ланцюжків на поясі, то так-таки непомітно і пішла б від нього.

Побачивши її вже дбайливо й вишукано одягнену, з виглядом жінки, яка поспішає на інше побачення, Ульріх відчув себе скривдженим. Вона покидала його, він лишався самотній.

Ульріх звик чути вранці ласкаві слова. Він їх чув навіть від гарнізонних повій. Ніжні слова були невід'ємною частиною зустрічей у готелях так само, як протерті шпалери на стіні біля ліжка, підозрілі простирала, затхлий дух непровітрених шаф і ширма, за якою стояв тазик з водою.

Слово «любий», почуте в один із таких ранків теж анітрохи не здивувало його.

Щоправда, Ульріх зовсім забув слово «любий», яке казали йому в юності сп'янілі від танцю й вина красуні, що віддавались йому до війни. Але він не забув, що означало те їхнє «любий»: майже неприховану вимогу, щоб тимчасовий зв'язок став постійним.

Вони патетично присягались йому в коханні, вимагали обіцянок. Дурненькі...

Треба було призначати їм побачення наступного ж дня, інакше... Атож, дурненькі, Ульріх намагався викинути з голови всіх цих Ганн, Лен, Мань, Єв із Праги, Берліна та інших міст.

Навряд чи вони важили щось для нього. Страшно подумати, але Ульріх, мабуть, нікого ще не кохав.

І ось тепер він розгубився. Що він знав про незалежних жінок? Адрієнна ще раз порушила всі умовності.

Йому паморочилось у голові.

А що вона встала тоді, коли він спав, то Ульріх відчув себе бранцем, невід'ємною її наготи, простирал, ліжка; він не міг ворухнутись, немов був розбитий паралічем. Кімната здавалась камерою, ліжка — кліткою. А ця жінка, що єдиним порухом надягла на себе вузеньку спідницю, низку ланцюжків, які правили їй за пояс, вже йшла до дверей.

— Адрієнно!

Жінка, яка була для нього всім, збиралася зникнути в місті; Ульріхові здалося, що за зачиненими віконницями хтось уже чекає на неї. Треба щось робити.

— Адрієнно!

Він знав, що Адрієнна — саме втілення кокетливості, але зраджувати!..

Вона обернулась. Ульріх не помітив на ній найменшої ознаки легковажності.

— Розумієте... Мені треба йти,— мовила вона, лагідно усміхнувшись.

— До кого? — закричав Ульріх, скидаючи із себе простирала.

Він почував себе безсоромно покинутим, зрадженим.

А що він знов і знов люто запитував: «До кого?», то вона відповіла: «У своє ліжко», — та так ніжно, що Ульріх замовк.

Цього разу він їй повірив.

Ульріх підвівся, збентежений своєю наготою. Адрієнна голосно засміялась.

— Мені треба йти,— мовила вона.

Так, їй треба було йти. Йти назавжди. Адже недарма вона виходила з його кімнати вдосвіта.

Ульріх схвильовано подивився на Адрієнну.

— Ви жалкуєте?

— Мені треба йти...

Адрієнна далі сміялася. Які в неї чудові зуби! Ульріх обійняв її, і його поійняло нездоланне жадання. Він стискав її в обіймах, ненаситний, сповнений жаги знову заволодіти нею. І він домігся свого. А вона все сміялася.

Потім Адрієнна сиділа на краєчку ліжка, а Ульріх обіймав її за плечі.

— Якщо я знов побачуся з вами...

Він надто спокійно припускав, що може більше не побачитися з нею, і ця його примха, бажання погратися, помучити себе свідчили, що Ульріх уже заспокоївся.

Адрієнна засміялася.

— Якщо колись ми знову зустрінемося,— провадив Ульріх,— то чи ви надасте мені привілей називати вас просто Адрієнною.

Адрієнна здивовано подивилась на Ульріха. Мабуть, вона не зрозуміла його запитання.

— Привілей? Що за привілей?

— Називати вас просто Адрієнною.

— Справді, це привілей...

Як вона сміялася! Широ, весело... Аж тремтіла від сміху. Сміялася, як у екстазі; ніздрі її трепетали, очі видовжились майже до скронь; Адрієнна то заплющувала їх, то знову розплющувала, і тоді видніли тільки її розширені чорні зіниці.

— Ви дозволяєте?

Адрієнна сміялася, і її сміх був схожий на пісню.

— Ви... Ти...

Вона сміялася і сміялася.

— Адрієнно, молодосте моя, я тебе вимріяв.

Вона сміялась, як сміються змовники. Підлітки ледве стримують такий сміх. Сміх, що, наче ніж гільйотини, врізається між батьками й дітьми і раптом нагадує дорослим про їхній вік. «Знаєш, Адрієнно, так сміялися в Ростових на іменинах Наталії. Як, хіба ти не знаєш? Справді, не знаєш? Ти, моя люба, не чула ні про графиню Апраксіну, ні про гульгья П'єра Кириловича, ні про квартального, якого прив'язали спина із спиною до ведмеда? Ні про відчайдушного драгуна? Теж ні? О диво! Я буду твоїм поводитирем, ходи зі мною, я поведу тебе на ці іменини. Я залюбки поведу тебе в будинок на Поварській, де Наташа сміється так само, як смієшся ти,— дзвінко й голосно, бо вона, як і ти, мабуть, теж була дуже худа й чорнява дівчинка...

Мій малий козаче... Я нічого не втаю від тебе. Я розкажу тобі, що я любив, коли ще тебе не знав, розкажу про свої перші книжки, про безсонні ночі, про те, як Толстой не давав мені спати, як я потай ковтав під простиралами романи графа Льва — так називав його мій батько...»

— Адрієнно, де ти навчилася так сміятись?

«О, поверни мені той час, коли ми були дітьми. Поверни мені сміх, що лунав під час перегонів у лісі, коли злітали вгору кінські гриви, коли вершник, почувши крик: «Обережно, обережно, попереду гілка!» — пригинався до передньої луки сідла й реготав, а чийсь кашкет уже повисав на гілляці. Сміх, що лунав, коли ми танцювали галоп, пливли в глісе, кружляли у вальсі... Паркет був слизький, але ми не боялись упасти. «Панове, панове, прошу вас зайняти свої місця». Коли лунав голос, який запрошував на кадриль, ми за звичаєм ставали одне навпроти одного. «Кавалери, обирайте собі дам і приготуйтеся танцювати

беседу¹», — і ми за давніми правилами ставали навпроти партнерки до танцю. Я розповім тобі про цей танець, опишу тобі всі його правила, — а їх було аж десять, не кажучи вже про всілякі поклони та реверанси, про безліч хореографічних способів висловлювати одне одному свою шану: я вклоняюсь тобі, ти вклоняєшся мені, потім ми разом вклоняємось одне одному. «Схилить свої голови, кавалери, і ви, дами, також вклоніться!» — і дівчатка, які вперше прийшли на бал, п'яніють із подиву, переморгуються, штовхають ліктями одна одну й нишком усміхаються. А досвідчені дами шепочуть їм: «Ось зараз... Не забудь про реверанс. Починай з реверансу». Ми танцювали тоді дивні танці. Якщо хочеш, я тобі станцюю їх, я тобі станцюю всі наші танці, щоб знову почути від тебе той сміх, який лунав на світанку, коли ми танцювали фарандолу, коли перекидалися в сіні, коли кохалися. Цей сміх сильніший за найтяжче горе, за втрачену батьківщину. Твій сміх, моя люба Адрієнна!..»

Ульріх божеволів від її сміху. По-справжньому божеволів.

Але чи слухала його Адрієнна? Чи озветься вона нарешті до нього?

— Скажіть же мені що-небудь.

Йому нетерпеливись.

Адрієнна лише пильно дивилась на нього.

— Ну то як, я можу прилюдно називати тебе просто Адрієнною?

Не варт глузувати з цього переможця — адже він такий ширий...

Вона відповіла йому повагом:

— Справді, це привілей... Знаєте, я Адрієнна для всього світу. Для багатьох жінок і багатьох чоловіків.

Для багатьох чоловіків... Для багатьох жінок... Ульріх дивився на неї приголомшено. Невже вона глузує з нього?

Ні, вона не глузувала.

Вони розлучилися, сповнені непевності.

Наступного дня Ульріх поїхав у відрядження. Поблизу Німа був один арабський жеребець, що припав до вподоби полковникові Пфлацену. «Гарний коник отой огир, — сказав він. — Та ще й знаменитий. У довоєнний час його фотографія з'явилася на обкладинці журналу «Еперон», уже не кажучи про численні фото в «Таттлері» і «Рейтерревью».

Справжня «зірка».

Ульріх здогадувався, що полковник хоче придбати цього коня для самого себе. Та зрештою... Краще вдати, що ти нічого не знаєш.

Алеф — так звали коня — був гідний своєї слави. Ульріх переконався в цьому, тільки-но побачив його: білі смужки вище копит, подовжені стрибальні суглоби, тонкий і добре збитий круп. Він легко кружляв довкола вайлуватого конюха, який тримав його за недоуздок.

Кінь зробив чотири кола, перш ніж Ульріх помітив, що тим вайлуватим конюхом була жінка.

Алеф немов зійшов з картини Жеріко. На його шерсті, що здалеку здавалася сірою, грало сонце. Вона блищала й мінилася сріблом, немов бляха. Привітні, схожі на людські, очі з чорними повіками наче хтось підфарбував. Грива — мов піна. Ульріх ніколи не бачив гарнішого жеребця.

Але як забрати в цієї жінки те, що вона так любить?

¹ Чеський народний танець.

Власниця Алефа — а це вона тримала його за недоуздок — була в м'якому капелюшку, поношених штанях і куртці, пошитій з дуже міцної тканини, якості якої відомі лише жокеям. Розмовляла вона з якийсь чудним акцентом. «Дивна жінка», подумав Ульріх. Її невеликий дім, що стояв у затінку платанів і облущився так само, як і вона, був порожній. За житло їй правила прибудова, сполучена з Алефовим стійлом. Вона жила в стайні.

Кінь, мабуть, був її улюбленцем, її фатальною пристрастю.

Ульріха це не вразило, скоріш розчулило.

Жінка говорила, не вмовкаючи. Чи знала вона, чого Ульріх тут? Може, тому й говорила про будь-що — тільки б не думати про найгірше.

Вона розповідала про всякі екзотичні пригоди, пов'язані з конем; тим часом вона вигукувала: «Егей! Егей!» — Алеф бив копитом і здіймав пилуку. Вона сказала: «Я натрапила на нього в Марокко». І додала: «Після чого розлучилася з чоловіком». І довго дивилась на Ульріха, мовби щось приховуючи від нього.

У перші дні кінь нікого не підпускав до себе, крім неї. Чистили його вранці так, мов наряджали короля на ранкову прогулянку: конюхи шанобливо оточували його, але не наважувались підійти близько. Тільки вона могла підступити до жеребця й почистити його щіткою — їй він корився.

До війни Алефа перевозили на дачу в закритому фургоні, а коли вирушали в морську подорож, для нього споруджували спеціальну кабінку. Жінка ніколи не подорожувала без нього. «Ми були багаті, але моему чоловікові остогидло те багатство», — сказала вона, підвівши на Ульріха чудові очі, затінені довгими чорними віями. Навколо її очей залягли тоненькі, дрібні зморшки, що виразно проступали, коли вона говорила, — мабуть, жінка надто довго перебувала на сонці. Вона засмагла. Але не так, як засмагає дехто під час відпустки, а поступово, під вітром, дощами або холодною водою, вранці вилитою на себе з глечика. Її легка засмага скидалася на патину. По-своєму жінка була вродлива, хоч і занедбала свою красу. «Мій чоловік виїхав, розумієте?..» — сказала вона покійно. Ульріх зрозумів.

Отож у неї лишився тільки Алеф.

Вони весь час ходили і нарешті опинились у стайні.

— Дивно, — сказала жінка, — побачивши вас, я подумала, що ви угорець.

— Чому?

— Просто так. Мабуть, через ваші вуса.

Вона запросила Ульріха до своєї кімнати в стайні і відсунула за слінку, відтуливши отвір, крізь який видно було, як гарцює у своєму стійлі Алеф.

— Він любить товариство, — сказала жінка, — любить слухати розмови, музику. Вночі, коли я сплю, він, мабуть, думає, що я вмерла. І зчиняє страшний гармидер. Ірже, б'є копитами в перегородку так, що здається, ось-ось поламає собі ноги. Часто я пролажу до нього крізь отвір, щоб його заспокоїти. Сідаю на нього і ніжно гладжу йому шию. Шепочу йому на вухо пестливі слова, голублю його. Стискаю його ногами і відчуваю, як він піді мною тремтить і швидко заспокоюється, розумієте?

Ульріх розумів...

Чого тільки не було в цій кімнаті: сухарі, мішки з вівсом, тюки сіна, фортепіано. Ульріх побачив на фортепіано розгорнені ноти. Це

була досить спрощена транспозиція концерту для віолончелі Дворжака.

— Це вам знайоме? — спитала жінка.

Так, це було Ульріхові знайоме.

— Мелодія гарна, — сказала вона, — але, розумієте, в мене немає голосу. Тому я свищу. Йому це подобається. Веселий супровід, правда? Я свищу дуже добре.

Вона стала насвистувати крізь зуби, як насвистують кучери. Алеф затанцював у своєму стійлі.

— Ви чешка, правда ж? — запитав Ульріх.

— Як ви здогадалися?

— Просто так...

Тоді, затремтівши від гніву, вона закричала:

— Ви не посмієте забрати його в мене! Я вчиню хтозна-що... Хто зна-що, чуєте? Я радше в'ю його!..

Очі жінки забігали по стінах кімнати. Алеф почав шаленіти. «Я не здивуюсь, довідавшись, що вона тримає парабелум під ліжком», — подумав Ульріх. Здавалось, жінка з'їхала з глузду. В усякому разі, на її розважливисть не можна було покладатись.

— Ви живете тут сама? — спитав Ульріх.

— Так.

— І у вас нема жодного наймита, жодного конюха?

— Всі поїхали, мій син теж поїхав.

— Ви маєте сина?

— Він поїхав разом із ними. Йому шістнадцять років.

— Куди він поїхав?

— Та туди ж...

— Я вас запитую, куди?

— На Алефову батьківщину...

— Он як! — кивнув Ульріх.

Запала мовчанка. Здавалося, жінка чекала, коли Ульріх заговорить знову.

— Треба зробити так, щоб за три дні цей кінь зник, — заговорив Ульріх погрозово. — За три дні, розумієте?

Власне, Ульріхові не хотілося розмовляти з жінкою таким тоном, але він не збирався й розчулюватись. Почував себе, ніби перед потопаючим, якого, перш ніж рятувати, слід оглушити.

Жінка не промовила більше й слова. Вона все зрозуміла і, мабуть, обмірковувала, як їй бути, не уявляючи свого майбутнього без Алефа.

— Мене ви можете не боятися, — додав Ульріх. — Але ж прийдуть інші. Неодмінно прийдуть. Нам бракує коней... Ви мене чуєте?

Жінка підійшла до фортепіано і, не сідаючи, навмання натиснула на клавіші. Кінь відразу затанцював. Він підняв передні ноги і став крутитись на задніх. Було чути, як він стукає копитами в бокову перегородку.

— Чому ви так стараетесь допомогти мені? — спитала жінка.

— Я теж люблю коней.

— Я хотіла б вам віддячити. Дуже хотіла б. І постараюсь...

— Ні, не треба, краще трохи пограйте.

Жінка сіла на табурет, наче на коня, випростала плечі, широко розвела коліна й носками чобіт натиснула на педаль. «Наче сіла в сідло, — подумав Ульріх. — Мабуть, вона добре сидить у сідлі з довгими стременами і, напевне, вершниця гарна. Але піаністка з неї абияка».

Сумна мелодія Дворжака під її пальцями лунала, наче циркова музика.

Покидаючи жінку, Ульріх ще раз сказав їй, щоб до його повернення Алефа тут уже не було. Він неодмінно повернеться і сам усе перевірить. Жінка мовила: «Так, так, ви маєте рацію».

— Я звітаю до вас, коли повертатимусь із Тарба.

Нараз Ульріх ніби відчув якийсь потяг до цієї високої відлюдькуватої жінки, від якої приємно пахло кінською шкірою, сіном, оцтом, ваксою, власне, тим, чим ніколи не пахнуть жінки. «Вона ж лишилась без чоловіка, і їй, мабуть, хочеться, щоб хтось її втішив»,— подумав Ульріх. І його уява запрацювала. Він завжди був великий мрійник. Як він міг змарнувати стільки часу в Парижі, коли у Франції є ще стільки неосяжних рівнин і лук? Ульріх уявив собі: ось він прогулюється з цією жінкою на рівнині Кро і враз відкриває їй неймовірну правду,— мовляв, його дитинство минуло в Богемії, в краю, який є і її батьківщиною.

Ульріхові раптом закортіло осідлати Алефа, посадити жінку на круп і помчати з нею аж на край світу.

Війна? Здавалося, він більше не думав про неї.

Жінка рвучко обернулася і, не змінюючи пози, пильно глянула на Ульріха. Вперше Ульріх завважив цікавість в її очах.

— Я вже йду,— сказав він.— Мені справді пора.

Ульріх відчував, що з уст жінки от-от має зірватись якийсь запитання. Непорушна, з довгим білим волоссям, що спадало на її плечі, вона, здавалося, ледве переборювала своє вагання.

Ульріх подав їй руку.

— Нині нікому не можна довіряти,— мовила жінка.

— Справді, не можна.

— Тоді прощайте...

— Чому «прощайте»? До зустрічі. Бачите, я оптиміст.

— У такому разі було б непогано, якби ви назвали мені своє прізвище. Може, колись вам захочеться довідатись про долю Алефа?

— Мене звати Ульріх Мюлен.

«Коли вона більше ні про що мене не питає, значить, не здогадалася»,— подумав Ульріх.

Жінка ні про що не спитала.

Вони попрощалися.

За три дні Ульріх, як і пообіцяв, знов приїхав до неї. Стайня була порожня. Порожня була й прибудова. Ульріх оглянув усе, немов поліцейський, намагаючись натрапити хоч на якісь сліди. Сіно, сухарі, чоботи — все зникло. Зникли й простирали. Матрац лежав тепер на фортепіано замість чохла. Ульріх двічі заходив до прибудови, оглядав усі меблі, нишпорив по кутках, нервувався. Тепер він скидався не на поліцейського, а на злодія. Він заспокоївся, лише коли побачив конверт, що лежав на видному місці — на солом'яній маті в комірчині, де зберігалися сідла та зброя. На конверті не було прізвища, не було нічогісінько. Але Ульріх, і хвилини не сумніваючись, що листа написано йому, розпечатав конверт. Лист був зовсім короткий. Всього два рядки: «Не дуже велика радість покидати нашу стару Європу. Проте Алеф щасливий. Він вирушає на свою рідну землю. Нас підібрало одне вантажне судно. Не гнівайтесь на мене».

Оце й усе.

Листа було написано чеською мовою.

Замість підпису нашвидкуруч накреслене великими літерами: «NAZDAR!»

Для Ульріха цей «Привіт!» був як багнет під серце. Він закляк на місці, похиливши голову, мов над могилою.

Потім сів в автомобіль.

Шофер подивився на нього стурбовано.

— Sind Sie nicht krank? ¹

Мабуть, вигляд у нього був кепський.

Ульріх пересів на задне сидіння й заплющив очі. І враз перед ним постала Богемія — так ясно, так чітко, аж його занудило. Клятий лист... Та ще й залишила його в будинку, відкритому всім вітрам. Яка дурепа! Ця жінка з глузду з'їхала. Адрієнна... Є тільки одна справжня жінка — Адрієнна... Коли машина виїхала на шлях, обабіч якого росли кипариси, Ульріх засунув руку в кишеню, дістав конверт, виїняв з нього листа й порвав його на клаптики. Потім тернув сірника і підніс вогник до попільнички, на яку склав ці клаптики. Тоді прочинив вікно й викинув попіл.

Повернувшись до Парижа, Ульріх у своєму рапорті всіляко ганив Алефа. Приписав йому сумнівне минуле. Мовляв, він походить з Мекнеса. А це не свідчить на його користь. І ніхто не знає, якої він породи.

А що цих вад, здавалось, було замало, щоб відбити охоту до коня в полковника Пфлацена, який слухав не дуже довірливо, то Ульріх заходився вигадувати інші. Мовляв, коли кінь був ще лошам, його погано годували. Потім його заїздили. Він побував у багатьох руках. З ним робили все, що хотіли, гарнізонні хлопчачки. В нього жахливий рот. Нині його власниця — самотня жінка, яка його дуже любить. Отож Алефові було, як кажуть, пусто, а стало густо, — голодував, а тепер об'їдається. Та жінка його зовсім розпестила, і кінь перевівся нінащо.

— Розпестила? Що ви хочете цим сказати?

Мабуть, полковник не дуже повірив Ульріхові. Але той так запалився, що зумів-таки взяти гору над своїм командиром.

Полковник мріяв заволодіти найкращими кінями всієї Європи. Він не був лихою людиною, скоріш — маніяком, колекціонером. Ульріх йому подобався, і полковник повірив його розповіді про самотню жінку. Цей хлопець мав рацію, лаючи власницю Алефа, яка своїми надмірними турботами (вона безперестану його пестила, чесала, начищала до блиску, наче якийсь срібний посуд) зовсім зманіжила коня.

Одне слово, цей Алеф — казна-що.

— Пропаша тварита, — так закінчив Ульріх свою розповідь.

Полковник Пфлацен погодився з ним.

І відмовився від Алефа.

Однак полковник вважав, що капітан трохи перебільшує. Його драгувало те, що Ульріх з однаковим запалом говорить і про коней, і про жінок.

— Вас, капітане, часом нелегко зрозуміти. Може, ви занадто сентиментальний? До того ж вам треба частіше навідуватись до перукаря. Глядіть, капітане Мюлен, глядіть... Вашій посаді може будь-хто позаздрити. Отож прошу вас... Зачіска у вас нікудишня, вуса теж. Якби ще ви перебували в дикій країні... Тоді я, може, зрозумів би ваші вагання,

¹ Чи ви не занедужали? (Нім.)

вашу недовіру до тутешніх перукарів. Але ж ви у Франції, капітане, у Франції — у країні, де королі завжди приділяли вусам стільки уваги!

Покинувши полковника Пфлацена, Ульріх знову став блукати Парижем. Тут він міг не згадувати свого колишнього життя.

Його самотність таїла в собі щось специфічно паризьке, її посилювали непривітні, мовчазні будинки, насторожені обличчя чоловіків і жінок, які зустрічалися йому. Відчувши ще більшу самотність, Ульріх став думати про Адрієнну

Адрієнна... Що з нею? Невже вона кудись виїхала?

Від неї не було листів. Жодного слова. Анічогісінько. Ульріх хапався за найменший привід, щоб тільки зустрітися з нею. Але марно.

В нього не було друга, якому він міг би довіритись.

І його знов охопила туга.

Розшукувати Адрієнну означало скомпрометувати її.

Він блукав і блукав містом. Часом здавалося, ніби він ступає мертвою землею, що застигла в беззоряному просторі, землею, що на ній його вже ніщо більше не хвилювало.

Він був у розпачі.

І раптом Ульріх побачив у вітрині двох жінок.

Він упізнав Адрієнну й Лісію. Вони розмовляли, пересовуючи крісла. Жінки прибирали у вітрині.

Ульріхові перехопило дух. Страшно закалатало серце. Він рішуче розчахнув двері, ніби мав намір виламати їх і перевернути в будинку все догори дном.

На дверях великими чорними літерами було виведене слово «Адрієнна».

Розділ VIII

Іх щось єднало.

Тупіт безлічі ніг.

Серж простував уперед.

Він ішов разом з іншими, підхоплений цим «чимсь», яке не дозволяло йому зупинитися. «Я йду. Я йду з ними». Він ішов до порту вулицею, сповненою приглушеного невиразного човгання ніг, яке, здавалося, випереджало натовп, але виростало з тротуарів Міста¹, наче дерево із землі. Виростало з асфальту, з брукувки.

В крокуванні юрби не чулося ні ритму, ні притиску чи бравурності, не чулося клацання кованих підборів. Демонстранти мали на собі легке літне взуття — повстяне, парусинове, гумове; інші були взуті в сандалі, які човгали й шурхотіли марсельськими вулицями.

Серж ішов.

Щоразу, коли далеко позаду в колону вливалися нові люди, вони наче зроджували раптову хвилю, яка, підштовхуючи чоловіків та жінок, прискорювала ритм ходи.

Сержа вона теж підштовхнула вперед. Якийсь час він мовби плив між двома рядами, а потім опинився серед нових супутників, серед нових облич.

¹ Марсель поділяється на два райони: Місто — заселене аристократією, і Старе Місто — з біднішим населенням.

Чоловік, що йшов поряд, сказав: «Колона більшає». Його слова не потребували відповіді, та й чути його було погано. Заважало човгання ніг і владний гомін, який, здавалося, зринувши з пагорбів, перекочувався через Місто до моря.

Спершу їх було десятеро. Десятеро, що, відгукнувшись на заклик підпільних газет, вийшли на демонстрацію попід будинками, прикрашеними прапорами.

Це було 14 липня.

Коли вони проминули горішні квартали, спускалось похилими вулицями їх уже двадцятеро. Потім — п'ятдесят, і аж тоді Серж зрозумів: він опинився серед демонстрантів. «Невже і я йду з ними? Невже і я? Так, і я з ними. Я йду в ногу з ними. Я роблю те, що роблять вони, йду повз ті самі будинки. Я — це вони. Коли скінчиться ця вулиця, почнеться інша, потім ще інша, яку заповонять люди із застиглими обличчями; у них такий вигляд, ніби вони вийшли із стін. І я теж з ними».

Там, де проходили демонстранти, розчинялися вікна, в них з'являлись обличчя, не здатні, мабуть, ні на подив, ні на хвилювання. Це був похід відважних людей, що нагадував нестримну течію. А їх сприймали так, як сприймають дощ або подмухи вітру хмарного дня. Нікого це не дивувало, і ніхто не ставав демонстрантам на перешкоді.

Раптом далеко попереду хтось заспівав. Демонстранти зі стрічками в петлицях заповонювали вулиці, заволодівали Містом, колони йшли в усіх напрямках. Їхній спів наростав і ширився, але все виглядало цілком природно: марсельці святкували 14 липня.

Наближаючись до кварталів з багатоповерховими будинками, до широких вулиць і проспектів з трамвайними лініями, велетенська юрба заспівала «Марсельезу», і кожен, хто приєднувався до неї, підхоплював спів, що дедалі більше нагадував багатоголосий хор.

Враз почувся... Але звідки? Звідки чувся цей голос? Про що він сповіщав? Його майже не було чути. Якийсь чоловік попереджав демонстрантів. Він кричав: «З'явилися типи з нарукавними пов'язками... Вони озброєні... Це люди Сабіані!...» Чоловік кричав, але ніхто його, мабуть, і не чув, бо той крик у загальному гаморі був не голосніший від шепоту.

Потім прогримів перший постріл, і стало ясно, що люди були до цього готові.

Натовп загойдався на місці, немов загальмований. «Невже ми тут покладемо свої голови?» — тривожно спитав Сержів сусід. І хтось йому впевнено відповів: «Тут нам і гак!» — А потім додав, сплюнувши: «От, клятї гангстери!»

Просвітіла друга куля, і над юрбою знявся багатоголосий крик. Але спів над Містом не замовкав.

З передніх рядів надійшов наказ: «До мерії!»

Якийсь чолов'яга простяг руку вперед.

І враз усе змінилося.

Зрушивши з місця, люди помчали вулицею, мов несамовиті. «До мерії» означало — прямо, туди, куди показувала простягнена рука. Будинки й платани миготіли повз них, вулиці здіймались й опускались, немов американські гірки, а спів злився з криками.

Серж біг разом з усіма. «Невже це я біжу? Невже і я з ними?» —

¹ Ватажок банди гангстерів, що діяла в Марселі.

питав себе подумки. І взагалі — хіба це можна назвати бігом? Серж мчав до споруди, що височіла над старими кварталами. Вона то виринала попереду, виблискуючи золотом на сонці, то знову зникала, наче риф під хвилями. Серж бажав тільки одного: не впасти. Бігти, перестрибуючи парапети, спускатися сходами, тільки не впасти, бо тоді — смерть. Позаду він чув застрашливий тупіт ніг. Не впасти!

І от перед ними виросла мерія.

Здавалося, три століття чекала вона цього дня, немов її збудували саме для того, щоб сьогодні вона постала жорстокою правдою, надією, капітолієм і бастилією перед людьми, які намагалися її оточити.

Постріли...

Кулі свистіли то з одного боку, то з другого. Але звідки стріляли? Звуки пострілів відрізнялися від рушничних. Пролунала автоматна черга, і, зойкнувши, впала на землю жінка. В брудних хвилях порту плавало чиясь тіло. Серж кинувся під дашок під'їзду, почувши: «Ховайся, товаришу!» — і тут йому на руки поклали непритомну і, мабуть, поранену жінку. Та невдовзі вона опритомніла. Її тільки приголомшило. Люди з верхніх поверхів прийшли подати їй допомогу. В під'їзді стояв той самий чоловік, він закричав: «Ховайтеся!»

І знов засвистіли кулі.

Серж і чоловік, що кричав, ринулись додолу. Стріляли з вікна понад їхніми головами.

— Хто стріляє? — спитав Серж.

— Не ворушись, — засичав чоловік.

У роті в нього поблискували золоті зуби.

— Хто стріляє? — перепитав Серж.

— Не підводь голови, — знову застеріг чоловік.

Вони перемовлялися, лежачи на землі.

Нарешті хтось голосно наказав розсипатися навсібіч.

Юрба ожила.

Тільки тепер помітили жінку із спотвореним обличчям і розсипаним чорним волоссям, яке всіх відстрашувало. Хтось шепотів: «Який жах! Який жах!» Жінка стогнала. Люди відкрили сумочку. Її звали Емільєнна Труйар. Вона спливала кров'ю. Люди, спиняючись біля неї, затихали.

Запала глибока мовчанка, глибока, мов безодня, що поглинала всіх, хто підходив. Наймовчазніші були ті, що стояли біля калюжі крові на бруку.

Приїхали поліцейські на мотоциклах і санітарна машина. І знову впали на землю краплини крові. Але Сержеві здавалося, що все це — сон.

У Марселі стояла спека.

Нестерпно сяяло сонце, і місто дихало уривчасто, мов невдоволена самиця.

Спека діяла людям на нерви.

Після того, як було вбито двох жінок і поранено п'ятьох чоловіків, люди могли зносити лише сіре небо.

Навіть мужня Розеліна, веселий сміх якої сурмою лунав щоранку, збайдужіла до всього.

Липень обернувся для марсельців на драму.

Насамперед стало відомо, що 14 липня в демонстрантів стріляли

професійні вбивці. Ясна річ, про це писали тільки підпільні газети. В офіційній пресі про розстріл демонстрації не згадували ані словом.

Якось на вулиці Мінеллі наштовхнувся на знаменитих бандитів Карбоне й Спіріто, які саме вихвалялися тим, що стріляли в натовп. Мінеллі подумав: «Тепер я їх виведу на чисту воду!» — і пішов доповісти про почуте начальникові, сподіваючись, що той йому подякує й накаже заарештувати негідників. Та Мінеллі почув од начальника зовсім несподіване: «Чого ви б'єте на сполох, коли їх підтримують найвпливовіші тузи у Віші й Парижі. Не стромляйте свого носа, куди не треба!

Звичайно, вони діють заодно з негідниками із служби безпеки та антибільшовицького легіону, цього ніхто не заперечить. Але повірте, нашим гангстерам начхати на благословення їх високопреосвященства кардинала Бодрійара, їх найменше непокоїть проблема, чи потраплять вони до числа «найкращих синів Франції» чи ні.

Їх цікавить тільки «бізнес». Безкоштовні поїздки до Парижа з сигарою й продовольчими картками в кишені для них важливіші від усього іншого. Або постійний Ausweis¹, з яким можна було б вільно перетинати кордони окупованої зони... Ось чого вони прагнуть. Хочуть мати особистий стіл у ресторані «Шатенъ», до якого заходять щоразу, коли приїжджають до столиці. Ще б пак — хіба не приємно почути, як офіціант у білому піджаку запрошуватиме: «Пане Карбоне, ось ваш стіл...» Їм хочеться набивати свої кендюхи їжею на очах у мужви, що рахує кожне су, їм кортить мати вільні руки, щоб при нагоді зацідити в пику кожному, хто їх образить, і не боятися при тому, що їх за це покарають.

І потім уже скінчився той час, коли їх наймали як охоронців.

Тепер уже їх охороняє служба безпеки, і ніхто не може й пальцем зачепити цих негідників. Повірте, вони живуть, як королі, не витрачаючи на це жодного су. Вони — паразити! Їм надають житло, їх одягають, годують. Так-так, їм гарантують житло, одяг, харчі й повій, не кажучи вже про те, що вони ще можуть придбати, вийшовши на прогулянку з парабелумом під пахвою...

Треба бачити, як їх охороняють. Треба бодай раз побачити, як з дверей ресторану, де жеруть ці бандюги, раптом спалахує промінь прожектора, засліплюючи перехожого, як молодчики-охоронці спрямовують на перехожого пожежний шланг, треба побачити цього перехожого, припертого до стіни, переляканого, що його зараз скупають з ніг до голови, треба, бодай раз це побачити, щоб усе зрозуміти».

— Намагайтесь обминати цих типів, Мінеллі, — провадив начальник. — Тримайтесь подаль від них. Їхні стежки пролягають там, де найменше сподіваєшся зіткнутися з ними. Не брудніть собі руки, Мінеллі. Ви даремно старатиметесь, розумієте? Їх сьогодні заарештують, а завтра накажуть звільнити.

Мінеллі дуже змінився.

Він повернувся додому наче з хреста знятий.

Погрожував, що підпалить барак, коли в ньому зберуться офіцери, дасть їм там пересмажитись, а тоді виїде з Марселя.

Розеліна зі шкіри пнулася, щоб розважити чоловіка: розпускала коси, звабливо сміялася, раз у раз його цілує, але дарма.

Мінеллі був чорний, як земля.

¹ Перепустка (нім.).

Тоді Розеліна подалася до Сержа. Розповіла, що Мінеллі збирається втекти, й попросила того втрутитися.

— Господи! Якщо він зробить, що задумав... А він здатний на таке. Він не раз казав, що хоче повернутись до Алжіру і вступити добровольцем у заморські війська. Зроби щось, Серже, я тебе благаю...

Це був час, коли мешканці Вантюрської вулиці звертались один до одного на «ти». І що частіше казали вони один одному «ти», то простішими здавалися їм будні. Серж заходив до Мінеллі о будь-якій порі дня і ночі. А Розеліна так само, незважаючи на час, навідувала Сержа: коли щось позичити, коли переказати сяку-таку звістку.

Більше того, коли Лінетта ходила до крамниць, Серж лишався виконувати обов'язки консьержки. Спершу йому це не дуже подобалося, але згодом звик і горлав на сходах незгірше за саму Розеліну.

Тепер Розеліна стояла перед ним у легенькому пеньюарі, схожа на японку. На заплакану японку. Вона була певна, що Мінеллі виїде з Марселя. Тому благала Сержа утримати її чоловіка.

— Придумай щось, Серже. Ти ж бо навчаєшся в університеті. Тв розумний.

Серж замислився. Яку їй дати пораду? Що зробити? На думку не спадало нічого путнього. Мозок наче паралізувало. А Розеліна вмивалася сльозами. Проте і в своєму розпачі вона була приваблива. «Любо глянути», — подумки відзначив Серж.

І враз йому сяйнуло.

Треба сказати Мінеллі, що проти чарів його дружини не можна встояти.

Щоправда, це так не минеться, але іншої ради немає.

Отже, Серж придумав. Цю думку безперечно йому нав'язав обштитий рюшем пеньюар Розеліни, що просвічувався на грішних місцях. Серж вирішив кувати залізо, поки воно гаряче.

— Мінеллі, не можна лишати віч-на-віч таку жінку, як Розеліна, з юнаком мого віку. Скажу по правді: якщо ти маєш здоровий глузд, то не повинен мені довіряти. Одне слово: я не байдужий до Розеліни...

Годі було здогадатися, що подумав Мінеллі на Сержеві просторікування. Він належав до тих незбагнених південців, що однаково сприймають лихо і жарти. Обличчя в них завжди незворушне і серйозне.

Однак від свого наміру він відмовився.

Незабаром знов скоїлася біда.

Якось серед ночі задзеленчав телефон. Серж саме збирався піти до Пресьєзи. Найрозумніше було б не знімати трубки. Але він чомусь її зняв. Озвався чоловічий голос. Просили Мінеллі. Серж довго грюкав у двері.

Кінець кінцем у кімнаті зачовгали кроки, і з'явилася Розеліна, схожа на кінозірку в своїй коротесенькій нічній сорочці.

— Що таке? — спитала вона. — Невже не можна дати нам спокій?

Вона пішла будити чоловіка.

— Тобі дзвонять.

— Начхати! — закричав той. — Я не маю настрою розмовляти по телефону.

Чоловічий голос наполягав. Незнайомець нетерпеливився.

— Серже! Спитай, хто там? — знову гукнув Мінеллі.

Відкараскатись було неможливо: дзвонив начальник, він терміново викликав Мінеллі на чергування.

— Яке чергування?! — репетував Мінеллі зі свого ліжка. — Скажи їм, що я тільки-но повернувся і сплю.

Начальник не відступався. Він викликав Мінеллі на перевірку документів у пансіоні Корніша, де заскочили якихось заброд, що не знають жодного слова по-французькому. Сперечатися було марно.

Кладучи трубку, Серж іще почув, як начальник нахвалявся всипати Мінеллі перцю, якщо той і далі опиратиметься.

Голос у начальника був сухий.

Одягаючись, Мінеллі бурчав.

— Перевірка документів... Яка там іще перевірка?

А потім нахвалявся:

— Хай вони більше нічого не вимагають від мене, інакше...

Відчувалося, що йому вже все остогидло.

Коли Серж сказав Розеліні, що йде до будинку навпроти, вона образилася.

— Он воно як! Уже й не соромишся. Може, ти й ночуєш там?

— Звичайно, ночую. Пані Лост це байдуже. Адже тепер час відпусток — там майже нікого не буває?

— Отже, ти йдеш туди, а мене залишаєш саму чекати цілісіньку ніч, поки вернеться Мінеллі?..

Здавалося, Розеліна ось-ось розплачеться.

— За що я тільки так мучуся? — не витримала вона.

— Послухай мене, Лінунетто...

Боже, як йому набридли ці сцени! А там на нього чекає Пресьєза. Безглуздо переконувати Розеліну, проте Серж усе ж таки намагався це зробити.

— Послухай, Лінетто. Заспокойся. Перевірка документів не триватиме довго. І крім того, ніякої небезпеки... Твій чоловік перегляне чиїсь там паспорти й повернеться. Це ж не вперше.

Але Розеліна, так само як і Мінеллі, не вірила в історію з перевіркою документів. Вона торочила, що її чоловіка недаремно викликали серед ночі. Серж вирішив покласти край суперечці.

— Візьми ось це, — сказав він і простяг їй великий свисток, що давно вже валявся на столі.

— Що я маю, на твою думку, робити з цією штукою?

Серж порадив їй вихилитися з вікна й засвистіти, коли раптом щось скоїться.

— Пресьєзіна кімната виходить вікнами на вулицю. Я прочиню віконниці й у такий спосіб дам тобі зрозуміти, що почув і біжу до тебе.

— Ти збожеволів?! — вигукнула Розеліна.

Та Серж не відступався. Він запевняв, що це — найкращий вихід із становища.

Розеліна повторювала, що це нечувано, що це смішно, що вона ніколи не зважиться засвистіти, але Серж бачив — вона вже згоджується.

Нарешті він міг іти.

Розділ ІХ

Зустрілися вони дуже просто — так, ніби домовилися заздалегідь. Адрієнна, побачивши Ульріха, викинула сигарету й усміхнулась до нього. Спочатку вона навіть не повірила, що він прийшов випадково. Проте саме випадок привів його до дверей... Він затнувся, добираючи слово. Як сказати: «До дверей вашої крамниці»? «Вашої майстерні»?

— До дверей мого дому, — мовила Адрієнна. — Я модистка. Хіба ви не знали?

— Звідки б мені знати?

Ульріх запитав, навіщо вона виставила у вітрину стільці й дзеркала.

— А що ще виставиш?

Нові тканини не варті того, щоб їх виставляти. Всі вони — із штучного волокна. То що ж виставляти? Парфуми? Вони теж стали рідкістю. До того ж ніхто на парфуми й не дивиться. Після довгих роздумів Адрієнна зупинила свій вибір на оббитих тьмяним шовком стільцях, величних мов королівські трони, і дуже зручних. А дзеркала були в малахітовій оправі, круглі, різьблені, скоріш химерні, ніж гарні, ще й увінчані сплячою русалкою, зеленою, як води в гірських розколинах. Годі було визначити, якої вони епохи. Це була знахідка Лісії. Ніхто краще за неї не вмів пристосовуватись до теперішніх труднощів. Адже сумно дивитися на порожні вітрини...

Раптом Ульріх відчув себе винним за спустошені душі, за голодних людей, за порожні комори, казанки, крамниці, вулиці, — винним за все.

Та чим він міг зарадити лиху?

Зате скінчилось Ульріхове непевне блукання в пітьмі. Все відразу з'ясувалося. Він відкрив для себе жінку, яка любила в усьому задавати тон, котрій на відстані підкорялася вся безіменна юрба жінок. Йому приємно було дізнатися про це, бо досі він і гадки не мав, що Адрієнна саме така. Жінка, що винаходить, запроваджує, диктує, навіязує моди, гарна жінка в гарній, маїсового чи медового кольору сукні (цю деталь теж доводилося відкривати), довгообразна жінка, вродлива і незворушна — ця жінка була Адрієнна, його вчорашня загадка.

У серці в нього спалахнула надія. Чого він має боятися? Зрештою, він зустрінеться і з Лісією. Вона допоможе йому по ниточці розплутати той невидимий клубок, в якому ховалося недоступне Адрієннине минуле. Нарешті він розсіє тінь довкола неї.

Ульріх глибоко помилявся, бо іноді просто неможливо розгадати таємницю чийогось життя. Помілявся також, вважаючи себе безтурботним і щасливим. Він погано себе знав.

Він сподівався, що його випробування скінчилися. А насправді нагадував в'язня, якого перевели до іншої камери.

З'явилася Лісія, серйозна, з насупленими бровами, трохи засапана. Адрієнна відрекомендувала їх одне одному. Лісія теж не здивувалася, побачивши його в Адрієнниному домі.

— Ви застали нас за роботою, — сказала вона.

Ульріха неприємно вразило слово «нас».

— Я прийшла допомогти Адрієнні, — провадила Лісія далі. — В такому місті, як наше, і за таких обставин доводиться... Як вам сказати? Доводиться боротися зі злиднями. Я принесла все найкраще, що мала. Тим більше, що від цього виграє ціла вулиця.

По цих словах Лісія, вибравши з-поміж багатьох графинчиків з напоям той, що їй припав до вподоби, налила собі повну склянку аперитиву.

На низенькому столику стояла ціла батарея графинчиків, і в кришталі, що мінився, немов самоцвіти, вигравало світло єдиної засвіченої в кімнаті лампи. Невже вони торгують і аперитивом? Бо навіщо тоді цей напій у будинку мод? І невже обидві живуть у цьому будинку? Вони поводяться тут, як удома. Якась дивна атмосфера в ньому. Величезна кімната з високими синіми вікнами анітрохи не скидалась на майстерню. Папір, яким вони затуляли вікна, щільно прилягав до шибок, не лишаючи жодної щілини для світла. Ульріхові впали в око канапи, розставлені в кімнаті, ширми, темні закутки, дзеркала на підставках, що раптово виринали з мороку, нагадуючи освітлені шибки.

Ульріх дедалі більше ніяковів. Йому здавалося, ніби кожна пауза в розмові жінок була змовницькою.

Лісія всміхнулася.

— Адрієнна розповідала мені про вас,— сказала вона.— А що ми не хотіли себе скомпрометувати, то називали вас «фон Х».

Вона засміялася, вимовляючи «фон Х», і звела на Ульріха монгольські насторожені очі. Можливо, її очі здавалися настороженими тому, що в неї був занадто великий, сердитий рот з піднятими кутиками, дуже білі зуби й маленьке кругле підборіддя. Вона так пильно дивилась на Ульріха, що в того пробігли мурашки по спині.

А що він не оцінив її жарт, то вона замовкла.

Ульріх помітив, що Адрієнна не звертає уваги ні на Лісію, ні на нього.

Це його прикро вразило.

Жодного знаку, жодного жесту взаєморозуміння. Та сама Адрієнна, що була така податлива тієї ночі.

Ульріх ніяковів перед цією чужинкою, яка зненацька стала така заклопотана. Вона метушилася без будь-якої видимої потреби. «Хитрощі,— подумав Ульріх.— Удає, ніби дуже заклопотана, щоб я пішов геть. Однак я не піду». Ульріх закурив сигарету, а Адрієнна пурхала й пурхала по темній кімнаті, мов нічна пташка, глухо муркочучи собі під ніс або й підвищуючи іноді роздратований голос.

— Яке безладдя! Прибирай і прибирай... Ох, ці служниці!.. В голіві у них вітер.

Як вона вимовила слово «служниці»! Жахливо. «Я цього не втерплю»,— подумав Ульріх, якому професійний жаргон видавався вкрай безсоромним.

Коли ж Адрієнна наблизилась до нього, він заходився пересувати пляшечки й склянки на таці, сподіваючись привернути її увагу. Придумати б якісь чари, накреслити якесь магічне коло, що з нього вона ніколи не зуміла б вибратися.

Адрієнна пройшла повз нього, навіть не звівши очей.

Помітивши на килимі щось підозріле, насупилася, пробурмотіла: «Прибирай і прибирай...», потім опустилась на коліна і заходилася мовчки збирати розкидані гудзики, обірвані нитки, клаптики тканини, позументу, петличного шнурка, плетеної тасьми, смужки, підняла сувій басону і склала все в кошик; у зубах Адрієнна тримала шпильки й голки, стискаючи їх так, як школярки стискають польові квіти.

«Злюка з колючим дротом у зубах,— подумав Ульріх.— Вона схожа на затяту збирачку колосків, що нишпорить по всьому полю».

Залишалось одне — слухати Лісію.

— Кому потрібне це прибирання? — питала Лісія.— Безглуздя. Тут же темно.

Адріенна покинула поратись і сперлася ліктями на бильце Лісіїного стільця.

— Ти так завзято прибираєш, що в мене самої спина починає боліти, коли я дивлюся на тебе.

— Маєш рацію, Лісіє. До того ж уже пізно. Піду працювати.

Вона обняла Лісію, притулилася щокою до її голови.

У стосунках цих двох жінок було щось незбагненне для нього.

— Ви теж ідіть вечеряти,— мовила Адріенна.— А я ще залишусь. Наш уряд усе передбачив. Мало їсти й багато працювати. Одне слово, нам вистачить роботи аж до ранку.

«Так проганяють настирливих відвідувачів,— подумав Ульріх.— А самі вдають із себе жертв, приречених на безсонні ночі. Та я все одно нікуди не піду. Вони, видно, змовились між собою». Інакше Адріенна не залишила б його самого з Лісією. Розпитувати її про Адріенну немає сенсу, бо вона розповість тільки те, що дозволила подруга. В цьому можна не сумніватися.

Втім, коли Ульріх прощався, Адріенна несподівано обдарувала його чарівною усмішкою. Здавалося, вона відчула докори сумління і, дякуючи Ульріхові за одвідини, подала йому обидві руки. Побачивши її таку самотню, таку тендітну в просторій кімнаті, уявивши її майбутню трудову ніч, Ульріх розчулився. Але відразу ж і поборов нестримне бажання пригорнути Адріенну до грудей і міцно стиснути її в обіймах. Ні, цього робити не слід. Отож, незважаючи на те, що Адріенна весело, мовби віддаючись, простягла Ульріхові обидві руки, він узяв тільки одну і ледь-ледь торкнувся її губами.

Невиразний, огорнутий темрявою, наче вимерлий — таким був Париж увечері. Скрізь — п'їтьма й пуста. Якась примарна мертвотність. Позбавлений життя, він здавався надмірно великим, нагонив жах, викликав запаморочення, яке відчують люди перед лицем смерті.

Коли Ульріх опинився на вулиці, йому раптом спало на думку повести Лісію до ресторану «У Максима». В місті ще працювало кілька ресторанів. Але тепер там уже не лунала «меланхолійна» музика, що в ній так кохався Ульріх.

Він був людиною з твердими звичками і завжди надавав перевагу тому, що краще знав.

У цьому ресторані він бував уже кілька разів. Тут він розмовляв з полковником Пфлаценом про чистокровних коней та вислуховував його нісенітні історійки, виявляючи великодушність до грубоватого імперця, або танцював з французженками, що називали його «кузеном». Вони щосили намагалися підкреслити, що надають значення передусім родинним зв'язкам, і Ульріх удавав, ніби вірить їм. А сам знав, що всі вони йшли сюди, гнані єдиним бажанням: утамувати голод. Вони поїдали очима кожну страву, яку офіціанти подавали на стіл. Дівчата скидалися на цуциків, що нетерпляче чекають на своє пійло. Ці любовники просто розчулювалися, коли бачили перед собою якусь страву. Одне слово, їх треба було підгодовувати. Ульріх це розумів і робив.

Але сталося непередбачене. Лісія не хотіла чути про цей ресторан. Мовляв, там жахлива обстановка. Атмосфера наче в кафешантані. На стінах якісь тюхтії, що нагонять жах; увінчані гортензіями опасисті

жінки, які замряно жують отруйні рослини. Сумне видовище. Одне слово, Лісія знайшла безліч причин, щоб переконати Ульріха — в неї вдома їм буде краще.

— Що ви на це скажете?

Ульріх зрозумів.

Лісія не хотіла, щоб її бачили з ним. Вона мала на це право. А Ульріх прагнув єдиного — провести вечір за розмовою про Адріенну. І все-таки його болісно вразило таке ставлення. Ульріх відчув, ким він є. Жінки соромились виходити з ним на люди.

УРИВОК З УЛЬРІХОВИХ ЩОДЕННИКІВ

Мені здалося, що я довго був сам. Лісія мешкає зовсім недалеко від Адріенни.

Поки вона перевдягалася, я вдавав, що милуюся краєвидом, бо не хотів показати, що мені нетерпеливилось.

Вікна її квартири виходили в сад палацу Тюільрі. безлюдний і сумний о цій порі, наче порожній театр.

Нарешті відчинилися двері.

Я знав — наша розмова полягатиме для Лісії головним чином у тому, щоб стежити, чи дивуватиме мене її розповідь. Знав також, що вона прагнучиме розповісти мені, пояснити те, чого я не знав, можливо, навіть просвітити мене і прикро вразити. Та мене цікавила лише Адріенна, мені хотілося засипати Лісію запитаннями тільки про Адріенну.

Лісія дивувала мене. Щось у ній мені не подобалось. І, ніде правди діти, це було несправедливо. Але ж я любив Адріенну. А коли людина в когось закохана, їй ніхто, крім коханої, не подобається.

Лісія перевдяглася у... Що то був за одяг? Театральне вбрання? Сукня султанки? До того ж здавалося, що під тією сукнею вона була гола. В усякому разі — без панчіх і тільки в сандаліях. У неї були дебели стегна, а з глибокого декольте визирали великі груди.

Лісія розповідала мені про кожну картину, що висіли на стіні, і то якимсь дивним тоном: то дуже досвідченим, то хтозна-чого агресивним. Чому вона була певна, що я знаю всіх художників і прочитав усі книжки? Я ступав за нею наче навпомацки.

О, якби Лісія могла уявити, що мені хотілося запитати в неї! «Скажіть правду, ви любите її? Якщо ви признаєтесь, я більше не розмовлятиму з вами про неї. Я не скажу про це нікому, навіть Адріенні». Та замість цього я, приховуючи своє бажання дізнатися правду, бай- дуже кинув:

— Розкажіть мені про неї.

І Лісія почала іронізувати.

— Отже, ви спроможні покохати тільки ту жінку, котру добре знаєте? Я висловлюю вам свій жаль! Вам потрібні родинні альбоми, щоб переконатися в дивовижній подібності членів родини й визначити, від кого походить кохана. Ви хочете знати її генеалогічне дерево, на якому мають право на визнання ті, хто домігся успіху в житті. Ви хочете знати, яке майно відписувалося нащадкам, щоб оцінити смак предків. Сердешний друже, ви прийшли невчасно. Людина, що зазнала корабельної катастрофи, має більше свідчень про своє минуле, ніж Адріенна. Жодної фотографії, жодної медалі, жодного листа, нічого-

сінько... Вона втікачка... Я теж ні разу не запитувала про її родину, а вона про неї не згадувала. Кажу вам, вона втікачка: Треба кохати її такою, яка вона є, або відмовитись від неї зовсім. Інакше ви дуже швидко набриднете їй. Станете для неї підозрілою; нудною людиною. Майте на увазі, всі втікачки — рецидивістки. Отже, вона втече й од вас. Така в неї вдача... Мені часто доводилося бути свідком того, як вона з кимось кудись їздила. Вона ніколи з тим не крилася, і ми часто сміялися з того, що вона віддавала перевагу чужинцям. Одне слово, Адрієнна їхала з тим чи з тим чоловіком, а потім раптом кидала його, наче якийсь чорт вселявся в неї, і поверталась до мене, шоразу ремствуючи: «Ох, Лісіє, яку силу запитань мені довелося вислухати, яку силу запитань!» Це просто наслання. Адрієнна завжди опиралася, завжди намагалася нікому не піддаватися, нічого не розповідати. Я розпитувала її про міста, до яких вона їздила. Я просила її розповісти про Венецію або Лондон. А вона відповідала: «Лісіє, я нічого не бачила, нічогосінько. Я навіть не кохалася досхочу». Або ж: «Що можна побачити в темряві? Ти ж бо знаєш, що нашим єдиним світлом було кохання...» Мабуть, Адрієнна має підстави замовчувати своє походження. Що вона приховує? Не лише скромне походження. Либонь, про це вона б мені розповіла. Адрієнна приховує небачене, безпросвітне убозтво, гірше, ніж злидні. Жалюгідне життя. Родину, яка ледь животіла. Пересічних людей, що скорилися долі, а може, й були задоволені своїм становищем і навіть вважали, що вони чимось кращі за інших... Голод, життя в брудній халупі, батько-п'яниця, бійки — це рідко приховують. Таким дитинством часом навіть пишаються. До того ж не кожна жінка вміє вдавати з себе безцеремонну пані. Для цього треба бути балакучою, знати приміську говірку. Можливо, цього можна навчитися, перучи кальсони й сорочки для цілого гарнізону. Та Адрієнна зовсім інша жінка. І мене менше дивує приховане справжнє убозтво, ніж приголомшлива скнарість ошадливих людей. Отже, Адрієннині юні літа були, мабуть, жахливі. Завважте, вона ніколи нічого мені не розповідала. Приречені ні перед ким не розкривають своєї душі. Адрієнна...

Я думав про її сьогоднішню поведінку. Вона здалась мені такою байдужою. Але ж я згадував і її руки, майже благально простягнені до мене. Вони нагадували руки людей на іконах, простягнені до золотого неба; руки людей, що моляться; я й досі відчував на своїх долонях дотик її шорстких, теплих пальців.

На чому ж зупинилась Лісія?

Ось вона заговорила швидше й голосніше.

— Я мала за плечима тридцять років і два розлучення, коли вперше зустрілася з Адрієнною. Для мене вже все скінчилося. Тим часом як для Адрієнни... Її це майже не знали. Що їй було там робити? Чого вона прибилася туди? З усіх місць, де б я могла її зустріти, це було найнесподіваніше. Адже воно зовсім не відповідало Адрієнниним уподобанням. Ми зустрілися з нею в домі Сари Бернар другого дня після її смерті. Роззяви юрмилися біля домовини, виставленої в холі, з якого не встигли забрати лаштунки її останнього кінофільму, лаштунки дивовижної крамнички лахмітника (таку можна побачити тільки на бульварі Перер), з мисливськими трофеями, пальмами в горщиках, шпалерами у східному стилі, софами, вереском мавпочки, зачиненої десь у ванній кімнаті. Очі присутніх прикипали до забутого тут кінематографістами задника, на якому зображено було велетенське вікно, що

виходило на собор Сакре-Кер на Монмартрі. Люди з божевільним страхом поглядали на білу баню собору в півтемряві цієї печери. А біля будинку чекав натовп, що вишикувався щільними рядами від площі Ваграм до проспекту Порт де Асньєр. Прийшла туди і я, і Адрієнна теж; її супроводив власник якоїсь газети, що їх не бракує в Парижі. Він належав до тих нахабних, нетактовних авантюристів, що спекулюють на своїх знайомствах, розмовляють голосно, самовпевнено. Здавалося, він прихильно ставився до Адрієнни і розмовляв з нею тоном покровителя. Вона уважно слухала його. Але найбільше мені впала в око дивна стриманість Адрієнни, а також неймовірне поєднання в ній розкутості й тендітності, рішучості й приреченості, чим вона відрізнялася від решти присутніх. І це моє перше враження було правильне. В Адрієнни немає нічого визначеного.

АДРІЄННА! Це слово наче долинуло до мене з рупора. Приголомшений, я жадав дізнатися про неї більше. Тим паче, що Лісія жваво проходила далі свою розповідь.

— Саме того дня почалася наша дружба. Дивна дружба. Ми перекинулись кількома словами — і я зробила висновок, що ми з нею схожі. Здавалося б, що може бути спільного між Адрієнною і мною? В усякому разі небагато... Так-так, я здогадуюсь... Не кажіть, що вам не терпиться, це й так видно. Ви хочете, щоб я вам розповідала тільки про неї, правда ж? Про неї і тільки про неї. Гаразд, я розповідатиму.

Лісія щоразу притишувала голос, коли вимовляла Адрієннине ім'я. І я примирливо казав їй: «Розповідайте далі, Лісіє, розповідайте».

— Адрієнна була неосвіченою дитиною, але я маю підозру, що змалку її прибрали до своїх рук черниці. Доказів не бракує. Вона легко ловиться в релігійні тенета. Я чула, наприклад, як вона наспівувала вкрай безглузді молитви. Їй подобаються релігійні процесії, чернечі чепці. На вулиці вона усміхається незнайомим ченцям, а коли бачить перехожих причасниць, на очах у неї бринять сльози. І нарешті їй притаманна завчена посидючість. Скільки разів я заставала Адрієнну в ательє, де вона сиділа, склавши руки на колінах, наче слухняна сирітка, й читала катехізис. Це Адрієнна запровадила тюлеві оборки, апо-столяники, що їх носять черниці, голубі стрічки діви Марії, якими вона, граючи на тонких почуттях жінок, з небаченою широкосердістю прикрашає сукні, віддаючи, мабуть, у такий спосіб шану тому, що було для неї найдорожчим у дитинстві. А скажімо, ладан... У неї якийсь незбагненний потяг до ладану. Адрієнна мені цього не розповідала, але я знаю: вона забагатіла головним чином завдяки вишуканому смаку до парфумів. Якось я почула від неї: «Ладан— чудова річ». І трохи згодом додала: «Напахтитися б ладаном... Однак ніхто на це не зважиться. Ми живемо в сором'язливі часи». А потім сказала: «Якби церква не прибрала до своїх рук ладан! Я б таке з нього зробила!..» А її мова... З Адрієнни важко витягти слово. Вона по-селянському точно оцінює кожне явище. Так-так, саме по-селянському. Це вас дивує? Я теж довго не могла цього зрозуміти... В неї риси природженої селянки — грубість, наполегливість, затятість, а все інше вона вдає. За цим дивом ласки й невимушеності приховується зацькована життям істо-та — невинна Адрієнна, з якою мені так важко було подружити і яка навіть тепер, незважаючи на її успіхи і популярність, нагадує мені одне з тих безстрашних відчайдушних дівчиськ, завзяття яких найкраще прославив Мопассан. Описати Адрієнну нелегко. В неї нема нічогісінько від героїнь Бальзака, і поготів від героїнь Стендаля. Найбільше вона

схожа на провінціалок Мопассана. Ви розумієте, що я хочу сказати? Певне, ви читали Мопассана? Адже Мопассана читають усі.

І Лісія якось дивно мені посміхнулася: самовдоволено, прикро і грайливо; це була підступна посмішка.

Вона кепкувала з мене.

Я був для неї слухачем, що дозволяв їй будь-які натяки, але вона, власне, нічого не розкривала переді мною.

— Можливо, під моїм впливом чи завдяки славі, що несподівано розчинила перед нею всі двері, Адрієнна змінилася. Але тільки зовні. Як і змалку, в глибині душі їй подобаються відверті люди, сміливі вчинки, солідні, вагомі речі, яким не треба набивати ціну... Адрієнна стала ідолом певного кола людей, для яких символізувала всі розкоші Парижа. Але ці люди не викликали в неї ні довіри, ні приязні. Як і раніше, вона лишалася далекою родичкою Мушки¹. Вона так само блукала в звивинах паризького вищого світу, як Мушка плавала на човні поміж високими берегами Сени, і, так само, як та, вчилася пізнавати насолоду й горе водночас. Отож Адрієнна, як і я, не пристала до вищого світу. Спитаєте, чи значить це, що нас відштовхнули від себе? Саме так. Люди, з якими б Адрієнна радо заприятелювала, не зволили визнати її за свою. Провина була одна: вона відрізнялася від них. Але Адрієнна дуже скоро змирилася зі своєю долею. В цьому й полягає наша справжня схожість. Для неї, як і для мене, зупинитися на чомусь означає тупцювати на місці.

Мене боляче вкололи слова «для неї, як і для мене», що ними Лісія шпигала мене; вони мали свідчити не тільки про якусь спорідненість душ, її і Адрієнни, не тільки про нестерпну для мене схожість їхніх уподобань, а й про неприховане бажання Лісії вразити мене. Я, мабуть, висловив їй своє ставлення до почутого, бо нараз вона глянула на мене так неприязно, як може глянути лише жінка, що раптом перестає прикидатися.

Втім, здається, вона не розгнівалася на мене.

— Заспокойтесь, Ульріху,— сказала вона, — у вас вигляд ображеної людини. Вам неприємно чути, що між Адрієнною і мною є щось спільне? Але я не бачу в тім нічого образливого. Як то кажуть, у Адрієнни є своє минуле. Гадаю, ви не вважаєте, що познайомилися з незайманою дівчинкою? У той час, коли починалася наша дружба, Адрієнна не була така впевнена в собі, як нині. Вона приділяла більше уваги своїм сердечним справам, аніж ремеслу, до якого саме бралася. Минуло ще кілька років, перш ніж вона цілком присвятила себе своїй нинішній справі. А тоді, побачивши її в похоронній юрбі,— парижани й похорон використовують як привід вийти на люди, — таку відмінну від усіх присутніх і таку недосяжну, я, мабуть, зуміла збагнути, що вона носила в собі якесь велике горе. Трохи згодом вона неохоче призналася мені в цьому. Адрієнна не любить звірятися нікому. Саме перед цим вона зазнала однієї з тих сердечних втрат, які цілком обеззброюють жінок. Проте, вона, звичайно, не схилилася б перед поразкою, і раніше чи пізніше підвелася б і без моєї підтримки. Не претендуючи на роль рятівниці, я все-таки можу твердити, що завдяки дружбі зі мною Адрієнна швидше отямилась. Хочете знати, чого я її навчила? Триматись на належній відстані від власного горя, тільки так можна побороти смертельну силу кохання. Я не тільки довела їй, що

¹ Героїня однойменного оповідання Гі де Мопассана.

горе минеться, а й назавжди вилікувала від звички дозволяти іншим зловживати її почуттями. Ви, напевне, нічого не чули про Левіса? Був такий коханець в Адрієнни. Я дуже мало знаю про їхні взаємини і зовсім нічого про інтимне життя Адрієнни до того, як почалась наша історія...

Лісія нахилилася, щоб дістати книжку зі своєї бібліотеки, майнувши переді мною своїми пишними оголеними грудьми. Я вдав, ніби нічого не помітив. Навіть спробував переконати себе, ніби ці важкі, золотаві перса здатні навіювати душевний спокій. Але на свій подив я забув спитати, як називається роман, що його вона розгорнула. А сама вона не назвала мені його.

— Ульріху, ви любите читати? Я чула, що військова служба — це благородний час, коли можна пізнати радість читання. Я охоче позичу вам будь-яку книжку, що вас зацікавить.

Лісія навмання гортала книжку, назву й ім'я автора якої я не знав.

— Ось що найкраще схарактеризує вас Левіса, бо сама я не здатна цього зробити. Послухайте: «Гарні, жваві, суворі карі очі, вольове підборіддя, пишне, дуже чорне розкуйовджене волосся, розхристана мисливська фуфайка...» — це вам образ Левіса. Або ще: «Він був схожий на того, кого майже століття тому Бальзак назвав «позашлюбним сином банкіра». Левіс проходить через увесь цей твір. «Йому першому зі свого покоління пощастило вирватись на свіже повітря... Це йому коштувало того, що на нього посипалися ті самі докори, які завжди кидають щойно вславленим людям». Звичайнісінькі речення. Здається, написані лівою ногою, але швидко помічаєш, що в них сказано все. Який чарівник цей Моран! Ось іще: «Жінки. Він не знав чому, але вони завжди були йому потрібні... Особливо під час подорожі». Над цим реченням Адрієнна плакала. Вона часто нишпорила в моїй бібліотеці. Справді, ви читали Морана?

Лісія зробила паузу, ніби хотіла допомогти мені зібратися з думками.

Коли моє обличчя й виражало щось, то тільки повну необізнаність.

Лісія засміялася, і цей сміх можна було витлумачити як завгодно. Він був і поблажливий, і співчутливий водночас. Лісія ніби промовляла ним: «Я мусила б здогадатись: він упав з неба».

З мене поганий співрозмовник.

А що я мав робити? Зізнатися або промовчати? І от, коли я мовчав, приховуючи в такий спосіб прогалини власної освіти, в моїй уяві виразно постала висока постать людини, якій я завдячував своїми скромними знаннями, — постать мого вихователя Селестена, несамовитого, багрового від гніву. Перекинувши краватку через плече, що він часто робив, коли сердився, Селестен засипав мене докорами.

«Заспокойтеся, пане Селестен, заспокойтеся. Ніхто вам нічого не закидає. Ви ніколи не розповідали мені про Морана, але ви докладали всіх зусиль... І то не ваша провина, що відлуння сучасної культури не докотилося до Богемії».

Але я вас ніколи не забуваю.

Не забуваю, як ви розхвалювали Вольтера або ритмічно тупали ногою, щоб я відчув насолоду, читаючи «Сіда»¹.

¹ Трагедія П'єра Корнеля (1606—1684).

Я не забуваю вас, пане Селестен, вашого чудового піднесення, що охоплювало вас кожного ранку.

Я пригадую, як тремтіли ваші пальці. Пам'ятаю, який ви були в день мого від'їзду, коли наші розмови стали стриманіші, коли ми збагнули наближення страхітливого кошмару, що мав загрожувати й нам. У вас тремтіли руки, коли ви клали в мою валізу «Міркування про нерівність»¹, а потім забрали назад, бо французька книжка могла мене скомпрометувати. Це вже починався страх: і ви мовили: «Війна, мій хлопчику, — це спустошувач мозку...».

Я знаю — вас жахала моя військова форма.

В тяжку хвилину, коли я думкою повертаюсь у минуле, я згадую тебе, менторе у відкладному комірці, мій колишній друже, мій старий учителю. Я хотів би розповісти тобі про спалену землю. Про землю, яку ти, Селестене, так любив, я хотів би розповісти тобі, як легко змести з неї все суще, перетворити її на в'язницю, на якесь щідилко крові, як просто примусити людей ридати й стогнати в'знемозі на тій землі, як просто зробити з неї те, що здатне викликати огиду навіть у конаючої людини. Мені хогілося б побачити тебе живого, щоб визнати твою правоту.

Тоді я розповів би тобі про зблідлі обличчя, про божевільні очі, про осквернену правду, про музику, що не підносить, а поневолює.

Музику Вагнера, на твою думку, чорного звіра, передають по радіо як преамбулу до останніх лжевістей про вигадані перемоги, що покликані надихнути, підбадьорити армію. Музика Вагнера витає над руїнами й погнутими рейками, над падаючими снарядами й невпізнаними тілами, вона допомагає розклинювати гарматні башти й затискувати закрутку в лучковій столярній пилці, вона лунала над палаючим Смоленськом. Ви твердили, що ця війна викликана «вагнеризмом». Ви не помилилися. І потім, пане Селестен, війна справді, як ви казали, — спустошувач мозку...».

Книжка лежала на столі, там, де її поклала Лісія.

Хоч би хто був її автор, вона нічого не могла змінити в моєму ставленні до Левіса. Серцеїд. Альфонс. Я його ненавидів і водночас задрив йому. Згодом моя ненависть стала ще більша, бо хтось начебто шепнув мені, що Адрієнна завжди кохала його одного і більше нікого не покохає. Я марно переконував себе, що мені слід мовчати. Я просто знесилів від безплідних суперечок із самим собою.

Часом один якийсь клопіт притлумлює всі інші почуття. Саме це я відчув, коли злісно, як мені самому здалося, запитав Лісію, якими ж це особливими чеснотами відзначався цей Левіс, — і вона сказала мені, що він помер.

Чому ж мені здавалося, ніби Левіс живий? Чому імовірність його смерті не спала мені на думку? Левіс помер, а Лісія його ненавидить. Чому?

І ще одна важлива деталь: я уявив собі Левісову смерть ще до того, як Лісія додала, що він став жертвою банальної автомобільної катастрофи у Ніцці. А мені марилося, ніби Левіс загинув у бою. Де? Коли? Під час якої війни? Я нічого не знав, але був певен — його вбив ворог. Я мовби забув, що люди можуть умирати інакше.

Тим часом Лісія розповідала про зухвальство Левіса, який полюбляв гонити на людей страх. Того дня він бавився автомобілем,

¹ Трактат Жана Жака Руссо (1712—1778).

який сам удосконалив. Слухаючи Лісію, я відчував нестримну радість: Левіс загинув не на війні. Я радів мало не до запаморочення; радів з того, що я не вбивав Левіса. Бодай цього разу я не був ворогом. Адже навіть у стосунках з Адріенною багато важило те, що я був з ворожого табору.

Лісія не замовкала, говорила дедалі пристрасніше і все гудила Левіса.

— Адріеннина драма полягає не тільки в тому, що Левіс загинув, а й у тому, що він її зрадив. Одружився з вигодою, чого слід було сподіватися від такого, як він, кар'єриста. Найбільше Левіс прагнув домогтися світського успіху, а водночас і фінансової забезпеченості, а з Адріенною кохався крадькома. Цим він принизив її. Своім вчинком Левіс відверто довів, що він звичайнісінький мисливець на придане, — цей тип людців відмирає у всіх країнах, крім Франції, де жодна революція, жодна війна, жодна поразка не здатні їх винищити. Левіс мав незвичайний успіх у жінок, хоча йому не були притаманні ні легковажність віденця, ні горезвісна мужність південця, ні невдоволеність слов'янина — він був просто холодним кар'єристом. До того ж належав до найжалюгіднішого товариства — товариства французьких донжуанів.

Лісія кинула на мене вбивчий погляд, який, безперечно, адресувався Левісові.

З усього було видно, як вона його ненавидить.

— Я завжди відчувала до нього огиду. Адріенна познайомила мене з ним невдовзі після нашої першої зустрічі. Вона не поривала з ним виключно через свою слабодухість. Вона навіть намагалася примусити мене оцінити «людей типу Левіса» і хотіла, щоб я сміялася, коли той розповідав про свої пригоди, що полягали в любовних перемогах і жаклих витівках, від яких терпіли його найкращі друзі. Я в усьому тому вбачала тільки підступність... Левіс телефонував дружині в Адріенниній присутності. Він звертався до обох з однаковою ніжністю, однаковими словами, але різним тоном. Дружині Левіс говорив ласкаві слова жалібним, мінорним голосом, щоб мати потім змогу повідомити, що він затримається через справи. Мовляв, у нього важливий обід. Адріенні він казав ті самі ласкаві слова бадьоро, весело. Коли я їх слухала, в голові мені снувалася думка: «Чи зважиться вона піти від нього, ризикуючи zostатися самотньою, в злиднях, зазнати в житті невдачі?» Я б і хвилини не вагалася. А вона... Мені так кортіло схопити Адріенну за плечі й виштовхати геть. Хотілося закричати: «Ти його кохаєш за все погане, що він тобі робить». Який він був мерзенний! І зрадливий, і ревливий водночас. Він ревнував її до всіх і до всього. Навіть до її роботи. Бачачи, як Адріенна цілісіньку ніч нидіє над шитвом, бачачи її запал, відчував — її впертість спрямована проти нього. І він не помилявся... Його драгував будь-який самотійний вчинок Адріенни... Вона покинула його. Нарешті зважилася. Але завдала болю не стільки йому, скільки самій собі: вона страждала значно довше, ніж Левіс. І мені випало її лікувати... А хто ще міг тоді оточити Адріенну ласкою, що була їй потрібніша від чистого повітря? Хто міг її заспокоїти? А я її дуже любила. Еге ж, любила... От і все, що я мала вам розповісти.

Лісія схилила голову на спинку дивана. Потім, мов знесилена вкрай, відкинулася назад, втонувши в рудих подушках дивана. Кімната була тьмяно освітлена, лампи ледь жевріли, і в напівтемряві невразно окреслювалось її насторожене обличчя й два матово-білі горбочки, наче дві дюни, що здіймалися в неї на грудях, коли вона дихала. Цього

разу я не відводив погляду і не намагався виправдовувати себе за безсоромність. Я вже знав, як мені належить триматися. Лісія, мабуть, давно забула, що таке сором, і хоч поводитися при мені досить зухвало, не переслідувала якоїсь певної мети. Я не був тим чоловіком, якого вона прагнула б спокусити.

Раптом усвідомивши, що вже пізно, я підвівся. Час було йти. Однак вона сонним голосом спробувала мене затримати.

— Скоро почне розвиднятися. Може, зачекаєте?

На що чекати? Мене вразив її проникливий погляд, коли вона додала:

— Незабаром прийде Адрієнна.

Я й досі пам'ятаю погляд, яким вона втупилася мені в обличчя, намагаючись вловити мої думки.

— Ми можемо навіть подримати. Адрієнна має ключ.

Запала мовчанка. Згодом Лісія сказала:

— Я думала, ви зрадієте цій несподіванці. Але цього не скажеш.

Ви начебто сердитесь.

Так, я сердився.

Отже, Адрієнна, упоравшись з роботою, приходила до Лісії. Мені здалося, що я ловлюся в пастку. Чого хотіли від мене ці жінки?

Я твердо вирішив піти геть. Але голос Лісії вплинув на мене мов чарівна рука, що силкувалася затримати мене, і небезуспішно. Дивний то був голос: коли лагідний, коли різкий, схожий на голос людини, що сповідається; він долинав із густого мороку, звідки поблискували тільки Лісіїні білі зуби та сірі блискучі очі, що чатували в п'ятмі, немов очі звіра, який причаївся в своєму барлозі серед безладно накиданого хутра.

— Ульріху, покиньте на якийсь час свої упередження і заботони. Принаймні спробуйте це зробити. Адже не помрете від цього. Ви прийшли сюди тільки для того, щоб вислухати мою розповідь про Адрієнну. Не більше. Ви цього не заперечуєте? То що б ви сказали, якби дізналися, що з Левісових рук Адрієнна перейшла до рук якогось багатого втішника, скажімо, старого банкіра або ще краще — до рук отого впливового чоловіка, з яким я її вперше зустріла? Повірте мені, він би не відмовився. Ви, мабуть, вибачили б їй і цей вчинок. Еге ж, вибачили б! А от мене... — Вона знизала плечима. — Мене ви ненавидите.

Її слова видались мені вкрай дивними... Хоч яким незбагненним був цей злам, але я поволі почав їй підкорятись. А може, то втома далася ознаки. Я вже не помічав у її поведінці ні провокування, ні чогось безсоромного.

Сповнена жаги й загадковості, лежала вона на дивані, спершись на лікті. Виринаючи зі свого хутра з якоюсь царственною лінню, вона мовила:

— Ви ненавидите мене, чи не так? Проте... Нині Адрієнна живе саме для вас.

Я не міг заснути. Підвівся. Походжав по кімнаті сюди й туди. Стояв на варті в узголів'ї Лісії, що спала.

І прислухався.

Прислухався до її розміреного дихання, неголосного хропіння, яке то затихало, то озивалося знову, нагадуючи приглушений морський прибій, що відлунює в мушлях. Я дозволив цій колісковій пісні зачаровувати, полонити себе, відпускати на волю і знов полонити, лікувати від моєї звички повторювати одні й ті самі вчинки, від ганебного бажання викликати в уяві стерті образи минулого, розбиті кохання.

Лісія повертала мені ніжність ночі так само, як, може, колись вона розвіяла тяжкі думки зневіреної Адрієнни.

За хвилину беззвучно прочинилися двері.

Розділ X

Дивна пташка ця Пресьєза.

Сержа зачаровувала її балакучість. Він вислуховував усе, що вона щебетала. Іншим дівчатам він давно б затулив рота. Мова здебільшого йшла про покупки, що їх конче треба було зробити. Пресьєза надавала їм величезного значення. Пресьєзі потрібна була нова білизна, золотистого кольору пояс, пишний бант, але вона не могла цього дістати, бо її постачальник давно вже нічого не одержував, а те, що їй подобалося, виготовлялося тільки в Нью-Йорку якимсь Сільверстайном, що експортував також гарнесенькі трусики з дірочками. Іншим разом вона торохтіла про те, що збирається почати нове життя: зробити нову зачіску, напахтитися новими парфумами, бо ті, що їх мала, застаріли й більше їй не підходили; Пресьєзі хотілося чогось свіжого й надзвичайного, з присмаком зацукрованого рису; вона плекала намір підпиляти собі зуби, зате нігті хотіла мати якнайдовші і якнайгостріші...

Усе, що вона щебетала, він чомусь сприймав близько до серця. Неможливо було лишатися осторонь. Коли Пресьєза казала: «Ніде не можна купити панчіх», — Серж, як і вона сама, відчував, ніби в нього голі литки. Вона задурманила Сержа, полонила його своїми словами.

Річ у тім, що Пресьєза нічого не говорила й нічого не робила наполовину. Коли вже починала торохтіти, то торохтіла безугавно. Так само вона спала, їла й кохала — ніколи не зупинялась напівдорозі.

Така її вдача не могла не полонити чоловіків.

Полонила вона й Сержа, що почував себе тут, за зачиненими віконницями, вільніше, ніж будь-де інде. Він навіть не відрізняв дня від ночі. Який сьогодні день? Скільки місяців він не має листів од Адрієнни? І скільки часу він уже провів у Пресьєзинуму ліжку?

Серж завважив собі, що, знайшовши золоту середину між забуттям і пам'яттю, легко обернутися з палко закоханого нещасливця на задоволеного й байдужого коханця.

Любощі стомили Сержа, і він заснув солодким сном.

І раптом прокинувся.

Хтось свистів. Розеліна! Протяжний свист бентежив досвітню тишу вулиці. Котра година? На свій подив, Серж знову виразно почув той самий свист. Чи не задрімав він у проміжку між двома покличками? А може, це йому наснилося?

Серж зіскочив з ліжка.

Силкуючись прочинити віконниці, шарпав залізний засув; віконниці прочинилися лише на кілька сантиметрів. У цю щілину можна було просунути тільки руку. Проте Сержеві таки вдалося побачити Розеліну. Її збудження було очевидне, таке жахливе, що в Сержа закалатало серце. Що сталося?

Пресьєзу охопив якийсь древній, предковичний страх. Цей страх нагонило на неї скроплене потом, злиденне минуле, загарбані житла, незнайомі руки, що рилися в сінниках, удари, що сипались на людей, — удари ніг, кулаків, палиць, батогів, чобіт, удари, яких ніхто зроду не наважувався відбити; страх тих часів, коли кожна така дівчина, як во-

на, була здобиччю, жертвою, тілом, призначеним на продаж; страх, жахливий страх перед звіром, перед білою людиною (а чим відрізнявся звір від білої людини? Обоє винищували її плем'я), що примушував ховатись її предків, які завжди прагнули бути найсильнішими на землі, мати якнайгостріші пазури, якнайміцніші зуби; страх, що колись залишив свої відбитки на стінах печер і що його тепер знову викликав тут, на Вантюрській вулиці, цей свист, який нагадав про забуті зойки, що лунали хтось-де в найглибших хащах проклятих джунглів.

— Хутчіше, мій голубчику, це поліцаї...

Досить було комусь свиснути в сюрчок, щоб Пресьєза вважала себе винною.

Страх перед жандармами — подарунок, який ми піднесли Африці.

Це можна було прочитати в її очах, в її руках, це впізнавалося так само, як у єгипетському барельєфі впізнається могутність влади, царювання й божественна зовнішність фараона, що лишалася в спадок агентам поліції.

Серж не мав часу пояснювати.

Він побіг сходами вниз, покинувши Пресьєзу саму з цією несподіваною загадкою.

Мінеллі остаточно вирішив їхати.

Тільки це і вдалося витягти з нього. Його нелегко було зрозуміти. Коли Серж намагався довідатися про щось більше, Мінеллі кивав на Розеліну.

— Вона тобі все розповість.

Але і в Розеліні нічого не можна було добитися. Серж чув лише уривчасте «звичайно» або «розумію», або ще «цього слід було сподіватися». Проте згодом Серж почув одну зрозумілу фразу.

— Я більше не хочу бачити, як помирають жінки,— мовив Мінеллі. І, обернувшись до Розеліни, додав: — Щоразу мені здається, що це ти... Я більше не можу.

Потім Мінеллі так само глухо сказав, що страх на жіночому обличчі нагадує смерть, і що він цього теж більше не хоче бачити.

— Розумію,— озвалася Розеліна.

Вона також була вкрай приголомшена.

Трохи заспокоївшись, Мінеллі сказав, що зараз виведе машину із сарайчика, посадить Розеліну й «дівчину» і відвезе їх у Нижні Альпи. Він не має права марнувати жодної хвилини.

«Дівчину»? Яку «дівчину»?

— Збирайся,— кинув він Розеліні,— і нічого не забудь. Сюди більше не повернемось.

Сердешна Розеліна скрикнула:

— Як? Зараз-таки? Негайно?

— Негайно!

Мінеллі додав, що, повертаючись із Альп, він їхатиме через Марсель і віддасть Сержеві свій автомобіль. Хоч він і старенький, але ще можна попоїздити. Сержеві доведеться також наглядати за сходами й поштовими скриньками, а коли хтось питатиме, що сталося з Розеліною, відповідатиме, що вона занедужала. «Гаразд? Ти згоден, Серже?».

Отже, Мінеллі вирішив остаточно. Він їде. Їде за море.

Серж зрозумів, що до всього спричинилась облава, проведена минулої ночі в Марселі. «Забродами», чиї документи ходив перевіряти Мінеллі, виявились євреї, що збиралися таємно перейти Піренеї. Їх схопи-

ли за доносом і відправили в табори на південному заході Франції, де тривалий час були інтерновані «червоні» іспанці.

Виходить, у цьому районі владу прибирали до рук німецькі чиновники. Мінеллі був певен цього. Вже надходили повідомлення про їхню присутність у департаменті Еро, а також у замку, реквізованому спеціально для німців, десь між Марселем і Ліоном.

Лаваль згодився на співробітництво німецької й французької поліції.

— Цього слід було чекати,— повторювала Розеліна.

Щодо «дівчини», то пояснення Мінеллі були невиразні. Серж хотів розпитати Розеліну, але передумав. Бо та теж плела нісенітницю. Сказавши: «Так треба було», додавала: «Хіба можна було вчинити інакше?» В її словах годі шукати якоїсь логіки. Дивна розмова.

Згодом Серж зрозумів, що «дівчина» була в сусідній кімнаті. Він того й сподівався. Правду кажучи, новина анітрохи не здивувала його. Не більше, ніж Розелініні слова про те, що «дівчина», мабуть, голодна. Мінеллі сховали її під ліжком.

Сержеві стало ніяково, адже все це відбувалось в той самий час, коли він ніжився у Пресьєзи. Його мучили докори сумління. Потім він нагадав Мінеллі, що їм будуть потрібні харчі на дорогу.

Блукаючи вулицями й оббиваючи пороги будинків, двері яких відчинялися дуже обережно й тільки для добре знайомих людей, Серж увесь час думав про те, що він давно передбачив щось подібне... І ось маеш — Мінеллі надав притулок євреїці. Нічого дивного. Однак. Усе ж таки дивно жити в такі непевні часи.

Серж повернувся з тріумфом. У коробці з-під взуття приніс пачку локшини і шість загорнутих у газету сендвічів. Розеліна зраділа. Вона хотіла негайно нагодувати втікачку, яка, певне, вже намучилася під ліжком.

Коли Серж побачив цю жінку, він розхвилювався ще дужче.

В неї обличчя... наче в переляканій тварини.

Сержеві зарябіло в очах. Немов заряхтіли хвильки, що тихого погожого дня схоплюються на воді, бо десь далеко здійнявся вітер. Її обличчя щось віщувало, як брижі на морі віщують бурю. До того ж воно про щось нагадувало: про рожеву хустку, легкі руки, спритні ноги. Ніцца... Танцівниця з Ніцци. Це вона. Сержеві знову вчувався її дивний голос, дивний акцент і не раз повторена фраза: «Я Йозефіна, він Паппі... Я Йозефіна...»

Є вислів «вибухова хвиля бомб».

А тут варто б повести мову про «вибухову хвилю» воєн, що розкидають людей, а потім збирають їх і зіштовхують одне з одним, творячи щось неймовірне. Це обличчя... Серж не міг уявити, що знову побачить його.

А Паппі? Куди до дідька подівся Паппі зі своїм плюшевим капелюхом і пальтом із хлястиком?

{Продовження в наступному номері}

*З французької переклав
Григорій ФІЛІПЧУК*

Нові обрії західнонімецького роману

Процеси розвитку роману ФРН дуже складні й суперечливі. Крах надій на демократичне оновлення країни, жорстока політична реакція часів «аденауерівської ери» — все це відбилося на творчості письменників гуманістичного, антифашистського спрямування 50—60-х років. Щоправда, з часом у ній посилюється соціально-критичні тенденції. Це засвідчують романи В. Кеппена, Г. Белля, А. Андерша, Е. Носсака, Г. Гартунга, Г. фон Крамера, П. Шаллюка, З. Ленца, З. Зоммера. Проте тривалий час проблематика західнонімецького роману критичного реалізму обмежувалась «зрахунком з минулим», меланхолійною констатацією «непереможеного минулого» в сучасному житті ФРН, викриттям «суспільства споживання». Цим негативним явищем протиставлялась постать самотнього бунтаря — аутсайдера, чий нонконформізм набирив «дивацьких», пікареских форм. Досить згадати такі романи, як «Очима клоуна» Г. Белля, «Сімпліссімум», 1945» Г. Кюппера, «Урок німецької» З. Ленца, «Дон Кіхот з Кельна» П. Шаллюка та ін. І хоч у ФРН 50—60-х років, за словами літературознавця з НДР Урзули Райнхольд, «з'явилися значні реалістичні твори, опозиційні письменники в більшості не виходили за вузькі межі пізньобуржуазного суспільства й відповідного уявлення про людину».

З кінця 50-х і особливо у 60-х роках у ФРН набирає дедалі ширшого розвитку роман про робітничий клас. Його авторами виступають і письменники робітничого походження, пов'язані з дортмундською Групою 61 (М. фон дер Грюн

Б. Глуховський, К. Е. Евервін та ін.), і літератори-професіонали (З. Ленц, К. Гайслер). З їхніми творами в літературу ФРН входить цілком нова для неї й дуже важлива тематика. Але більшості романів про робітничий клас теж були притаманні серйозні ідейно-художні прорахунки, які виявлялися насамперед у тому, що їм бракувало, за словами критика НДР Еберхарда Ренера, «вивільненої перспективи»: їх автори не пропонували рішень, не давали відповідей на поставлені питання. Істотна заслуга в художньому освоєнні теми робітничого класу належить рухові письменників-робітників, який почався наприкінці 60-х років («Верккрайз-70»).

Як відомо, кінець 60-х — початок 70-х років ознаменований у ФРН значним демократичним піднесенням, загостренням антимонopolістичної боротьби, зростанням страйкових битв, зміцненням авторитету Німецької комуністичної партії, вибухами молодіжного, зокрема, студентського радикального руху. Ці явища спричинилися до якісних змін у літературі ФРН. У ній «дедалі чіткіше проступає демократична й соціалістична течія... Визначальним для розвитку літератури ФРН стало те, що послідовно демократичні сили, завдяки роботі діючої з 1968 року НКП, дістали в широкому масштабі науково обгрунтовану орієнтацію», — відзначав нещодавно журнал НДР «Нойс дойче літератур» (1976, № 8).

Нова соціалістична література ФРН дебютувала в малих жанрах агітаційно-пропагандистського мистецтва (політична пісня, агітаційно-ораторський вірш, вуличний театр). Не обходились і без певних «ухилів», які виявлялись у рішучому запереченні «застарілих» художніх форм. Але, як писав 1975 р. провідний західнонімецький літератор-комуніст Петер Шютт, «плакатний і листівковий характер текстів агітпропу, що виникали в часи позапарламентської опозиції, переборено; численні автори пов'язують з політикою свої суб'єктивні почуття, свої власні переживання й біографії і повертаються до поетично насиченої манери виразу, яка певний час демонстративно відкидалась».

Наслідком такого повороту в естетичних уподобаннях і пошуках прогресивних письменників ФРН стали їх романи, які за своїм змістом, ідейною спрямованістю, художньою специфікою є помітною віхою на шляхах розвитку прогресивної літератури. Маємо на увазі романи письменників-комуністів Герда Фукса «Берлінгер і тривала лють» (1973) та Уве Тімма «Спекотне літо» (1974), а також книжки Роланда Ланга «Акула в супі, або Талан Філіппа Ронге» (1975) і Франца Йозефа

Дегенхардта «Згарища» (1975) Спираючись певною мірою на автобіографічний матеріал, ці романісти головно увагу зосереджують на всебічному художньому аналізі руху учнівської та студентської молоді, дрібнобуржуазної інтелігенції — так званих «нових лівих», чий виступ певний час потрясли західнонімецьке суспільство.

Виступи молоді у ФРН, як і в інших країнах Заходу, відбивали глибоку кризу сучасного буржуазного світу. Разом з тим однією з особливостей західнонімецького молодіжного руху є його надзвичайна соціальна, політична, ідейна строкатість і роздробленість. Серед студентської молоді певний час переважали ультраліві сектантські сили, які намагались нав'язати їй анархістські й троцькістські ідеї, «примат стихійності», відмову від «авторитаризму», що нібито позначав попередні революційні організації. Вони штовхали молоді на шлях екстремізму — аж до терористичних акцій.

Проте вже з кінця 1968 р. вплив лівацької ідеології серед молоді помітно спадає. Цьому сприяли й набутий нею в класових битвах політичний досвід, і невтомна робота НКП. Правильність її тактики цілком підтвердилась у процесі подальшого політичного розвитку молодіжного й студентського руху у ФРН. Переважна більшість його учасників не пішла шляхом екстремізму й усвідомила необхідність тісного й організованого співробітництва з робітничим класом. Як відзначав 1976 р. член Правління НКП Роберт Штайгервальд, «значний марксистський орієнтований студентський рух... об'єднує нині в ФРН багато тисяч студентів і є вірним спільником НКП — марксистської партії робітничого класу».

Складні й бурхливі соціально-політичні процеси, які відбуваються в західнонімецькому суспільстві останніх десяти-п'ятнадцяти років, у згаданих романах уперше дістають художнє осмислення у великій епічній формі.

Головні події роману Фукса відбуваються наприкінці 60-х років, до того ж охоплюючи у ретроспективі два попередніх десятиліття в історії країни. Місце дії Гамбург і Кельн. Роман Тімма охоплює 1967—1968 роки, дія зосереджена в Мюнхені, а згодом у Гамбурзі. Події роману Ланга розгортаються в Карлсрує з грудня 1966 по літо 1969 р., роману Дегенхардта — в невеликому промисловому містечку на півдні Рурської області навесні й улітку 1974 р. В кожному з них поставлено чимало актуальних соціально-політичних і морально-етичних питань. Водночас у всіх чотирьох творах можна виділити кілька найважливіших спільних проблем.

Одна з них уже стала в прогресивній літературі ФРН традиційною — це проблема «неперебореного минулого». Вона розкрита в постатях колишніх нацистів, які нині процвітають, обіймають високі посади і цинічно виправдовують злочини фашизму (директор енергетичного концерну Брауер у романі «Берінгер і тривала лють», президент об'єднання німецьких підприємців Ганс Мартін у «Згарищах», відставний суддя Дітмар Кубі в романі Ланга). В усіх романах відтворено засилля реакції в країні, зміцнення влади монополістичного капіталу, його наступ на права трудящих, антикомуністичну, істерію, систему шпигунства за «інакомислячими» і т. п.

З цією проблемою пов'язане гостре викриття «порядків» у середніх навчальних закладах ФРН. Вчителями в школах працюють колишні есесівці типу Вацке й Веллера («Згарища»). В університетах викладають такі «науковці», як, наприклад, прихильник НДП Шредер або професор Ренке, що в роки фашизму виховував молоді у дусі «любові до фюрера», а нині, на студентську вимогу вільної дискусії, з обуренням кричить про «червоний терор». Лекції з гуманітарних дисциплін украй схоластичні, за останнє слово науки видається філософія Гайдегера і т. п. («Спекотне літо»).

Університетські професори свій громадянський і науковий консерватизм поєднують з нетерпимістю до самостійної думки і до будь-яких дискусій, з деспотизмом, з небажанням рахуватися з інтересами студентів. Професор визначає долю студента як повновладний диктатор, повсякчас принижуючи його людську гідність. Він може з примхи прийняти чи не прийняти студента в свій семінар, безапеляційно нав'язує йому ту чи іншу тему для «самостійної роботи», може затягнути студентів термін закінчення університету («Спекотне літо»).

Правдиво змальовуючи картину ретаврації імперіалізму в усіх сферах західнонімецького життя, Фукс і Тім, Ланг і Дегенхардт, однак, на відміну від багатьох критичних реалістів, не обмежуються констатацією непривабливих фактів. Вони вперше роблять спроби показати активний масовий опір імперіалістичній реакції, розгортання демократичного руху у ФРН з другої половини 1960-х років.

Так, атмосфера демократичного піднесення в країні позначилася на романі Фукса. Долі героїв цього твору органічно пов'язані з робітничими страйками, виступами молоді, антимілітаристськими маршами, народними маніфестаціями, спрямованими проти «надзвичайних законів». У романах Тімма й Ланга зма-

льовані бурхливі студентські збори, мітинги, страйки, демонстрації, барикадні бої, блокада приміщень шпрінгерівського концерну в Гамбурзі і Карлсруе, організована молоддю на знак протесту проти замаху на Руді Дучке і т. п. В «Згарищах» Дегенхардт показує масовий рух трудящих міста проти перетворення зони їх відпочинку — так званої «маленької Швеції» — на полігон НАТО. Роман закінчується могутнім маршем протесту робітників металургійного заводу.

В цих романах дістало художнє втілення одне «із знаменних явищ минулої п'ятиріччя» (Л. І. Брежнев) — зростання впливу комуністичних партій у капіталістичному світі. Вперше в літературі ФРН найпередовішою дійовою силою суспільства виступає Німецька комуністична партія. Письменники докладно зображають її нелегку повсякденну роботу по вихованню революційної свідомості трудящих, її активну боротьбу за їх економічні й політичні інтереси й права. Ця тема розкривається шляхом зображення конкретної діяльності організації НКП на околиці Гамбурга («Берінгер і тривала лють»), на машинобудівельному заводі («Спекотне літо»), в одному з районів Карлсруе («Акула в супі...»), в рурському містечку, де саме комуністи виступили ініціаторами боротьби за збереження «маленької Швеції» («Згарища»).

У цих романах вперше постають детально виписані, майстерно індивідуалізовані образи комуністів, людей нелегкої долі, різних за віком, характером, особистими якостями, життєвим досвідом, іноді не позбавлених певних людських вад, але непохитно переконаних у своїй правоті, до кінця відданих справі, яку вони виконують щодня, виконують сумлінно, спокійно, скромно. Це токар Ганнес Керн, який побував і у фашистському концтаборі, і в аденауерівській тюрмі («Берінгер і тривала лють»), молодий фабричний робітник Роланд, який до 1968 р. працював у підпіллі, та його друзі в «Спекотному літі». Це старі досвідчені діячі компартії Голлербах і Вайдауер («Акула в супі...»), батько, син і онук Шпормани, молода вихователька Марія Ронсдорф та інші («Згарища»).

Письменники, не спрощуючи складної західнонімецької дійсності, намагаються всебічно висвітлити труднощі, що супроводжують антиімперіалістичну боротьбу трудящих на сучасному етапі. Зокрема, вони чимало уваги приділяють руху «новолітної» інтелігенції, учнівської молоді, студентства.

Романісти віддають належне молодому запалові, відвазі, рішучості, мужності юнаків і дівчат, які хоробро штурмували

твердині капіталу, будували барикади, не відступали під градом поліцейських кийків і хмарами сльозоточивих газів. Разом з тим письменники безкомпромісно засуджують ідейну слабкість, анархістські ухили, дрібнобуржуазний характер бунтарства відірваних від справжнього революційного руху, далеких від народу студентів, інтелігентів — «нових літвих», чий бунтарські програми нерідко межували з найреакційнішими тенденціями. В романах іноді в гумористичному, а найчастіше в гостро сатиричному світлі постають численні студентські «кльіки», члени яких проводять переважно більшість свого часу в кав'ярнях та клубах. Вони гайнують час у нескінченних суперечках, схоластичних словесних битвах і, оперуючи мішаниною цитат з творів Маркузе, Троцького, Адорно, намагаються утвердити думку щодо «провідної революційної ролі молоді на відміну від «розкладеного» і «занепалого» робітничого класу.

Тім і Ланг колоритно змальовують так звані «комуни», де цілі компанії юнаків і дівчат господарюють на «колективних засадах», що зрештою обертається сварками, брудом, якого ніхто не хоче прибирати, горами посуду, якого ніхто не хоче мити, «сексуальною свободою», наркоманією. Письменники підкреслюють, що в молодіжному русі було чимало випадкового, наносного, стихійного, навіть інфантільного, що для багатьох його учасників «революційна боротьба» стала тільки приводом для розваг, лінощів, байдкування, розпусти, для своєрідного соціального й побутового паразитизму.

Особливо гостро критикуються в романах найбільш небезпечні доктрини анархізму, троцькізму, лівацького екстремізму. Виразно змальовані епізоди екстремістської діяльності ліваків (збройний замах на міністра в «Згарищах», спроба підпалити поліцейський автомобіль у «Спекотному літі» та ін.), яка тільки шкодить загальнонародним цілям антиімперіалістичної боротьби. Ці епізоди доповнюються майстерно розкритими характеристиками окремих прихильників екстремізму, в яких до кінця викривається його вкрай реакційна суть.

Ганс Герман Кац, чий «погляд» являють собою страхотливу суміш неутрава й претензій на «філософічність», зрештою постає ледарем, глибоко байдужим і до політики, і до соціалізму, і до культури («Берінгер і тривала лють»). «Ультрареволуційність» Тіло Фалька виявляється в тому, що він, прагнучи «відзначити» своє «приєднання» до пролетаріату, кидає вчитись, жертвує розкішною шевелюрою й бородою («Акула в су-

пі...»). У Конні, сина судового чиновника, на розваги якого судове не шкодує грошей, ідеї і акції «революційного насильства» супроводжуються балаканиною, пихою, цинізмом, прагненням припинити інших («Спекотне літо»). Трагедію людини, яка щиро повірила в екстремістські «ідеали» і тим самим приречла себе на загибель, талановито втілює Дегенхардт у долі й характері Карін Кунце (образ, що певною мірою навіяний постаттю Ульріха Майнхоф). Водночас в особі лідера лівих екстремістів Едуарда Шібера, який виявився таємним агентом поліції, автор «Згарич» переконливо показав, що реакція спритно використовує екстремістські провокації, які дають їй змогу розправлятися із справді прогресивними силами.

Справді новаторська заслуга Фукса й Тімма, Ланга й Дегенхардта полягає також у постановці й вирішенні питання про взаємовідносини молодіжно-студентського руху з революційною боротьбою робітничого класу, питання про об'єднання радикальної інтелігенції з пролетаріатом у спільній битві за демократію, мир і прогрес. Тут письменники відновлюють і плідно розвивають традиції німецького соціалістичного роману 1920—1930-х років. У центрі їхньої уваги — «вічна» проблема літератури ХХ століття — проблема «прощання з минулим», тобто рішучого розриву кращих представників дрібнобуржуазної інтелігенції зі своїм класом і їх активне приєднання до революційного пролетаріату. Таким чином, ці твори, побудовані на сучасному матеріалі, разом з тим рясно нагадують такі соціалістичні «романи виховання», «романи розвитку», як «Слов'янська пісня» Ф. К. Вайскопфа, «Прощання» Й. Р. Бехера, «Лейтенант Бертрам» Б. Узе.

Романісти, про яких тут іде мова, всебічно й художньо переконливо вперше в літературі ФРН показали складну, нерідко болісну й покручену дорогу сучасного західного інтелігента до робітництва. Вони втілили свій головний задум через індивідуальну долю центрального героя, вихідця з дрібнобуржуазного середовища, який пориває з ним і знаходить своє місце в класових битвах епохи. Центральна сюжетна та ідейна лінія в кожному романі — життєвий шлях і, головним чином, внутрішня біографія такої молоді людини, її ідейно-духовна еволюція, зумовлена складним комплексом громадських, політичних, моральних чинників.

У романі Фукса це — двадцятирічний журналіст Карл Берінгер. Кинувши університет, Карл постійно переїздить з міста до міста, змінює місця роботи, квартири, дівчат, багато й безладно чи-

тає, нарешті приєднується до руху «нових лівих». Його поведінка позначена крайніми: то він несамовито пиячить, то готовий за допомогою кулаків боротися за свої ідеї. Берінгера не покидає шалена лютя до батьків, до західнонімецької дійсності, до соціальної несправедливості та її носіїв.

Одним із вирішальних чинників у переорієнтації Берінгером і багатьох явищ дійсності, і власних поглядів стало його спілкування з молодими робітниками, з інтелігентами-комуністами — особливо з Керном. Багато дечому Карл навчився, вступивши в ліву профспілку журналістів. Політичний розвиток героя закономірно приводить його в комуністичну організацію. Але, незважаючи на це, процес прозоріння Карла протікає дуже повільно й болісно.

Неминуче розчарування в «нових лівих» тривалий час поєднується в Берінгера з відчуттям власного безсилля, з усвідомленням своєї безпорадності, свого політичного нецтва. В його характері переважають такі риси, як внутрішня нестійкість, гіпертрофована увага до своєї персони, схильність піддаватися миттєвим впливам і швидким розчаруванням, прагнення до самотності, страх перед людьми й недовір'я до них, понурість і замкнутість.

Але зрештою, переконавшись у правоті комуністів, у користі їх повсякденної роботи й сам включившись у цю роботу, Карл Берінгер поступово переборює своє вічне невдоволення, роздратування, антипатію до людей.

У центрі роману Тімма — життєві перипетії юного студента-германіста Ульріха Краузе протягом 1967—1968 років. На відміну від Берінгера, Ульріх наділений жвавим, товариським характером. Це розумна, дотепна, порядна людина, здатна на критичний аналіз і самоаналіз. Він цікавиться суспільними питаннями, відчуває свою причетність до громадського життя і прагне до активної участі в ньому. Мертвотність університетської науки, глуха невдоволеність своїм жалюгідним існуванням женуть Ульріха з Мюнхена до Гамбурга, де він переживає захоплення молодіжним рухом, зокрема його «комунами», бере найактивнішу участь у студентських виступах, потрапляє під вплив лівацько-анархістських ідей, проймається вірою в «негайну революцію». Закономірне розчарування в «революціонерах» типу Конні примушує Ульріха кинути навчання і стати фабричним робітником, щоб «прилучитися» до пролетаріату. Але спочатку юнака розчаровують і робітники, які під час обідньої перерви розмовляють не про класову боротьбу, а про дівчат і футбол...

Спілкування з комуністом Роландом і його друзями, боротьба робітників фабрики за свої права, знайомство з творами Маркса й Леніна, відкриття для себе таких художніх творів, як «Палаючий Рур» Карла Грюнберга, — все це поступово відкриває Ульріху очі на його справжнє покликання. Зрештою він погоджується з Роландом, який каже: «Я волів би, щоб ти став учителем, це важливіше, ніж твій прихід у нашу виробничу групу». І юний Краузе приймає остаточне рішення — закінчити університет і стати народним учителем, щоб навчати дітей робітників. Знайшовши цю реальну й благородну мету, радісний і відданий впевнений у собі Ульріх повертається до Мюнхена.

Процес «виховання» героя життям відтворений у романі Тімма не менш майстерно, ніж у Фукса. Письменник розкриває не тільки зовнішній, «фактичний» бік духовних і практичних пошуків і знахідок героя, а його внутрішнє, ба навіть підсвідоме життя Ульріха. Тімм створює індивідуалізований характер у всій його людській мінливості, суперечливості й багатогранності. Письменник показує хворобливі рефлексії і різні «комплекси», які повсякчас терзають Ульріха: зокрема, нерівноваженість і певну двоїстість, непослідовність, егоїзм і схильність до самоприниження, невпевненість у собі й спалахи сліпої люті, каяття в негарних вчинках і гарячкові зміни настрою. Тим переконливішим постає «вирівнювання» характеру героя в міру усвідомлення ним справжньої мети свого існування, в міру зростання його ідейної зрілості.

В романі Ланга зображено грохи інший психологічний тип молодого західнонімецького інтелігента, Філіпп Ронге, здобувши середню освіту, працює графіком. Заробітки в нього нужденні, над ним постійно нависає загроза безробіття, пихаті промисловці — його клієнти — нещадно експлуатують юнака. Характерні риси Філіппа — громадянська активність, пильний інтерес до політики, прагнення активно в неї втрутитися.

Ронге, як Берінгер і Краузе, теж проходить кризу досвід студентських виступів, демонстрацій, барикад, молодіжних «комун», теж шукає шляхи дійової участі в боротьбі за краще майбутнє свого народу й у своїх пошуках врешті теж стає учасником практичної діяльності комуністів. Але на відміну від Карла й Ульріха, Філіпп — врівноважена, розсудлива, твереза людина, позбавлена хворобливих рефлексій і «комплексів». Ронге також притаманне напружене духовне життя, вміння тонко аналізувати навколишні події, власні почуття та по-

ведінку. Проте його «шлях пізнання» не такий звивистий і не такий тяжкий. Ланг у постаті Філіппа Ронге зобразив типового представника тієї кращої частини західнонімецької молододі інтелігенції, яка нині гідно поповнює лави НКП.

Головним героєм роману Дегенхардта виступає вже не така молода людина. Бруно Каппель, тридцятичотирирічний адвокат, має за плечима значно більший життєвий досвід, ніж Берінгер, Краузе, Ронге. Познайомившись ще в юності з комуністами та їхніми ідеями, Бруно приймає з багнями, з католицькою церквою, поринає в студентський рух, а в травні 1968 року бере участь у «студентській революції» в Парижі. Розчарувавшись у наслідках політичної боротьби, а також у своїх двох найближчих друзях і однодумцях (палко кохана Карін Кунце зрадила його з Мартіном Баллером і остаточно заплуталась у тенетах екстремізму, а сам Баллер став конформістом), Каппель влаштувався в «спокійній гавані» — він заснував у Гамбурзі невеличку адвокатську контору й спрямував свою юридичну діяльність на захист «маленьких людей». Це приносить йому певне моральне задоволення і свідомість корисності свого щоденного буття. Проте наділений критичним розумом, схильністю до постійного самоаналізу, Бруно нерідко опиняється в полоні складних, болісних рефлексій. Причина їх полягає в незгаслому коханні до Карін, у втраті дружини (вона вагітною загинула в автомобільній катастрофі), а найбільше — в глухому незадоволенні своєю працею. Все це обертається для Бруно самотністю, відчуженням від найважливіших проблем реальної дійсності. Тяжкий моральний стан Капеля іноді межує з патологією.

Події в рідному містечку, куди Каппель приїхав на кілька днів, боротьба городян за збереження «маленької Швеції», енергійна діяльність комуністів, а з іншого боку, несподіваний спалах кохання до Марії Ронсдорф — усе це спричиняється до зламу в свідомості Бруно, зламу, підготовленого, зрештою, усім його попереднім життєвим досвідом. Проте цей поворот відбувається не так просто й не так швидко. Спершу Каппель не бажає брати участі в русі за «маленьку Швецію», відмовляється від пропозиції комуністів оселитися в рідному місті й співробітничати з ними, боїчись втратити свою «особисту свободу й незалежність». Але врешті Бруно вирішує назавжди повернутися в рідне місто, щоб знайти справжню сім'ю — не тільки в одруженні з Марією, а й серед її однодумців. Так завершується тривалий процес «прощання з минулим» у Бруно

Каппеля, так відбувається «вибір шляху» прогресивно настроєним інтелігентом.

В усіх чотирьох романах важливе місце посідає тісно пов'язана з їх основною проблематикою тема «батьків і дітей». Як переконливо показують письменники, на відміну від уявних, тимчасових «конфліктів» між дітьми і їхніми заможними батьками-буржуа, які щедро фінансують своїх «радикальних» синів і дочок, конфлікт між тими молодими людьми, що вибирають шлях справді революційної боротьби, і їх батьками набирає гостро антагоністичного, непримиренного характеру.

Провінційний віроповіданий чиновник Генріх Берінгер, що своїм деспотизмом отруїв дитинство і юність сина, дрібний підприємець старий Краузе, який живе ностальгічними спогадами про свою участь у «героїчній війні» і «мислить» категоріями кінця 1930-х років, шістьдесятирічний робітник Бруно Ронге, сповнений антипатії до політики, бухгалтер-пенсіонер Каппель, у минулому антифашист, згодом діяч ХДС, а нині релігійний фанатик — усі вони втілюють консервативне, історично приречене начало. Тому цілком закономірним, художньо виправданим постає рішучий, остаточний розрив Карла Берінгера, Ульріха Краузе, Філіппа Ронге, Бруно Каппеля із своїми батьками. Таким родинним конфліктам протистоїть справжня дружба різних поколінь у потомствений революційній сім'ї робітників Шпорманів, де діда, сина й онука об'єднує спадкоємна відданість спільній справі («Згарища»).

Однотипність проблематики, тотожність багатьох поставлених питань аж ніяк не призводять до формальної схожості згаданих романів. Навпаки, вони засвідчують широту й багатогранність не тільки ідейних, а й естетичних авторських пошуків у царині романної форми. Кожний з романів має своєрідну художню структуру, кожний з романістів користується своїми власними зображально-виражальними засобами реалістичного відтворення дійсності.

В романі «Берінгер і тривала лють» майже немає зовнішніх подій. Головним і постійним об'єктом зображення є «діалектика душі» центрального героя, його думка, що постійно б'ється в пошуках, глибини його свідомості й підсвідомості. Однак складні емоції і рефлексії Карла повсякчас раціоналістично контролюються й узагальнюються автором, який прагне до аналізу становища в суспільстві, до художньої аргументації своїх ідей, апелюючи до розуму читача. Внаслідок цього книжка Фукса становить певний різновид інтелектуального роману. По-

дібна інтелектуалізація досягається насамперед за допомогою особливої композиції — роман Фукса являє собою взаємодію розповіді із спогадами.

Карл Берінгер приїздить у рідне село до літніх батьків на три дні. За ці дні перед внутрішнім поглядом героя (і перед читачем) ніби «прокручується» все його життя — не в хронологічній послідовності, а шляхом постійних часових «стрибків» і «нашарувань». Проте ці фрагменти визначаються аж ніяк не свавільними асоціаціями. Ведучи Карла крізь уявний хаос його розрізнених спогадів, Фукс час від часу дає зрозуміти, що ці спогади належать уже новому Берінгеру, що вони завершуються зображенням сьогодення героя. Ця особливість надає романові своєрідного «притчевого» відтінку. В останній, третій, частині роману спосіб розповіді трохи змінюється. Минуле й сучасне вже постають у діалектичному синтезі, думка й дія зливаються воедино.

Романові Тімма «Спекотне літо» притаманний не менш витончений психологізм. Своєрідна естетична привабливість книжки полягає також у незмінній авторській доброзичливості, симпатії й любові до молоді, в глибокій повазі до її запитів, у співчутливому розумінні її специфічної психології. Ці риси реалізуються через незмінну гумористичну інтонацію твору, через його життєрадісність, через постійну лукаву авторську посмішку. Атмосфера доброзичливого сміху створюється також безліччю комічних сцен і епізодів. У романі багато колоритних зарисовок студентської маси з її азартом і ентузіазмом, з її колективізмом і уособицями, цілеспрямованістю й непослідовністю, відвагою і водночас схильністю до чисто зовнішніх, екстравагантних форм виразу своїх бунтарських настроїв.

Строкатий, різноплановий матеріал роману організований дуже чітко. Міцну сюжетну канву книжки створює лінія розвитку характеру головного героя. Ведучи розповідь від свого імені, переплітаючи сучасні події в житті Ульріха Краузе з його спогадами про минуле, Тімм повсякчас використовує невластиву йому мову і змальовує дійсність переважно очима свого героя. Водночас поміж ним і автором постійно відчувається дистанція, яка дозволяє читачеві об'єктивно судити про помилковість як правильність думок, вчинків, поглядів Ульріха.

У мові роману Ланга переважає номінативне начало. Письменник у хронологічній послідовності, діловито й лаконічно розгортає низку найважливіших епізодів з життя Філіппа Ронге, його друзів і знайомих протягом трьох років, вирішальних у долі головного героя. У тка-

нину твору часто вводяться публіцистичні елементи — уривки газетних текстів, радіопередач і телепередач. Іноді розповідь про ті чи інші політичні події набирає репортажного характеру. Здавалося б, сухувату, скучну оповідну манеру Ланга надзвичайно пожвавлюють численні дотепні гумористичні або іронічні авторські коментарі, в яких даються оцінки зображуваних явищ, подій, характерів.

У «Згарицах» Дегенхардта, як і в романі Фукса, подорож головного героя до рідних країв служить і для розкриття його характеру, і для створення широкої панорами західнонімецької дійсності з перших повоєнних днів до нашого часу. Але на відміну від твору Фукса, який літературознавець Дагмар Плец (ФРН) вручно назвала «тихою книгою», «Згарица» можна назвати «гучним» романом. У ньому вирує, клекоче, бує розмаїте й мінливе, як у калейдоскопі, життя. Це враження створюється тим, що події роману відбуваються здебільшого в громадських місцях, серед кипучого багатолюддя. Автор веде читача на відкриті судові засідання, на збори різних організацій і партій, на стадіони, в кав'ярні, в літературні салони, в переповнені народом кемпінги й туристські табори. Перед нами постають міські вулиці, площі, околиці, де відбуваються демонстрації, мітинги, бої з поліцією. У романі постійно зіштовхуються між собою різні люди, вони ведуть бесіди, жартують, сперечаються, сваряться, навіть б'ються. В умінні розкрити «багатоголосся» чи то стихійної, чи то організованої людської маси Дегенхардт виявляє неабияку майстерність, а також хист сатирика.

«Гучного» характеру «Згарищам» надає постійний «музичний супровід». У цьому яскраво проступає творча індивідуальність автора — композитора й співаця. Щоразу ми дізнаємося, які платівки програвалися в тих чи інших кав'ярнях чи квартирах, під яку мелодію ведуть бесіду герої. Каппель, згадуючи про той чи інший відрізок свого життя, обов'язково пригадує модні на той час пісеньки. Роман рясніє назвами кокально-музичних ансамблів, американських шлягерів, німецьких пісень, іменами відомих співців,

композиторів, музикантів. У тканину твору часто вплітаються уривки з пісень. Так, комуністи на своїх зборах співають «Червоний Веддінг» і радянську пісню про амурських партизанів.

Слід зазначити, що Дегенхардт, на відміну від Фукса і Тімма, не стільки заглиблюється в психологію головного героя, скільки розкриває стосунки Каппеля з навколишньою дійсністю. Тому роман насичений подіями, що надає йому неослабної драматичної напруги. Письменнику вдається охопити й «ущільнити» великий матеріал і за допомогою цитування документів — поліцейських досьє, листівок, телепередач, статей з газет різних напрямків. Іноді про певну подію розповідають кілька героїв, висвітлюючи її, таким чином, максимально повно й з різних точок зору.

Безперечно, романи, про які тут ідеться, не позбавлені певних художніх прорахунків, зумовлених недостатнім досвідом молодих авторів. Але окремі недоробки не знижують естетичної повноцінності творів, у яких переливаються всіма барвами життя повнокровний самостійний художній світ, реалістичний сколок з сучасної дійсності. Ці твори, за словами Д. Плец, належать «до тих елементів реалістичної й партійної літератури, яка ще тільки виникає в нашій країні». Думку дослідниці підтверджують і такі романи 1975—1976 років, як «Час повставати» А. Кюна, «Естетика опору» П. Вайса, «По той бік любові» М. Вальзера та ін.

Якісно нові тенденції в західнонімецькому романі, які У. Тімм назвав «політичним реалізмом», проступають дедалі чіткіше й зримише. Вони виявляються в прагненні письменників до поглибленого художнього осягнення соціальної дійсності в найрізноманітніших її виявах, до конкретного, свідомого історизму, в утвердженні гуманістичної функції літератури, яка полягає в тому, щоб допомагати людям не тільки усвідомлювати першопричини негативних явищ навколишнього світу, а й знаходити реальні шляхи їх подолання заради кращого майбутнього.

Надія МАТУЗОВА

Незгасна блискавка поезії

Блискавка, що страхає й заворожує людей, краса небезпечна, невловна і незбагненна... Такою уявлялася поезія Артюра Рембо, enfant terrible французької літератури, хлопчика, який став класиком і кинув писати, коли йому ледве сповнилося двадцять років.

Про нього написано в багато разів більше, ніж він сам створив. Літературознавці та біографи й досі сушать голови над «загадкою Рембо».

Загадка була.

Ліцеїст із містечка Шарлевіль (народився 20 листопада 1854 року), найкращий учень і слухняний син раптомо утікає з батьківського дому до Парижа. Його знаходять, але він тікає знову й знову. Втечі марні, що робити в Парижі п'ятнадцятирічному підліткові без знайомих, без притулку, без гроша в кишені. Однак його манить інший світ, він задихається в запліснявілому міщанському Шарлевілі.

Але цей бунт почався не тільки так. У п'ятнадцять років Рембо написав першого вірша, й кожен його новий твір — нове слово у французькій літературі. Кращим за себе Рембо вважав хіба Верлена. Рембо посилав Верленові свої вірші. Надходить відповідь: «Приїздіть, велика душе!» (вересень, 1871). І трохи згодом гроші: Верлен зібрав їх серед товаришів-поетів, щоб підтримати талановитого юнака.

Верлен побачив у шарлевільському початківцеві незвичайного художника, рідкісний талант. Високий, незугарний, із скуйовдженою копицею волосся, цей ще фактично підліток писав вірші, що ввійшли до скарбниці світової літератури.

Рембо саме підготував до друку свою першу книжку «Сезон у пеклі» (1873),

коли настав розрив із Верленом. Книжка, якої він так довго сподівався, радості не принесла. Верлен потрапив до в'язниці, й пішли чутки, нібито через свого юного друга. Рембо спалює майже весь тираж своєї книжки. Ще за два роки він не може відмовитись од літератури й пише жадібно, напружено й безнадійно. Пише про те, що почуває й бачить, чим живуть Франція й Париж 70-их років XIX століття.

Важка хвиля самотності підхопила юнака, ще не зміцнілого на силах і переконаннях і, зрештою, погнала з Парижа й Франції — шукати правди й самоствердження, такого необхідного кожній людині.

Але навіть тепер він був твердішим і дужчим за Верлена, який після дворічного ув'язнення поринув у схоластику, закликаючи й Рембо шукати гармонію в релігії. Той самий Верлен, який досі так палко протиставляв себе фальшивому світові буржуа, висміюючи облудність клерикалізму.

Але слави в Парижі Рембо так і не зажив. До нього з погордою ставились навіть ті поети, про яких в історії французької літератури на сьогодні нема й згадки. Йому перешкождали друкуватись, він був позбавлений елементарних умов для існування, стомився від нескінченної війни з міщанським оточенням.

«П'яний корабель» (1871) написано в сімнадцять років. І це одна з найкращих поезій у французькій літературі. «Голосівки» (1871) — теж хрестоматійний вірш, високо оцінений М. Горьким. «Париж заселяється знов» і «Руки Жанни-Марі» — яскраве свідчення симпатії Рембо до революції 1871 року. Ці симпатії видно і в інших віршах, просякнутих живим співчуттям Комуни. Народ однаково перемаже, навіть якщо революція тим часом програла.

У травні 1871 року Рембо пише: «Я — це хтось інший... Якщо мідь одного разу прокидається сурмою, не вона в цьому винна. Для мене цілком очевидно — спостерігаю прокльовування власної думки, роздивляюся її, слухаю, поводжу по ній смичком, і симфонія починає трепетати або ж одним стрибком вихоплюється на сцену...»

В юнаку прокинувся великий митець, котрий, спираючись на творчість попередників — Гюго, Нервала, Бодлера, Едгара По, німецьких і англійських романтиків, створив свою власну поетичну мову.

Полум'яна пристрасть, глибокий біль і неймовірно загострене відчуття неприкаяності не дає співіснувати з суспільством і творити за усталеними канонами й формами. Бунт, який знаходить

самовираження в праці над словом, у шаленій образності поетичних рядків, у вирі думок і провалах розпачу.

Рембо залишає у Верлена рукопис нової книжки, що згодом вийде під назвою «Осяяння». Бунтарство попередніх років тут видозмінюється, епатація суспільства триває й далі, але вона перетворюється метою самовираження і набирає форми аналізу суспільних болів, особисте на новому етапі поетичного розвитку Рембо ще дужче переплітається із соціальним. Народжується незвичайна, нова форма, яку можна назвати й поезією в прозі, й ритмізованою прозою, й віршем із внутрішньою римою. Деякі дослідники вбачають справжнього Рембо саме в «Осяяннях», хоча переважна частина віддає симпатії попередньому періодові.

Певний час Рембо мешкає в Лондоні, потім вертається до Парижа й Шарлевіля, але незабаром знову виїздить за кордон і повертається лише за вісімнадцять років.

1883 р. Верлен перевидав його першу збірку в антології «Прокляті поети», й вона привертнула загальну увагу критики й читачів. Але в цей період Артур Рембо вже зовсім відійшов од літератури.

Життя поета оточене легендами. Пишуть, нібито він потрапив до комунарів, утікши одного разу з Шарлевіля. Тоді йому минуло шістнадцять років, і його вірші цього періоду свідчать про безперечний талант. Своє несприйняття буржуазного світу він утілює у вигонченій і своерідній формі, яка стала новою сторінкою французької поезії. Юний поет випередив свою епоху, хоча за його життя ніхто ще цього не знав.

Рембо вводить до французької поезії могутній потік простонародної мови, побутову лексику, й це багатом здавалося брутальним. Широко запроваджує він і латинізми, й нові слова, породжені розвитком науки, техніки й соціології, — все те, що доти вважалося неприпустимим для поезії. Але все це спирається в Рембо на велике поетичне обдарування. Образи в його творах набирають небаченої динаміки, слова сплітаються в несподівані зв'язки, уяву читача вражають зухвалі метафори. Вірш виривається з традиційних правил класичної поезії, відкидаючи графічні обмеження рим, переймаючи звукові рими з народної пісенної творчості, а пізніше й асонанси, переходить у вільний розмір, у білий вірш.

Запозичивши в Бодлера схильність до розірваної символіки, Рембо надає особливого значення іменникам, навіть починає писати їх з великої букви, шукаю-

чи в них ідеального, платонівського змісту. Але юний поет ні на мить не втрачає смаку до конкретизації, до приземлених, речових життєвих образів, що пов'язує його з лукреціанським матеріалізмом.

Та при всій цій конкретності Рембо передусім лишається поетом руху, дії, мобільних образів. Це особливо помітно, коли його порівнювати з тим-таки Верленом, у якого навколишній світ завжди статичніший, описовий.

Поезії в прозі писав ще Бодлер, майстер розгорнутих метафор, поетичного анекдота, образної рефлексії. Вихором своїх асоціацій Рембо прокладає в цьому жанрі глибоко реалістичний зміст, шукаючи нової, лапідарної, сконцентрованої форми. Кризь завісу метафор «Осяяння» відкривається широка панорама життя тогочасної Франції.

Рембо передовсім надав руху поетичній уяві, прискоривши внутрішній темп, загострив чуття слова й вивів слово на ширший простір. Незаперечний його вплив і на розвиток римування, і на поетичну форму взагалі.

Доробок Рембо поділяють на три основні періоди. Перший включає вірші, видрукувані за життя поета в пресі; вони насичені символікою і юнацькою свіжістю. Це період «П'яного корабля» та «Голосівок», де Рембо то підходить до класичної, «парнаської» школи французької поезії, то раптом виступає проти неї («Що кажуть поетові з приводу квітів», 1871).

Протягом 1872—1873 років Рембо пише вірші, які увійшли до циклу «Осяяння», — другий період. І нарешті 1873 року закінчує й видає «Сезон у пеклі», — свою єдину прижиттєву книжку. Ці вірші складають третій етап творчості Артура Рембо. Книжка принципово нонконформістська, бунтівнича й новаторська за формою й змістом. Це був душевний зойк зневіреної людини, яка кличе на допомогу.

За два роки після цього Рембо остаточно відходить од літератури, ставши мандрівником і торгівцем слоновою кісткою, зброєю, страусовим пір'ям. Строкатий світ африканських реалій замінив йому світ слів та звуків.

Рукопис «Осяянь» пролежав у Верлена без руху понад десять років, хоча дослідники творчості Рембо вважають, що саме цими віршами в прозі він торував новий шлях французькій поезії. Вони найважчі для перекладу, мова в них грає найяскравішими барвами.

Рембо неодноразово закидали песимістичність, його штучно пов'язували з декадансом і навіть робили предтечею сюрреалістів. Аналізуючи творчість пое-

та, неважко помітити в ній виразну симпатію до простолоюду, до праці й людяності. Ці мотиви співіснують поряд з розчаруванням і зневірою, що охоплювала молодого поета в його боротьбі за місце під сонцем. Ні в сімнадцять, ні в дев'ятнадцять років юнак не міг самотужки осмислити навколишнього життя, дати раду своєму настійному прагненню вийти за межі часу.

Як писав Рембо в одному листі, він хотів бути «ясновидцем» у поезії, пояснюючи це бажанням не лише перекладати життя на вірші, а випереджати його, проникати в глиб речей та часу, охоплювати сутність явища й говорити про нього найвідповіднішими словами. Співвідносити власну особистість із навколишнім світом так, щоб відчувати його не тільки перцептуально, але й інтуїтивно, осмислювати позалогічне і, спізнавши найвищу художню істину, приносити її людям у вірші.

«Ангелом і демоном» назвав його Верлен. Рембо піднявся на голову вище від свого оточення, заперечуючи буржуазний характер взаємин між людьми. Серед розпачу, неможливості знайти вихід, чуємо в останніх творах поета благання: «Приходьте всі, навіть маленькі діти, я втішу вас, роздам вам своє серце, прекрасне серце! Прийдіть, бідаки, робітники! Не треба молитов, з мене вистачить вашої довіри, вона дасть мені частя».

У поезії Рембо чимало сатири. Його ліричний герой активний, дійовий, навіть агресивний у ставленні до навколишнього. «Зло в Рембо знижене, воно смішне, а сама сатира втратила своє комедійне забарвлення... Сатира Рембо 1870—1871 років несе оптимістичне сприймання світу, впевненість у тому, що всі суперечності можуть бути розв'язані», — писав радянський дослідник його творчості Д. Обломієвський.

Зрозуміло, чому після розгрому Паризької комуні сатиричне бачення світу поступається в Рембо виразними трагічними мотивами. Хоча його песимізм мав не декадентський, а переважно антибуржуазний критичний характер.

По-різному трактують дослідники відхід Рембо від поезії. Одні кваліфікують це як конформізм, утечу від боротьби, як здачу мистецьких, бунтівних, «рембовських» позицій і компроміс із суспільством. А. Камю вважав це «духовним самогубством». Але швидше мають рацію ті, хто сприймав нову форму діяльності Рембо як продовження «бунту», тільки в іншому вигляді.

А ті, хто твердили, нібито Рембо накопичував гроші, намагався забагатіти, — не враховували суттєвого: що бур-

жуазне суспільство відкинуло поета, лишивши його без засобів до існування, без друзів і підтримки. Рембо втік з Парижа, щоб віднайти себе в іншому, здобути незалежність і ствердитись, аби згодом повернутися «на коні».

Бунтівник у поезії стає бунтівником в житті. Італія, Англія, Німеччина, Голландія, Індонезія, нарешті — Африка, материк його останніх пошуків. Майже п'ятнадцять років проживши в Африці, переважно в ефіопському Харарі та в Адені, Рембо й не згадував про літературу, хоч слава його як поета зростала, особливо після публікації «Осянь» у газеті «Во». Екзотика стала для нього реальністю й цілком поглинула його.

Важко захворівши 1891 року, він приїздить до Марселля й незабаром помирає в лікарні.

Рембо пішов з життя фактично мало відомим поетом, а вже на початку двадцятого сторіччя вийшов у перші лави нової французької поезії.

Людство шанує пам'ять талановитого юнака, що проспівав свою лебедину пісню о такій ранній порі.

«Можна наблизитись до Рембо, але не можна його торкнутись», — писав один англійський дослідник.

З часу написання останніх поезій Рембо минуло вже понад сто років, а кожне покоління людей і досі відкриває для себе його твори, більшою чи меншою мірою наближаючись до нього, з можливо, подекуди й торкаючись, ухопивши найглибинніший, відомий лише самому авторові, сенс його поезії.

«Коли б Комуни не було розбито й тим самим він не втратив би опори під собою, мабуть, це був би найвидатніший поет, бо здібності його були виняткові», — писав А. Луначарський.

Рембо був одним з найулюбленіших поетів Пабло Неруди. «Рівно сто років тому бідний і чудовий поет, найжорстокіший з-поміж усіх, кого посів розпач, написав таке пророцтво: «На світанку, озброєні палаючим терпінням, ми увійдемо в чудові міста...» Все майбутнє висловлено в цій фразі Рембо: тільки озброєні палаючим терпінням завоюємо ми чудове місто, яке дасть світло, справедливість і гідність усім людям», — так сказав про Рембо великий чилійський поет.

Юрій ПОКАЛЬЧУК

ПУБЛІКАЦІЇ НЕВІДОМИХ ЛИСТІВ

ІВАНА ФРАНКА

Протягом останніх років журнали «Дукля» та «Дружно вперед» (ЧССР) систематично друкують статті, дослідження, архівні матеріали, що стосуються української дожовтневої та радянської літератури, вміщують на своїх сторінках чимало спогадів, художніх творів, присвячених чехословацько-радянській дружбі.

Серед українознавчих матеріалів, що з'явилися в цих журналах, особливо вагу мають дві публікації: «П'ять невідомих листів Івана Франка» («Дукля», 1976, № 4) та «Невідомі листи Івана Франка до Матія Мурка» («Дружно вперед», 1976, № 10). Цінність їх у тому, що вони розкривають нові грані Франкової спадщини, збагачують її новими документами, розширюють наші знання про зв'язки Франка-вченого з видатними діячами слов'янського світу. Тепер, коли здійснюється багатотомне зібрання художньої, наукової та епістолярної спадщини письменника, виявлення невідомих текстів — справа особливо важлива.

Публікації зроблені Михайлом Мольнаром, який вже ввів у науковий вжиток чимало документів і матеріалів, що стосуються багатогранних зв'язків українського письменника з чехами та словаками.

Листи І. Франка до Франтішека Пастрнка (1853—1940) — відомого чеського славіста, члена Чеської Академії наук, літератури та мистецтва, члена-кореспондента Російської Академії наук, Болгарської Академії наук у Софії, лекції якого Франко слухав у віденському університеті, журнал «Дукля» надрукував за копіями, зробленими свого часу славістом І. Панькевичем (1887—1958). Публікація, можливо, допоможе розшукати автографи листів.

Листи І. Франка до славіста Матія Мурка, з яким український вчений познайомився під час навчання у віденському університеті й праці якого високо цинив, опубліковано за фотокопіями (автографи зберігаються в Національній бібліотеці люблянського університету).

Нижче передруковуємо листи І. Франка до Матія Мурка, вперше опубліковані журналом «Дружно вперед».

№ 1

Львів, лютий 1894 р.

Вельмишановний Добродію!

Удаюся до Вас з проською. Розпочав я видавати 2-місячний журнал «Житє і Слово», котрого першу книжку wraz із книжкою моїх віршів надіюся Вам особисто привезти до Відня незабаром. Та поки що — чи не змогли б Ви для одної із слідуєчих книжок зладити мені біографію проф. Ягича? Я хотів би дати його портрет і життєпис, то думаю, що для сього останнього найкраще буде попросити Вас, і надіюся, що Ви не відмовите мені сього. Стаття може займати від пів аркуша і більше, кілько схочете. Пишіть по-великоруськи, ми собі тут перекладемо. Я дуже був би рад, якби Ви відписали мені, чи приймає мою просьбу. Самому проф. Ягичу про се не кажіть, я хочу особисто просити його о дозвіл і о фотографію.

Чую, що приїхав до Відня д(обродій) Щербатський. Кланяюся йому щиренько. Призначену для нього книжку моїх віршів надіюся також вручити йому особисто. Подорожляю Вас щиро

Ваш Ів. Франко.

Адрес мій: Львів, вул. Глибока, ч. 7.

№ 2

*Милостивий Государь!
Господин Профессор!*

Очень Вам благодарен за память. Извините, что осмеливаюсь тревожить Вас следующим делом. Мне нужна как можно скорее буквальная копия с текста, напечатанного в собрании апокрифических книг Пыпина («Памятники старинной русской литературы», т. III) на стр. 11—12 п [од] з[аглавием] «Слово с[вя]тых ап[осто]лов иже от Адама во ядѣ к Лазарю». Прошу Вас, найдите кого-нибудь из молодых слушателей славистики, который сделал бы эту копию; может быть захотел бы это сделать сам библиотекарь. Следующее за труд я уплачу сейчас после получения копии.

Еще раз прошу извинения, что утруждаю Вас таким делом, но мне не к кому обратиться, а в моем собственном экземпляре «Памятников» как раз в этом месте недостает двух листов.

Ваш Иван Франко.

8. XI. 99

Львов, ул. Крижова, 12.

№ 3

Високоповажаний Пане-Профессоре!

Обертаюсь до Вас з уклінною проською: визичити для мене з бібліотеки слов'янської семінарії на тиждень книжку Воронова про Кирила і Мефодія, якої, на жаль, тут ніде не могу дістати. Буду дуже вдячний і готов зі свого боку до послуг.

З поважанням Др. Іван Франко.

5.IV.902.

Львів, ул. Крижова, 12.

№ 4

Львів, 23.IV.902.

Високоповажаний Пане-Профессоре!

Дозвольте поперед усього сердечно погратулювати Вам Вашої номінації на професора славистики в Грацу, про що я аж нині довідався з «Münch[ener] allg[e]meine] Zeit[un]g]. Нехай ся номінація буде закінченням Вашої віденської одиссеї, а при тім першим степнем до заняття високого і світлого становища в славистиці, на яке дає повну надію Ваш талант, Ваша широка ученість і Ваш ясний, критичний та спокійний ум.

Рівночасно прийміть мою, хоч спізнену подяку за випозичення мені Воронова. Задумав я обробити в цілім зв'язку розвій легенди про Климента Римського, з яким, як знаєте, в'яжеться також потрохи і панонсь-

ка, і італійська, і моравська легенда про Константина і Кирила, далі легенда про хрещення Русі і навіть традиція про автокефальні пориви руської церкви XII в. Біда, що робити такі речі у Львові, то так, як камінь гризти: на кожнім кроці рветься. Можливо, що прийдеться ще приїхати на пару день до Відня, щоб переглянути деякі periodica, бо справа де в яких пунктах дуже заплутана. Чи не було би можливо дістати ще на кілька день працю проф. Ягича «Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache»? Віденські Denkschriften у нас у бібліотеці є, але визичені і ані руш дістати. Сердечно поздоровляю і бажаю всього найкращого

Ваш Ів. Франко.

Крижова, 12

№ 5

Львів, 10 січня 1910.

Високоповажаний Пане-Профессоре!

Не знаю, чи доходить до Вас правильно «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», тому позволяю собі рівночасно з отсим листом вислати Вам відбитку моєї праці про Емілія Коритка для еventуального ласкавого обговорення. При сьому позволю собі звернути Вашу увагу спеціально на стор. 22, на якій знайдете відомості про речі, що можуть зацікавити Вас ближче. Знаю, що Ви колись займалися Станком Вразом, та не знаю, чи опублікували Ви свою працю про нього. Отже ж на стороні 22 моєї розвідки знайдете відомість, що в моїм посіданні знаходиться збірка словінських народних пісень, усіх 67, власноручно писана Станком Вразом, з його короткою передмовою (властиво послісловієм) і підписом.

Будьте ласкаві сповістити мене, чи мали би Ви можливість і охоту опублікувати сю збірку, і на яких умовах міг би я прислати Вам рукопис. Мені самому публікувати його не на руку.

Думаю, що не менш цікава буде для Вас і дальша звістка, подана на тій же стороні про 4 тексти молитов, писаних старою церковно-словінською мовою і скопійованих десь при кінці 18-го віку із одної рукописної книги і 2 або трьох друкованих міссалів, із 16-го віку. Не маю поняття, кілька таких рукописних або друкованих міссалів, уложених старою словінською мовою, дійшло до нас і наскільки ті старі словінські тексти, що є в мене, могли б бути науковим відкриттям в роді фрайзінгенських пам'яток. На жаль, рукописні копії заховані не дуже добре і поживкли так, що письмо, загалом дуже гарна латинка, декуди хіба при помочі хімічних реагенцій можна буде відчитати.

Остаюсь з поважанням готовий до послуг

Іван Франко.

Львів, ул. Понінського, ч. 4.

Для повнішого розуміння поданих тут текстів слід додати кілька слів. У першому листі йдеться про видатного хорватського славіста Ватрослава Ягича, під керівництвом якого І. Франко написав свою докторську дисертацію. Згаданий у листі Федір Щербатський — видатний російський індолог, згодом академік АН СРСР. Це йому І. Франко присвятив поему «Цар і аскет» (на пам'ятку про свої зустрічі з ним у Відні).

З листів Матія Мурка до І. Франка видно, що українському вченому вислано копію тих сторінок, яких втрачувало йому. Названа праця А. Воронова вийшла в Києві 1876 р. під назвою «Главные источники для истории св. Кирилла и Мефодия». У листі п'ятому йдеться про дослідження І. Франка «Еміль Коритко, забутий слов'янський етнограф».

Федір РОЖНІВСЬКИЙ

ВИДАНО В СРСР

Fata morgana. A story of the peasant life and sentiments by Mikhaïlo Kotsyubinsky. Kiev, Dnipro Publishers, 1976.

У вступній статті до перекладу повісті «Fata morgana» П. Колесник висловлює сподівання, що «англійський читач із задоволенням прочитає цей всеосяжний твір». Знамено з самого початку, що скрупульозне зіставлення перекладу з оригіналом у різних планах і з різних поглядів не дає підстав сумніватися в цьому. Перекладач Артур Бернгард загалом добре впорався зі своїм завданням: адекватно віддав особливості мови, стилю й художньої палітри письменника, а також багатий зміст і гостру соціальну спрямованість шедевр української дореволюційної прози. Відтворено глибокий філософський підтекст повісті, структурну своєрідність та різноманіття варіацій фрази, що своїм лексичним наповненням та багатством інтонаційного малюнка створює високу поетичність мови «Fata morgana». Тому переклад легко читається й хвилює читача. Зіставмо хоча б одне речення першотвору та його перекладу англійською мовою:

«Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди».

«The grain was singing to Malanka, the meadow was laughing with the morning dew and the ringing of the scythe, juicy plants in the gardens, wore calling, the rich earth was breathing its warmth at her like her mother's breast had» (с. 64).

Це справді поетичне речення, незважаючи на спрощення одного з яскравих метафоричних образів [синій сочистий лист став просто соковитими рослинами], все ж добре передане засобами англійської мови, якій властива інша ритмічна організація фрази. І доречно додати, що в перекладі кількісне співвідношення головних структурних одиниць-речень та абзаців майже цілком збережено. Порушення бачимо переважно тільки там, де цього вимагала специфіка англійського синтаксису.

Добре передано й художні особливості авторської мови — її образність, барвистість і влучність. Це можна сказати й про інтерпретації своєрідних структурних та лексичних особливостей мови Хоми Гудзя, Маланки, Андрія Волика та сільських глитаїв, а тому ці образи запам'ятаються англійському читачеві. Він ні з ким не сплутає Підпару чи захопленого революцією селянина, що став під червоний прапор. Говорячи про наймитів, Підпара розмовляє різко, презирливо й гнівно, цідячи крізь зуби: «— Злидні! Що воно їло удома? Юшку з картоплі».

«Beggars! So what do they eat at home? Water and potatoes».

Зовсім по-іншому звучать у перекладі слова бідного селянина: «— Тепер, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози». «Now, honest to God, the wolf'll pay for the lamb's tears» (с. 108). Подібні вдало відтворені місця не поодинокі: «В кого сила, в того й правда» — «Might makes right» (с. 77) або «Маланчині очі вже самі плачуть» — «Malanka's eyes wept of their own accord». До загалом вдалих належить і переклад хрестоматійного уривка «Ідуть дощі», хоч у ньому, як подекуди і в інших місцях повісті, помітне певне спрощення тексту, а звідси відчутне збіднення поетичної наснаги та сили психологічного впливу, притаманних першотворові. Таке трапляється переважно там, де перекладач не певен у своїх силах.

Чи не найбільші труднощі становили для перекладача реалії та ще просторічна українська лексика й фразеологія. Але якщо ос-

танню все ж у більшості випадків певною мірою відтворено, то реалії або зовсім випущено з контексту, або ж перекладено неправильно. Так, **паланиця** стала **buns** [солодкі булочки]; **свита** скрізь і всюди **coat** (пальто), що є тільки приблизним аналогом. Це стосується і **distillery**, **distilling factory**, **wine-making factory**, **factory**, що їх перекладач запропонував для **гуральні**, хоч М. Коцюбинський жодного разу не вжив синоніма до неї. Таку ж сільську реалію, як **призьба**, в усіх випадках випущено, завдяки чому спрощено контекст, бо замість «Гафійка сиділа на призьбі за хатою» в перекладі «Гафійка сиділа за хатою» (с. 29); замість «На призьбі лежала розгорнута книжка» в перекладі «Розгорнута книжка лежала поруч» (с. 7), замість «сіла на призьбу» — «сіла коло хати» і т. д. Так само не пощастило й **сіням**, які скрізь випущено, й замість «вибігла в сіні» — в перекладі «вбігла з хати», «стояла в сінях» — «стояла коло дверей» тощо. **Молодиця** в перекладі «молоденька сільська дівчина» (с. 113), **очіпок** — «верхня одіж» (**garment**), **майдан** — «площа перед ратушею» (с. 115), **стодола** взагалі випущено, **посмітюха** (гра) перекладено просто **гра**. Пощастило хіба що одній реалії **стріха**, якій загалом знайдено правильні відповідники в усіх контекстах.

Згадані тут поодинокі прорахунки в жодному разі, проте, не можуть применшити високої оцінки, що її заслуговує перекладач цієї перлини українського красного письменства.

Ілько КОРУНЕЦЬ

Vassyl Kozatchenko, La Tache blanche. Kiev, Editions "Dnipro", 1976.

Перекладаючи французькою мовою повість Василя Козаченка «Біла пляма», Іван Бабиць зумів вдало відтворити елементи пейзажу й українського побуту, яскраві характеристики героїв твору. Він уміло використав у перекладі засіб транслітерації типових для степового сільського побуту реалій, таких як **khata**, **briska** (бричка) і ін., а також слів, характерних для періоду окупації: **ourgava du village**, **politsai**. Правильно передані географічні назви (**Jabove**, **Kamiansk**) і власні імена героїв (**Nastia**, **Petro**, **Макогон**). Звичайно, проблема транслітерації української ономастики на французьку та інші мови, що користуються латинським алфавітом, ще практично до кінця не розв'язана.

Треба визнати правильною тенденцію передавати українську фонему «и» фран-

цузькою «у» незважаючи на те, що і та у майже завжди читається однаково Проте перекладач не завжди послідовний у написанні прізвищ та інших слів з голосними, за якими йдуть носові приголосні, ось чому йому не вдається уникнути у французькому написанні цих слів назалізації та зміни самого голосного. В одних випадках цю обставину він бере до уваги (**Макогон**, **Romane**), а в інших — ні, наприклад, **Nevinchana**, де «п» читається як носове «е».

Мова повісті — жива, багата експресивними епітетами, оригінальними високопоетичними метафорами, влучними порівняннями. Вона щедро пересипана прислів'ями та приказками. Відтворення мовно-стилістичних особливостей твору Козаченка засобами французької літературної мови — завдання надзвичайно важке. І тому треба віддати належне праці перекладача, хоч подекуди мова його перекладу трохи згладжена. Зокрема йдеться про ті моменти, коли народна мова оригіналу відтворена надто книжною, інколи стилістично-нейтральною мовою.

Наприклад: «І лізе чортіщо в голову» — «*Quelles pensées peuvent venir à l'esprit à un moment pareil*» (Які думки можуть прийти на ум у таку хвилину); «А в голозі замість думок — каша» — «*Dans ma tête une confusion d'idées*» (у моїй голові суміш думок); На «святих» **лобуряк** — *aux "inséparables"* (на «нерозлучних»); «Вхекавшись нарешті» — «*jusqu'à ce que tout se calmât*» (коли все заспокоїлося); «Можна сказати, з хреста зняли твоїх «святих»» — «*On peut dire qu'on a sauvé les "inséparables" in extremis*» (латинізм, чужий розмовній мові); «Куди це нас занесло?» — «*Ou avon-nous atteri?*» (Де ми приземлилися?) і т. д.

Звичайно, в багатьох випадках можна було знайти засоби для адекватного відтворення стилістично характерних, узяти з розмовної мови слів та зворотів першотвору. Мова багатьох сучасних французьких авторів рясніє словами та зворотами, почерпнутими з народної розмовної мови. Неперевершений зразок їх художнього використання дав Р. Роллан у повісті «Кола Брюньон».

Прислів'я, яких багато у творі Козаченка, важко передати французькою мовою. У нас в республіці вже видано кілька збірників французьких прислів'їв та приказок з їх українськими еквівалентами, однак не завжди вони могли стати в пригоді перекладачеві. Який еквівалент можна підібрати для прислів'я: «Козак не без щастя, дівка не без долі»? Перекладач замінив його досить банальною сентенцією «*la fortune ne peut pas toujours tourner le dos*» (Доля не може завжди повертатися спиною). Прислів'я: «Живу як той горох при дорозі» замінено невідомим «*On vit comme un*

oiseau sur la branche» (Живу як птах на гілці). У мові персонажів, а також і в авторській мові чимало демінутивів. Можливості утворювання демінутивів у французькій мові обмежені, й тому перекладач передає такі слова, як «річечка», «місток», «сільце», звичайними словами, додаючи інколи, як це роблять самі французи, прикметник *petit* (малий).

У перекладі повісті є певні скорочення, зроблені вони навмисне й зазначені крапками. Їх небагато й загалом це не псує повісті. Проте значно частіше спостерігаються пропуски окремих слів та зворотів, а то й фраз, що інколи збіднює характеристику персонажів, послаблює загостреність ситуацій, мальовничість пейзажів. Наприклад, на стор. 18 пропущені слова, що вказують на час, — «нарешті одного задушливого жаркого дня» (мене викликали до штабу). На стор. 19 через пропуск «в степу від того теж тьмяніє» втрачено поетичний зв'язок між заходом місяця і потемнінням у степу. «Тодішня Настя» перекладено просто «Настя», хоч тут цей прикметник особливо важливий. У реченні «Для початку ті хлопчакі ось пообіцяли приховати його так, що жодна собака — в прямому і переносному розумінні — його не знайде» слова, відокремлені тире, не перекладені, внаслідок чого змінюється думка.

Крім того, слід було дбайливіше вичитати коректуру, щоб уникнути у французькому варіанті повісті граматичних помилок і звичайних друкарських описок.

Юрій ДОМБРОВСЬКИЙ

Львів.

Ф. П. Погребенник. Василь Стефаник у слов'янських літературах. К., «Наукова думка», 1976.

Интерес літературознавчої думки до проблеми «Стефаник і слов'янські літератури» бере початок від перших відгуків критики про українського новеліста. Вже через неповних два роки після дебюту письменника (1897) його твори виходять на сторінки іншомовних видань, привертають увагу визначних діячів слов'янської культури.

У радянському літературознавстві вже чимало зроблено для дослідницької роботи окремих питань цієї проблеми. Але найглибшою і найповнішою науковою працею на цю тему, на нашу думку, є книжка Ф. Погребенника «Василь Стефаник у сло-

в'янських літературах», що вийшла в світ минулого року у видавництві «Наукова думка».

Прагнучи якнайповніше розкрити міжслов'янське значення творів В. Стефаника і ту роль, яку геніальний новеліст відіграв у розвитку інтернаціональних зв'язків української літератури взагалі, автор обрав, на нашу думку, найраціональніший із структурного погляду принцип добору матеріалу — в історичній послідовності розкрив головні аспекти зв'язків творчості письменника з кожною слов'янською літературою окремо: російською, білоруською, польською, чеською, словацькою, болгарською, хорватською і словенською. Звідси й три основні розділи книжки: «Василь Стефаник у російській та білоруській літературах», «Василь Стефаник у західнослов'янських літературах» і «Серед південних слов'ян».

Книжка характеризується багатоплановістю дослідницьких пошуків і аналізу. Насамперед це стосується істотного розширення самої фактологічної бази предмета. Автор оперує багатьма новими фактами, взятими як з досі непомічених і невикористаних друкованих матеріалів, так і з архівних джерел. Дослідникові пощастило виявити ряд невідомих досі статей, рецензій, відгуків у російських, польських, чеських, болгарських виданнях, в яких ідеться про творчість Стефаника, значно розширити реєстр публікацій перекладів його новел слов'янськими мовами. Він відкрив імена нових прихильників і популяризаторів творчості Стефаника, зокрема польських літераторів Фелікса Гвіжджа і Яна Петшицького, чеха Карела Рипачека й Франтішека Вотрубу, словенця Леопольда Ленарда, проаналізував невідомі статті про Стефаника поляка В. Морачевського.

Загальну картину міжлітературних зв'язків, що ґрунтувалися на зацікавленні творчістю Стефаника, збагачують наведені в книжці порівняння, аналогії, відомості про перегуки між публікаціями на цю тему в різних слов'янських виданнях. Щоправда, тут варто було більше уваги приділити відгукам української критики на переклади й оцінки Стефаника серед слов'ян.

Враховуючи зроблене попередниками на ниві вивчення зв'язків Стефаника зі слов'янськими літературами, Ф. Погребенник водночас у багатьох місцях уточнює, розвиває, конкретизує чи аргументовано спростовує окремі думки, положення і висновки, звертає увагу на ряд моментів і аспектів, які ще треба досліджувати.

Багато цікавих спостережень робить Ф. Погребенник, розглядаючи самі переклади новел Стефаника на слов'янські мови. Належне осмислення великого і різноманітного доробку в галузі освоєння творчості письменника на загальнослов'янському ґрунті має не тільки історико-літера-

турне значення, а й практичне, зокрема, для майбутніх перекладачів. На жаль, у багатьох випадках автор обмежився тільки побіжними зауваженнями. Перекладач знавчий аспект дослідження значно виграє, коли б автор враховував конкретно-історичний критерій оцінки літературного рівня і якості перекладів новел Стефаніка. Варто було б повести мову про внесення перекладачами власного національного колориту в авторський текст, заміну імен персонажів, довірливість інтерпретації, скорочення чи розширення певних моментів тексту деякими перекладачами кінця XIX — початку XX ст. Адже тогочасні традиції виявилися надто живучими, ще й досі дехто вдається до такого способу перекладу.

Інтерес до творчої спадщини Стефаніка не послаблюється і нині в діячів культури й читачів слов'янських країн. Видаються нові переклади польською, чеською, словацькою мовами, літературознавці братніх слов'янських народів беруть активну участь у дальшому вивченні таємниць його художньої майстерності. У багатогранному процесі обміну духовними цінностями між слов'янськими народами, їх взаємозближення і взаємопізнання, що ґрунтується і розвивається на благодетельних засадах соціалістичної співдружності, художній доробок нашого новеліста і нині відіграє позитивну роль.

Ось чому ще очевиднішою стає безплідність і абсурдність спроб українських буржуазно-націоналістичних ідеологів обмежити ґрунт, на якому виріс і розквітнув могутній талант «володаря дум селянських», лише «своїм рідним чорноземом» відмежувати його від «чужинних письменників», з якими він, мовляв, не мав «нічого спільного», та нав'язати йому чужі й ворожі ідеали.

Хочеться зауважити, що по-науковому вдумливо написану працю псують текстові повторення і окремі стереотипні загальні фрази, деякі неточні формулювання і твердження. Важко, наприклад, повірити, що з усіх польських періодичних видань до рук Стефаніка першою потрапила газета «Пшедсвіт» — орган польських соціалістів, який виходив у Львові з 1893 р., а до того часу письменник нібито не звертався до польської преси. Викликає здивування думка про те, що «лише у 20—30-і роки робляться спроби прокласти Стефанікові дорогу до південнослов'янських літератур»; переклади новел українського письменника в Болгарії, зацікавлення ним у хорватській літературі свідчать, що такі спроби належать до значно ранішого часу.

Науково-інформативний зміст дослідження значною мірою доповнюється доданою до нього «Бібліографією творів В. Стефаніка, перекладених слов'янськими мовами».

Роман КИРЧІВ

Львів.

ВИДАНО В НДР

Der Revolutionäre Demokrat
Taras Schewtschenko. Herausgegeben von Eduard Winter und Günther Jarosch, Berlin, Akademie-Verlag, 1976.

У видавництві Академії наук НДР вийшов збірник статей «Тарас Шевченко — революційний демократ». Основу книжки склали доповіді вчених-славистів країн соціалістичної співдружності, виголошені в Берліні на міжнародному Шевченківському симпозиумі з нагоди 150-річчя з дня народження українського поета. Збірник вийшов у серії «Джерела і дослідження з питань історії Східної Європи» як XXII том. Упорядкували його академік Едуард Вінтер та Гюнтер Ярош.

У вступному слові упорядники наголошують на значенні Шевченка — революційного поета й мислителя, в творчості якого знайшли яскравий вияв найпрогресивніші ідеї його часу, говорять про наукову й культурно-політичну важливість міжнародного симпозиуму, на якому виступили вчені СРСР, НДР, Польщі, Чехословаччини.

Збірник складається з трьох взаємопов'язаних частин: у першій висвітлюються питання світогляду Шевченка (довіді радянських вчених — Є. Шабліовського, М. Пархоменка, Є. Кирилюка, Ф. Прийми, П. Попова), у другій досліджуються окремі аспекти проблеми «Місце України і Шевченка в зв'язках народів і держав» (довіді Е. Вінтера, М. Якубця, М. Мольнара), у третій ідеться про сприйняття поетичної спадщини Шевченка в німецькомовних країнах у дожовтневий період (стаття М. Зимомрі), а також про історію підготовки до друку двотомного «Кобзаря» німецькою мовою (стаття Г. Яроша).

У статтях і розвідках радянських літературознавців порушено важливе і широке коло проблем, пов'язаних з вивченням світогляду Шевченка в тісному зв'язку з розвитком революційно-демократичної думки на Україні й у Росії.

Спираючись на свої багатолітні наукові дослідження, Е. Вінтер (НДР) у статті «Кольорія» царя Миколи I та Меттерніха з революційними поглядами Шевченка», показав, як міжнародна реакція консолідувалася в боротьбі проти революційного ру-

ху, наголосив на Шевченковій концепції слов'янської сім'ї народів, яка протистояла офіційній політиці австрійського й царського режимів.

Польський славіст М. Якубець у розвідці «Шевченко і польський національно-визвольний рух у 60-і роки XIX століття» порушив такі важливі питання: Шевченко і духовне життя Польщі, революційний рух, ставлення українського поета до польської літератури, сприйняття спадщини Кобзаря різними колами польської суспільності. Вчений переконливо доводить, що прогресивна польська громадськість розглядала Шевченка як союзника у боротьбі проти царату, визнавала революціонізуючий вплив його творчості не лише на передових українських і російських, а й на польських читачів.

М. Мольнар (ЧССР) на багатьох конкретних прикладах показав зв'язок деяких чеських публікацій про Шевченка з німецькими джерелами, дійшовши висновку, що роль посередника у контактуванні української, чеської та словацької літератур не раз грала німецька література (як і російська та польська). Так, за німецькою пресою «Словенске народні новіне» подали інформацію про арешт 1847 р. членів Кирило-Мефодіївського товариства, а на основі німецької публікації в журналі «Магазін фюр ді літератур дес аусландес» (1883) чеська газета «Народні листи» вмістила статтю про Шевченка.

Цінна своєю новизною й теоретичними узагальненнями стаття Г. Яроша (НДР) «Переклад «Кобзаря» — значний внесок німецьких письменників-антифашистів у теорію і практику художнього перекладу», в якій автор торкнувся історії двотомного видання творів Шевченка німецькою мовою, висвітлив роль Альфреда Курелли як організатора цього видання, що разом з Е. Вайнертом та іншими поетами розробив теоретичні принципи перекладання творів Шевченка і як редактор доклав багато зусиль, щоб двотомник з'явився в належному вигляді. Важливим додатком до статті Г. Яроша є вперше опубліковані уривки з листів А. Курелли, Е. Баха, Е. Вайнерта, що стосуються деяких основних принципів підходу до відтворення поезії Шевченка німецькою мовою. Принагідно зауважимо, що документи й матеріали, пов'язані з роботою німецьких перекладачів над «Кобзарем», ще повністю не опубліковані.

Збірник має багатий науково-довідковий апарат, необхідні покажчики, що є доброю ознакою академічного видання.

Ярослава ПОГРЕБЕННИК

Iwan Dratsch, Ukrainische Pferde über Paris. Verlag Volk und Welt, Berlin, 1976.

Берлінське видавництво «Фольк унд Вельт» видало збірку поезій Івана Драча «Українські коні над Парижем». Збірка вийшла в популярній серії «Лірика народів світу», в якій кілька років тому з'явилась книжка Миколи Бажана «Пригорща надії». Так само, як і збірку Бажана, «Українських коней над Парижем» упорядкував Петер Кірхнер, відомий знавець нашої літератури, українсько-німецьких літературних взаємин. Борис Олійник написав післямову, в якій коротко висвітлив творчий і життєвий шлях І. Драча. Над перекладами працювало четверо поетів — Петер Госсе, Райнер Кірш, Ріхард Пітрас, Андреас Рейман.

До рецензованої книжки ввійшли вірші із збірок «Балади буднів», «До джерел» (фактично — першого «Вибраного» І. Драча) та удостоєної Шевченківської премії книжки «Корінь і крона». Також використано добірку в журналі «Вітчизна» (№ 1 за 1973 р.).

В серії «Лірика народів світу» видаються провідні поети багатьох країн. Тут уже побачили світ книжки Олександра Твардовського, Роберта Лоула, Міклоша Радноті, Гео Мілева, Мігеля Ернандеса, Яніса Ріцоса та ін. Ось чому нас вельми цікавить, як у цій серії репрезентовано Івана Драча. З багатого кількісно й стильово Драчевого доробку Петер Кірхнер вибрав близько сорока поезій та дві (в уривках) поеми — «Ніж у сонці» і «Смерть Шевченка». Очевидно, укласти німецькомовну збірку можна було б іще й по-іншому. І. Драч — поет різноплановий і різновимірний, творчість його з часом зазнавала відчутних змін. Упорядник же приділив основну увагу («інтелектуальним» віршам І. Драча, що саме по собі ризиковано. Адже в цій ділянці поряд із здобутками у І. Драча трапляються прикрі невдачі, до яких, на нашу думку, належить «Балада ДНК — дезоксирибонуклеїнової кислоти». В той же час віршів, написаних за фольклорними джерелами, віршів, де переважає народно-пісенний струмінь, у рецензованій збірці малувато. Природний інтерес викликали в упорядника вірші, що в якомусь — історичному, культурному — аспекті зачіпають німецьку тему («Балада про гени», «Марія з України — № 62276», «Монолог Сальєрі»). Одне слово, сумлінність упорядника поза всяким сумнівом.

Про самі переклади висловитись так стисло не пощастить: надто вони строкаті. Вже неодноразово висловлювалося побажання: кожного поета перекладати має

один, а не кілька, не група перекладачів. Несхожі фахові настанови, що ними керуються різні перекладачі, як правило, не сприяють тому, щоб для іншомовного читача склався цілісний образ перекладуваного поета. Думка не нова, проте вона повною мірою стосується збірки «Українські коні над Парижем». З чотирьох німецьких перекладачів нашому уявленню про мистецьку інтерпретацію поезії найповніше відповідає Андреас Рейман. Безперечно, в оригіналі І. Драч — явище більш цікаве, більш значуще й довершене, аніж це можна зрозуміти з деяких вміщених у збірці німецьких перекладів його поезій. Впевнене володіння поета глибинними ресурсами рідної мови, професійна майстерність — так це виглядає зовні. А все це слугує точнішій передачі певного поетичного змісту, котрий не обмежується тільки смисловою інформацією, закладеною у вірші.

«Я продаю сонця — оранжеві тугі, з тривозними музичними очима», — зізнався молодий автор у «Сонячному етюді». Ця «тривожна музичність» поступово стала однією з питомих прикмет Драчевої поезії. Вона — і в ритмах вигадливих, і в своєрідній інструментовці, і в звуковому підкреслюванні семантичних зв'язків між словами. Кілька прикладів.

Боже, скільки стогону на пальцях,
Скільки крику в голубих пучках,
На згорілих пальцях, на блукальцях,
На страждальцях ніжних — на руках.

Боже, скільки того мерехтіння
В пальцях, в сповивальцях гіркоти...

(«Дівочі пальці»)

Вибухали над морем (ген над маревом),
вибухали над морем (ген над маревом),
юні міста...

(«Скін Корбюзьє»)

Гвоздику мені ти кидаєш,
Гвіздком вона в мене вбита...

(«Лист до Тиціана Табідзе»)

Це неймовірно важко відтворювати засобами іншої мови, проте поза цим не існує Драча-поета. Перекладачі рецензованої збірки таких особливостей поетики, як правило, не помічають, байдуже їх проминають. Одна з причин — те, що переклади виконано не безпосередньо з оригіналу, а з підрядників (їх готували Петер Кірхнер, Олег Колінько та Іван Шипка). Справа, звісно, не в підрядниках. Нас дивує інше. Якщо в оригіналі вірш заримовано, його навряд чи годиться перекладати без рим, ба навіть — римувати через рядок. А таке часто подибуємо в рецензованій збірці. Може мимоволі склалася хибне враження, що німецькі поети взагалі розучились пи-

сати римовані вірші, втратили смак до рими. Так ні! Перекладає ж Ріхард Пітрас «Баладу-пісню» — чудово.

Da es flog ne Gans übers Dorf
Fiel wie ein Stein in den Torf

Lauf Enkelchen faß sie am Schwanz
Und komm nicht ohne die Gans

Kauend tritt der Nachbar vors Tor
Was sucht die Gans ihr hinterm Dorf

Eure Haare sind schon schloh
Und eure wars nicht die da flog

Doch ne Gans flog übers Dorf
Fiel wie ein Stein in den Torf

Hüt das Haus Scheckenschwanz
Ich lauf selber nach der Gans

Дуже добре й природно звучить! Але як тоді пояснити, що той самий Ріхард Пітрас, гарно переклавши «Баладу-пісню», скажімо, у «В'єтнамському Ікарові» зовсім відмовляється від рими, від ритміки першотвору! В результаті вірш, утративши організуюче начало, перетворився на щось майже безформне. Другу половину вірша з такими винахідливими — в оригіналі — римами перекладено як білий вірш. Де-не-де лише зринають легенькі асонанси. Подібного «принципу» дотримано в багатьох перекладах. Навіть у «Монолозі Сальєрі», написаному білим віршем, перекладач несподівано ламає віршовий розмір — вірш починає помітно накульгувати.

Є в І. Драча вірші довільної структури. Є такі, де конструкція несе навантаження смислове. Приміром, «Балада про відро», надихана віршем Б. Пастернака «Поэзия» (1922):

Поэзия, когда под краном
Пустой, как цинк ведра, трюизм,
То и тогда струя сохранны,
Тетрадь подставлена — струнь!

Цю думку, дещо трансформуючи, І. Драч повторює в першому рядкові кожної строфи: «Я — цинкова форма. А зміст в мені — вишні»... Ріхард Пітрас постарався цю особливість — єдинопочаток — зберегти: «Zinkgeform, enthalte ich Kirschen...»

Та ось «Балада про гени», вірш-діалог закоханих. Юнак звертається до дівчини віршем. Дівчина розповідає трагічну історію свого народження ритмізованою прозою, вибухаючи віршем тільки в найнапруженіших місцях. «Балада про гени» закінчується звертанням юнака, певна річ, віршованим. Перекладач Петер Госсе відступив від цього авторського прийому, як нам здається, не на користь перекладові. І знов-таки: ця

Драчева музичність, яка в перекладі відсутня:

...Лебедіє заснулий гріх,
Либонь, має на це права,
Лебедіє свої слова:
"Ich liebe Dich! Ich liebe Dich!"

Лебідонько...

В І. Драча, як у симфонічному творі, звучання двох мов, української і німецької, зливаючись, утворюють нову мелодію. Обравши сюжет, який потребував особливої делікатності, автор не сфальшивив ніде, більше того — спромігся донести гуманістичну ідею до читача засобами оригінальними, новаторськими.

Є в перекладі, крім особистості автора, ще й особистість того, хто зважився його перевірявати. Чи мають вони спільний знаменник — автор і перекладач? Перемагає той, хто не шкодує частину власної крові перелити в жили «чужої» поезії. У «Сльозі Пікассо» автор так описує свій шлях до великого іспанця:

Пройшов крізь Сезанна, Моне і Мане,
«Валькірію» захлинувся в Одесі...

«Валькірія», нагадаємо, — це картина М. Врубеля. В перекладі:

Er ging durch Monet und Manet und
Cezanne,
erstickt in Odessa in der "Walküre".

ER, тобто ВІН, Пікассо...

Ми далекі від того, щоб докоряти німецьким колегам за неухвалне ставлення до автора. Просто — ми про це говорили не раз — в деяких моментах потрібні консультації фахівців з української мови та літератури, а інколи й етнографії. Наприклад, у «Реквіємі Павлові Тичині» українському поетові приписано чотиривірш, до якого він не причетний. Або: в «Листі до Тіціана Табідзе» «опанча», явний тюркізм, раптом стала грузинським національним одягом («Кинь мені через ущелину свою зоряну опанчу»). Втім-бо й суть, що І. Драч зодягає грузинського поета в плащ, який носили стародавні русичі. А не грузини.

Наприкінці хочеться наголосити: ми радіємо, що в НДР вийшла збірка «Українські коні над Парижем», що німецький читач ознайомиться з творчістю одного з найвидатніших сучасних поетів України. На жаль, в кожному перекладі неминучі втрати. Не завжди і не скрізь перекладач знайшли засоби, рівновартісні поетичним засобам оригіналу. Не скрізь вони вникли в особливості Драчевої поетики. Проте німецький читач завдяки появі цього видання увійшов у коло проблем та ідей, що їх розробляє І. Драч.

Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО

НАГОРОДА БОЛГАРІЇ

Народна Рада м. Лом (Болгарія) нагородила українського поета Миколу Шеремета в зв'язку з його 70-річчям і як автора поеми «Лілія Карастоянова» дипломом і почесною медаллю першого ступеня «Крестьо Пишурка» (просвітитель і культурний діяч минулого століття).

Газета «Септемврійско слово» (8. І. 1977 р.) подала в перекладі Вілхелма Гуновеца два вірші Миколи Шеремета і коротку статтю про нього. Статтю про українського радянського поета надрукувала також газета «Народна трибуна» (31. 12. 1976 р.).

КІРА ШАХОВА

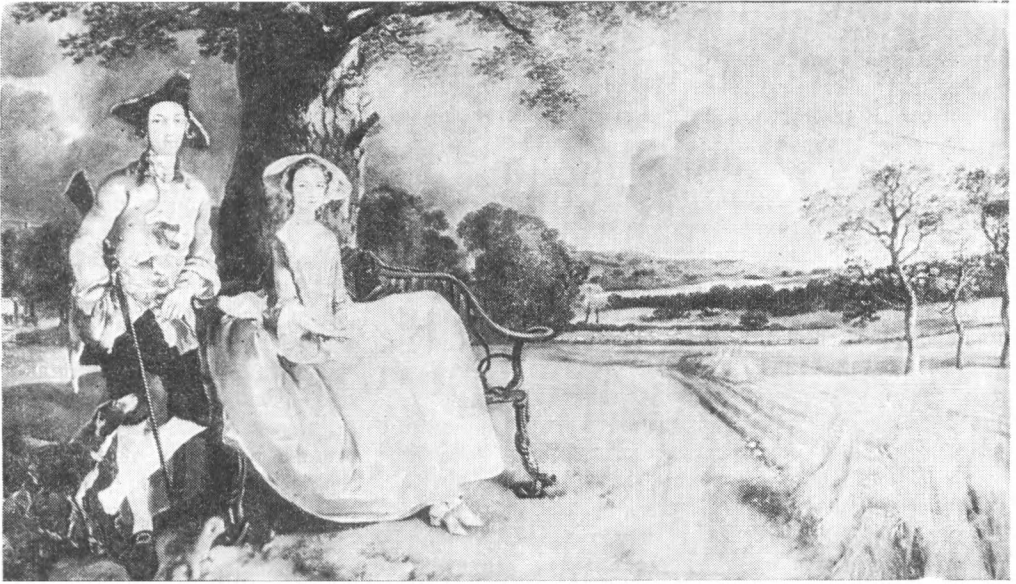
ТОМАС ГЕЙНСБОРО

Мистецтво англійського живопису пережило у XVIII сторіччі час небувалого розквіту. В цю добу творили три великі майстри — Хогарт, Рейнольдс та Гейнсборо. Їхні цілком відмінні мистецькі індивідуальності й визначили оригінальне обличчя так званої англійської школи, що збагатила світову культуру шедеврами в різних жанрах — портрета, пейзажу, побутової сцени. Століттям раніше навіть у самій Англії мало хто з національних художників користувався успіхом у вельможних замовників. Палаці Лондона та замки провінційальної знаті

були оздоблені портретами іноземних майстрів. Блискучий фламандець Антоніс ван Дейк останні роки життя провів при дворі Карла I. Він намалював десятки полотен, що на віки зберегли образи тих, хто в Англії панував напередодні буржуазної революції 1640—1660 рр., створив свій стиль, який мав великий вплив на англійських портретистів наступних поколінь. Послідовником і наслідувачем ван Дейка був талановитий голландець Пітер ван дер Фез, який уславився на берегах Темзи під іменем сера Пітера Лілі, одержав від короля дворянство і звання “Principal Painter”. Його вельможну клієнтуру й ласку двору успадкував ще один прибулець — німець з Любека Готфрід Кнеллер. Він теж став сером, англійським баронетом, “Pictor laureatus”, організував велику майстерню, в якій налагодив серійне виробництво портретів можновладних осіб, — творів загалом незначних і нецікавих, як і все серійне.

Кожний з цих визнаних митців залишив по собі велику спадщину, хоча за значенням далеко не рівноцінну. Те, що у ван Дейка було живим і неповторним, наслідком творчих шукань і яскравого таланту, в його наступників — двірських малярів — начебто застигло, канонізувалось, набуваючи гладенької холодної вишуканості й бездушної манірності. Мода на Кнеллера зберігалася в Англії довго, штучне світло його слави залишало в сутінку вітчизняних художників, безумовно талановитих і самотніх.

Перший з англійських митців, який змусив заговорити про себе, був Уільям Хогарт (1697—1764). Він не став королівським улюбленцем, не здобув собі титулу улесливими портретами. Витончені аристократки вважали його грубим

Роберт Ендрус і його дружина Мері. Бл. 1748.

і позбавленим смаку. Але цей щедро обдарований майстер пензля й олівця, темпераментний митець, вільний од мертвотних канонів, наділений гострою спостережливістю й сатиричним хистом, створив новий, демократичний напрям в образотворчому мистецтві, наблизивши художні твори до простих людей, яких прагнув навчати й виховувати в душі гуманності й добра. Він був просвітником і вірив у силу розуму. В своїх численних «оповідних» циклах картин він був пропагандистом моралі, зрозумілої навіть тим, хто не вмів читати. В цьому він продовжував традиції ренесансної картини й масової гравюри, розрахованої на найширшого глядача. Його славетні цикли «Кар'єра повії», «Модний шлюб», «Чотири пори доби» та інші засобами малюнка промовляли з такою силою, як і твори письменників просвітницького реалізму Смолетта або Філдінга.

Часто, говорячи про Хогарта, жалкують, що він занепастив свій суто малярський хист, який так блискуче проявився в його «Дівчині з краватками», «Весільному балі» або груповому портреті «Слуги Хогарта».

Всі ці цикли картин і гравюр, мовляв, зробили його в Англії популярним, але світової слави не принесли. Це не зовсім справедливо. Хогарт свого хисту не занепастив, творив він за покликанням. Те, що бачив у навколишньому житті й що його хвилювало, він відтворював саме так, як хотів і вмів: недосконалий і жорстокий світ злиднів, злочину, нерівності, запродавства, влади грошей. Він був реалістом і соціальним критиком, його мистецтво так само прокладало шляхи для Дікенса та блискучої школи англійських реалістів XIX століття, як і твори сучасних йому письменників. Не випадково «Записки Піквікського клубу», які принесли славу молодому Дікенсові, народилися саме з підписів до циклу малюнків, і в стилі цього письменника є хогартівські риси. Й, мабуть, не випадково Англію XVIII сторіччя називають Англією саме Хогарта.

Молодший сучасник художника сер Джошуа Рейнольдс (1723—1792) був людиною дуже обдарованою, жадібною до творчості й шанобливим, спритним царедворцем, бездоганно вихованим і стриманим. Широко освічений митець, схильний до теоретичних узагальнень, Рейнольдс навчав інших художників, культивував у них власні уявлення про

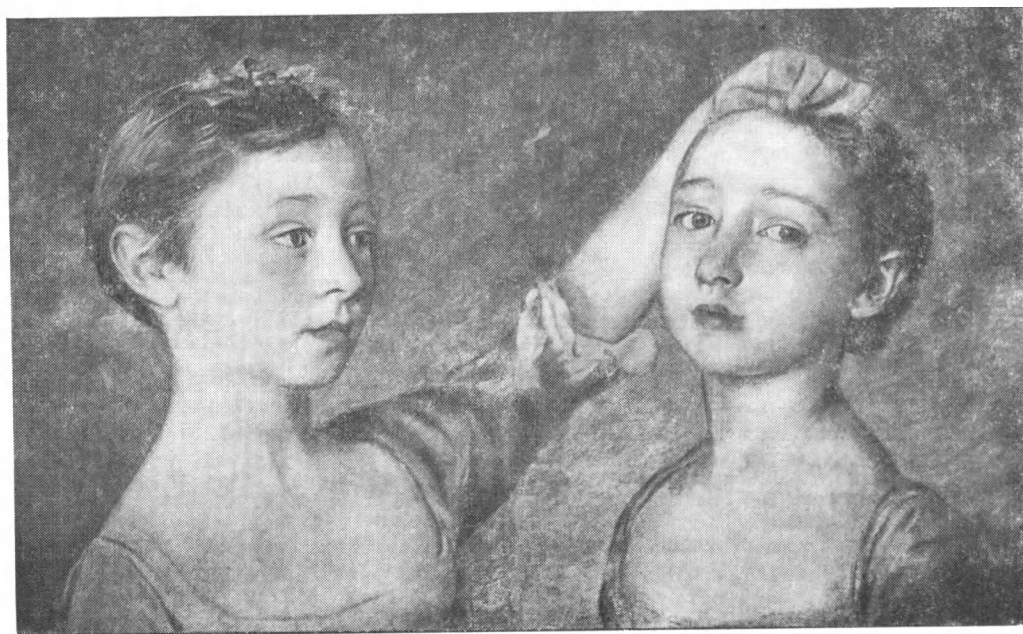
прекрасне, свої смаки, свої канони парадного врочистого портрета.

Рейнольдс став не лише першим президентом Королівської Академії мистецтв, а й першим живописцем Англії. Фаху навчався він на батьківщині, потім мандрував по Італії, Франції й Німеччині. Ретельно вивчав творчість майстрів світового живопису, робив копії, досліджував особливості техніки кожного. В Рембрандта він наслідував уміння передавати світло, теплий, насичений, густий колорит, м'які тіні. Рейнольдс так тонко вивчив геніального майстра, що його автопортрет за манерою важко відрізнити від рембрандтівських портретів. Але він малював і в зовсім іншій манері — світлій, легкій, майже прозорій. Йому явно імпонувала важка й барвіста пишнота барокко, театральна патетика класицизму. Було щось еклектичне в стилі цього обдарованого, вмілого й плідного майстра. Щось невловно знайоме, бачене — в багатьох його картинах. Мабуть, віра в закони прекрасного, які він знаходив у старих митців і які здавалися йому не-

похитними, одвічними, робила його пензель упевненим, полотна ясними, дозрілими й гарними, але не дуже оригінальними.

Лідер англійських художників прагнув створювати масштабні парадні портрети високого стилю, на яких портретований поставав би не як приватна особа, а в усій значимості своєї суспільної ролі, серед реалій та атрибутів сили й влади. Рейнольдс був художник вигадливий і ніколи не повторював раз знайдених поз і декорацій. Щирий і запальний Гейнсборо, оглядаючи на виставці полотна свого колеги, вигукнув: «Хай йому чорт! Який він завжди різноманітний!». Оте вище вжите слово «декорації» не випадкове. Інтер'єр, у якому Рейнольдс зображував своїх замовників, часто здається умовним і навмисним, наче розкішна декорація. В його портретах відчувається індивідуальність людини, її характер, але здається, що вона намагалася показати себе з найкращого боку, такою, якою б хотіла бути в очах сучасників і нащадків. Особливо це стосується відомих державних діячів, що вийшли на полотнах Рейнольдса підтягнутими й зібраними, застиглими в «гар-

Маргарет і Мері Гейнсборо Олія. 1750—58.

ній» позі. Митець ішов од розумового, а не емоційного сприйняття. Він ставився до своїх моделей уважно і спокійно, як спостерігач.

Здається, у нього не могло бути невдач, та не всі картини Рейнольдса рівноцінні. Серед них є шедеври того стилю, що його обрав художник, а є полотна звичайні, хоча й позначені високою технікою. Одверто слабких, невдалих творів у Рейнольдса нема. Він — утілена досконалість, може, трохи холоднувата своєю бездоганністю.

Третій великий англійський майстер XVIII сторіччя — Томас Гейнсборо. Він так само йшов до мистецтва власними шляхами й не схожий на своїх уславлених сучасників ані вдачею, ані творчою манерою.

Гейнсборо був лише на п'ять років молодший за Рейнольдса, вони належали до одного покоління. Працювали одночасно, часто малювали тих самих людей, були знайомі і цікавились творами один одного. Але вони не любили один одного, й пристрасний Гейнсборо не дуже приховував свої почуття. Обидва митці надто різнилися не лише характерами, стилем життя та поведінки, а й поглядами на творчість. І хоча це суперництво не призводило до відвертих драматичних конфліктів, якісь приховані течії існували, незважаючи на стриманість і чемність джентльмена Рейнольдса. Ця нелюбов прохопилася вже після смерті Гейнсборо в академічній, вишуканій і зовні об'єктивній промові Рейнольдса, де були слова шани й визнання, але разом з тим і нерозуміння справжньої величі померлого, зневага метра до розхристаного і не дуже пропагованого митця. Найдивніше в промові таке місце: «Якщо Гейнсборо й не бачив природи очима поета, він все-таки дивився на неї очима художника й створював точну, хоч і не поетичну картину баченого». (А нині саме поетичність Гейнсборо вважається його найпривабливішою й найзнаменнішою рисою — як у портреті, так і в пейзажі). Не забув Рейнольдс про те, що в Гейнсборо не було справжньої школи, що він не побував в Італії. Правда, геній «зумів перебороти недос-

коналість технічної підготовки», але не слід, мовляв, повторювати ані його шляху, ані своєрідності його техніки (хоча саме вони й створюють особливу легкість і трепетність його картин). «Я думаю, його манеру найрозумніше буде вбачити», — такий був висновок президента Академії. Один із дослідників творчості Гейнсборо слушно зауважив, що в цьому випадку людина, яка стояла на чолі художнього руху своєї доби, оцінювала того, хто цю добу далеко випередив.

Томас Гейнсборо прожив не дуже довге, але, принаймні зовні, спокійне і навіть щасливе життя. В його житті не було катаклізмів, хоча не бракувало труднощів і звичайних людських переживань. Він народився 15 травня 1727 року в невеличкому місті Седберрі (графство Саффолк) у родині сукняря. Від матері, що любила малювати квіти, він успадкував нахил до мистецтва, від батька — доброту й живу товариську вдачу. Батько не дуже вправно вів свої справи й збанкрутував. Після короткого й мало успішного навчання в місцевій школі юний Томас іде вчитися в далекий великий Лондон. Йому минуло лише тринадцятий, і відомості про цей час у його житті скупі. Спочатку він брав уроки в досить відомого рисувальника і гравера Юбера Гравело, потім навчався малювати олійними фарбами у Френсіса Хаймена. Можливо, був і помічником в обох своїх учителів. У легкості й витонченості малюнків Гейнсборо дослідники вбачають позитивний вплив Гравело, який на все життя прищепив своєму учневі інтерес і повагу до малюнка.

Юний Томас рано став самостійним і, оскільки був незалежною вдачею й не любив повчання, волів за краще вчитися самому. В 17 років він відкрив власну майстерню, але великого успіху не мав і за рік повернувся додому. Він полюбляв блукати мальовничими околицями рідного міста й малювати з натури чудову природу Саффолка. Тут же зустрів гарненьку дівчину Маргарет Берр, свою однолітку, й незабаром одружився з нею. Маргарет мала невеликий посаг, який на певний час вивільнив юну пару від матеріальних клопотів. У цей пер-

Селянин з парою коней і возом сіна. Олія. 1755.

ший період своєї творчості ще нікому не відомий живописець малював тільки те, що його найбільше приваблювало, насамперед пейзажі, бо замовлень на портрети було небагато.

Але ні тоді, ні пізніше, коли до нього прийшла слава, його пейзажі не мали особливого попиту серед багатих покупців. І взагалі англійський пейзажний жанр не був у моді, його використовували хіба як елементи архітектоніки інтер'єру. Через те Гейнсборо найчастіше малював пейзажі для себе. В його лондонській квартирі, де він провів останні роки життя, по під стінами стояли

десятки таких полотен. Тільки по смерті ці його картини були належно оцінені. Недарма великий англійський пейзажист Джон Констебл говорив, що постійно бачить у навколишній природі «мотиви Гейнсборо», його світ.

Жанр пейзажу весь час розвивався в творчості художника, трансформуючись і набуваючи нових рис. Перші полотна кінця 40-х років — то мовби відтворення безпосередніх вражень від природи. Виконані за етюдами з натури, вони скрупульозно точні: видно кожен листочок, кожна гілочку й травинку. Так, наприклад, зроблений «Карнадський ліс», або, як ще його називають, «Ліс Гейнсборо». Про цю картину митець згадував у листі, написаному 1788 року, незадовго до смерті. Він писав, що там є щось

від учнівського стилю, але виявляється і рання сильна любов до природи.

Гейнсборо надто самокритично ставився до своїх перших творів. Учився він не на популярних тоді «класичних» пейзажах з їхнім суворим академізмом, ustalеними принципами побудови, обов'язковим італійським колоритом і міфологічним стафажем. Його вабила життєвість, правдивість, простота голландських або старих німецьких майстрів. Він робив копії й гравюри з картин Якоба Рейсдала, частково наслідував Вейнантса. Але, навчаючись у попередників, не став епігоном жодного з них, став суверенним англійським художником.

Гейнсборо відтворював природу батьківщини, далекі обрії рівнин, просторі луки, мальовничі старі гаї, піщані пагорби, спокійні річки в свіжо-зелених звивистих берегах. І над усім цим вологе небо Англії, в якому блакить щохвилини можуть затягти хмари. Небо в пейзажах Гейнсборо — це окрема тема. Воно майже завжди неспокійне й сповнене динаміки та кольорів — од грозової темряви і напруження сіро-синіх або фіолетових мас до найніжнішого сонячного сяйва й прозорості. Небо в нього часом навіть дисгармонує з загальним настроєм картини, мовби живучи своїм власним драматичним життям.

Люди в його ландшафтах, як і в голландських майстрів, зайняті щоденною працею, ці хлібороби й вівчарі, візники, конюхи або подорожні з торбиною за плечима органічно пов'язані з природою, порою дня й порою року. Констебл, продовжувач Гейнсборо в пейзажному живописі, підкреслював уміння свого попередника передавати найтонші рухи в природі, тонкі нюанси пори року.

Реалістичний підхід до об'єкту й глибоке вивчення природи, прагнення простоти, вміння бачити красу буденного в природі, експерименти з освітленням, передачею відтінків і градації кольорів у природних циклах — усе це було новаторством для тогочасного англійського живопису.

Гейнсборо не обмежувався лише пейзажем. Десь на межі 40—50-х років

(точніше сказати важко, бо художник майже ніколи не датував своїх картин) він створив кілька парних портретів, які й досі викликають дискусії. Найвідоміший з них «Роберт Ендрюс і його дружина Мері» (прибл. 1748 р., Лондонська Національна галерея). Трохи раніше намальовано «Пана й пані на тлі ландшафту» (1746, Лувр), приблизно 1750-го — «Портрет Хінейджа Ллойда і його сестри», а незабаром ще кілька подібних за принципом вирішення картин.

Портретованих змальовано не в інтер'єрі ательє, а серед живої природи. Якщо в луврській картині це старовинний парк з античною колонадою — в душі французького живопису, то подружжя Ендрюс — молодий провінційний дворянин і його хворобливо тендітна дружина

Портрет Сарри Сіддонс. Олія. 1783—85.

Вільям Галлет і його дружина («Вранішня прогулянка»). Олія. 1785

— зображене на тлі чудового ландшафту східної Англії. Картина вражає оригінальністю побудови й світлим радісним колоритом. Сяюча блакить одягу жінки чудово узгоджується з ясно-голубим кольором неба. По-весняному соковита зелень трави килимом стелеться під ноги пані Ендрюс, світле вбрання і жовтий капелюшок якої чітко вимальовується на тлі темного дерева. Блакитний, білий і жовтий кольори її одягу гармоніюють з сіро-коричневим і зеленим тлом. Пан Ендрюс стоїть, недбало спираючись ліктем на спинку лави. Зеленакуватий камзол, чорний капелюх, чорні штани до колін і білі панчохи, — одяг статечного чоловіка, що прогулюється стежками власного маєтку, прихопивши мисливську рушницю. Біля ніг

рудий гончак, за спиною темне від хмар небо, й постає чоловіка від того здається ще світлішою: це характерна риса пейзажів Гейнсборо. Дослідники пояснюють цей феномен тим, що маляр працював при штучному освітленні, коли постаті ясно вирізняються на тлі темного пейзажу. Праворуч стоїть полукипок, видно стерню, отже, це літо, й хоч трава по-весняному соковита, але це вже особливості англійського літа. Далі поля з тіннями від хмар, купи дерев та кущів, невисокі пагорби на обрії. Картина витримана в спокійній холоднуватій гамі нежаркого дня.

Але це передусім портрет. Обличчя людей позначені індивідуальністю: владний самовпевнений чоловік, негарна задумлива жінка. Навіть якщо не знати, що Мері Ендрюс за два роки помре, нездорова втома й смуток в її очах боляче вражають. Вся постаць лірична, ніжна й крихка. Критики, які оцінювали це полотно не за законами поетичної краси, а за нормами анатомії, вважали, що поза в жінки невдала, тіло нагадує неживу ляльку, ноги намальовані неправильно.

Ті самі недоліки вони вбачали й на портреті сестри та брата Ллойдів. Тут і справді є непропорційності: у дівчини надто видовжена талія й закороткі ноги, нездатні втримати тіло в рівновазі. Та всі ці похибки втрачають значення, якщо сприймати картину в її поетичній цілісності, в єднанні людини й природи, ліричного настрою і гармонійного колориту полотна. Саме в цих ранніх парних портретах, створених у Седбері й Іпсвічі, куди 1750 року переїхало молоді подружжя Гейнсборо, митець найбільш самобутній і ні на кого не схожий. Тут він знаходить власний стиль, утілюючи в людських образах і пейзажах свій ідеал краси.

Переїхавши до Іпсвіча, Гейнсборо опинився в колі близьких духом людей. Тамтешній художник Джон Джошуа Кірбі став його найближчим другом на ціле життя (Гейнсборо навіть заповів поховати його біля могили Кірбі). В листах до нього та інших приятелів Гейнсборо постає як великий знавець мисте-

цтва з своєрідним баченням світу, дотепний і відвертий. Своїм яскравим емоційним стилем, несподіваними поворотами думки, багатством асоціацій він нагадує Лоренса Стерна, хоча твори великого письменника-сентименталіста з'явилися значно пізніше.

У спогадах про Гейнсборо часто згадується його захоплення музикою. В Іпсвічі він охоче брав участь в аматорських концертах, з величезним запалом вчився грати то на скрипці, то на гобої або лютні. Йому подобались не лише музика, а й сама форма інструментів.

В 50-х роках зростає популярність Гейнсборо-портретиста, він одержує чимраз більше замовлень від іпсвічських ноблів, але з найбільшою охотою пише портрети друзів, добрих знайомих, портрети дружини та двох маленьких доньок. Найкраще почував себе Гейнсборо серед людей мистецтва — художників, музик, акторів. Він увічнив на своїх полотнах багатьох митців. Для нього було радістю малювати дорогих людей, і ці портрети в нього виходили вдало. Проте він часто скаржився на необхідність малювати за гроші. В листі до близького друга Джексона Гейнсборо писав: «Хай їм чорт, отим шляхетним панам! Для митця нема гірших ворогів на світі, ніж вони, якщо не вмієш тримати їх на певній відстані од себе. Їм здається... ніби вони розраховуються з тобою вже своїм товариством і увагою, та я знаю, що в них є лише одна річ, гідна уваги, — це їхній гаманець, бо їхні серця рідко бувають на справжньому місці, щоб можна було туди зазирнути».

Серед картин 50-х років особливо привабливі дитячі портрети, наприклад, сповнене тепла й руху полотно, на якому його доньки Маргарет і Мері гаяються за метеликом. Дівчатка в довгих світлих сукнях мовби світяться на коричнево-зеленому тлі. П'ятирічна Мері тягнеться до метелика, а старша сестричка міцно тримає її. В двох дуже схожих дитячих обличчях два окремі характери. Все в картині переконливо й природно, в усьому відчувається батьківська любов.

На іншому портреті дівчатка вже трохи старші. Увагу сконцентровано на симпатичних пухленьких личках. Смішні руденькі зачісочки, прозора з рум'янцем шкіра, живі темні очі. Пензель немовби ледь ковзає поверхнею полотна, легкий і лагідний кожен штрих майстра. Одна сестричка впевненим материнським рухом щось поправляє у волоссі другої. Це скорше етюд, ніж завершена картина, але саме в незавершеності маленького інтимного полотна його особлива принадність. Це намальовано для себе, для душі. Мить увічнена в усій простоті й природності, варта не одного чепурного портрета, мальованого з холодним серцем.

Двоє вівчарів і розлючені собаки. Олія. Бл. 1783.

Цікаво порівняти цю картину з іншими, які було створено за багато років по тому. В 80-х роках Гейнсборо одержав почесне завдання — увічнити в серії портретів королівської родини тринадцять синів і дочок Георга III. Талановитий і спостережливий митець ретельно й чесно виконав замовлення, але які нецікаві портрети вийшли цього разу з-під його пензля, яка стереотипність однакових овальних картин з невиразним тлом і світлою плямою голови! Звичайно, діти — завжди діти, а Гейнсборо — завжди Гейнсборо, проте різниця між цими портретами й отим портретом рідних доньок разюча — хоча королівську серію створено тоді, коли митець досяг найвищого рівня майстерності, оволодів найдосконалішою технікою, малював з геніальною легкістю й блиском.

Віз, що їде на базар. Олія. 1786.

Одним з найцікавіших творів іпсвіцького періоду був автопортрет. За манерою він не схожий на інші картини ні того, ні пізнішого часу. Вільний широкий мазок, тепла золотава гама, на думку деяких дослідників, уподібнюють цей твір до славетної «Дівчини з кривками» Хогарта й, можливо, свідчать про ближче, ніж вважалось досі, знайомство Гейнсборо з творчістю його старшого колеги.

1759 року родина художника переїздить з Іпсвіча до Бата. Це місто, відоме теплими мінеральними джерелами, було на той час модним курортом, де лікувалось і розважалось світське товариство. Для аристократів, найбагатших і найзнаменитіших, було справою престижу провести сезон у мальовничому старовинному Баті. Переїхати до цього міста його намовив не надто впливовий, але досить набридливий знайомий Філіп Тікнес, який прагнув захити слави мецената. Порада виявилася не позбавленою сенсу. Замовниками портретиста стали найшанованіші громадяни Англії. Його популярність стрімко зростає, ім'я стало не менш гучним, ніж ім'я Рейнольдса.

Леді й джентльмени з найбагатших родин запобігали перед митцем. Гейнсборо ніколи не домагався дружби аристократів (за словами того-таки Тікнеса, абсолютно не мав хисту догоджати вельможам), а тут раптом отримав доступ у найпишніші будинки не лише Бата, а й Лондона. Якщо в Седбері та його околицях він вряди-годи мав можливість бачити у місцевих сквайрів окремі полотна зарубіжних майстрів, зокрема голландських пейзажистів, то тепер перед ним розкрилися найкращі приватні зібрання картин, які тільки були в країні. Він міг тепер вивчати твори ван Дейка, що справляли на нього величезне враження (за переказами, останнім словом помираючого Гейнсборо було ім'я великого фламандця). Картини Гейнсборо регулярно виставлялись у Лондоні. 1768 року його проголошено членом-засновником Королівської Академії. Він вже не малював невеличких портретів, а зображував свої моделі на повний зріст, як це колись

робив ван Дейк. Йому позували найвідоміші красуні — світські леді й утриманки принців крові, він малював славетних акторів, письменників, лордів і багатих буржуа. Зростав матеріальний добробут сім'ї, й скромна Маргарет одягалася тепер як герцогиня.

Та слава модного портретиста завдала йому й прикрощів. У листі до друга він скаржився: «Мені остогидли всі оті портрети, я дуже хотів би взяти свою гамбу й помандрувати в якесь гарне село, де я малював би пейзажі і міг би спокійно прожити решту життя». Йому прикро, що всі вважають його тільки портретистом. Чому ж він не робить того, що хоче? Чому, мов каторжник, прикував себе до мольберта?

Він не прагнув забагатіти. Ті, хто його добре знав, називали безкорисливістю важливою рисою його вдачі. Малюючи друзів, Гейнсборо здебільшого просто дарував їм їхні портрети. Не прагнув титулів, відзнак і звань. Не мав навіть власної майстерні, де працювали б учні-підмайстри. Інколи йому допомагав лише його небіж Дюпон, якого він виховував з дитинства. Маляр виконував у своїх портретах усе сам: обличчя й одяг, і пейзажне тло, в той час як майже всі його сучасники широко використовували працю помічників — іноді так широко, що й досі виникають сумніви щодо авторства картин, підписаних уславленими іменами.

Принаймні дві головні причини спонукали Гейнсборо малювати виключно сучасників. І першою, всупереч заявам самого маестро, ми назвали б його постійний інтерес до людини. Без цього він ніколи не зміг би створити таку галерею глибоких і психологічно тонких, індивідуалізованих портретів, побачити стільки величі й краси, стільки емоцій у людському обличчі, оспівати ніжну жіночність, безтурботну наївність дитини, мудру старість, показати, не прикрашуючи своїх моделей, якою людиною може бути в ідеалі.

Друга причина була більш прозаїчна. Ми вже згадували, що тодішні англійські любителі мистецтва цікавились пере-

Графиня Мері Гау. Олія. Бл. 1770.

дусім власними портретами. Це вдовольняло їхнє самолюбство, створювало ілюзію вічного життя (хоча, коли йдеться про полотна Гейнсборо, то ця ілюзія не позбавлена ґрунту).

Ми вже говорили про любий митцеві жанр пейзажу. Гейнсборо ненавидів гривуазний сюжет, оголену натуру в дусі модного тоді Буше. Йому було справді важко вирватись поза коло портретів (Рейнольдс, щоправда, малював міфологічні алегорії і дорікав Гейнсборо, чо-

той не береться за історичні полотна; але ж у Рейнольдса були академічні, класицистські симпатії і смаки). А смаки замовників, мода доби впливали навіть на таку сильну й незалежну особистість, як Гейнсборо. В Баті він відмовляється від оригінальних знахідок парного портрета Ендрюсів, малює постаті в досить умовному ландшафті, загальному ідеалізованому пейзажі французьких картин доби рококо. В його портретах стали помітними чужі впливи, часто зустрічалися ремінісценції з ван Дейка. Він навіть одягав свої моделі в костюми вандейкових часів («Блакитний хлопець», «Хлопчик у рожевому»). Зростала його віртуозність, але втрачалася безпосередність і сміливість раннього періоду.

Та, звичайно, це не може кинути гінь на творчі здобутки останніх десятиріч — доби плідної зрілості митця. Батьські портрети Гейнсборо прекрасні, вони вражають своєю виразністю, довершеністю, музичною гармонією ліній та барв, неперевершеною колористичною тонкістю. Саме тут угрунтовується, його слава одного з найбільших колористів світового малярства, тут народжуються принципи тієї техніки олійного живопису, які стануть провідними в його останній, лондонський період творчості (з 1774 року) й на сто років випередять у цьому французьких імпресіоністів. У промові Рейнольдса, вже цитованій вище, розкрито особливості такого новаторства, хоч сам промовець додержувався іншої манери й не рекомендував молодим наслідувати Гейнсборо (на жаль, вони й не наслідували). Рейнольдс говорив: «Незрозумілі мазки та плями, які пантеличать навіть досвідченого митця... І раптом в якийсь магічний спосіб цей хаос, оця незграбність і безформність, споглянута з певної відстані, набуває форми, й розрізнені деталі несподівано з'єднуються в єдине ціле... Ця штрихова манера Гейнсборо й створює той ефект легкості, що надає краси його картинам; і навпаки — більша монолітність кольорів могла б їх обважнити».

Свої абсолютної досконалості ця

манера досягла вже в Лондоні. Гейнсборо ніколи не абсолютизував раз винайдених прийомів; залежно від задуму, він уживав ті чи ті формальні засоби. Інтомний портрет небожа Дюпона Гейнсборо (1770) мальований у майже акварельній манері, виписане лише обличчя, тло зовсім нейтральне — оливково-сіре з коричнюватим. Гарне молоде обличчя сяє перлистою білістю, вільно спадає м'яке кучеряве волосся, очі дивляться уважно, по-юнацькому зухвало. Того самого року Гейнсборо малював іншого юнака — Джонатана Батталла («Блакитний хлопець»). Мистецькі прийоми цього портрета вже зазнали певного розвитку. Обличчя вималювано дуже старанно, так само як і блакитний шовковий одяг, мереживний комір і манжети, пишна пір'їна капелюха. Але в цій традиційній манері з'явився рух: завдяки драматичній динаміці чорних хмар й загальному переданого лісу, на тлі яких виструнчився вдягнений у блакитне підліток з оригінальним, надто мудрим для його років, обличчям, трохи іронічними очима й високим чолом. Сапфірне вигравання шовкового костюма теж створює враження руху, незважаючи на статичність недбалой постави (дуже схожої на поставу автопортрета ван Дейка). Улюблений колір Гейнсборо — блакитний — досягає тут такої інтенсивності і світлової сили, яка можлива лише в живих квітах або дорогоцінних камінцях. Подібного ефекту майстер досягне пізніше в портретах актриси Сарри Сіддонс та Софі Шарлотти Шеффілд.

У Баті Гейнсборо створив такі відомі речі, як портрет добродушного діда Джеймса Квіна, кокетливої міс Форд — майбутньої дружини Філіпа Тікнеса, уславленого трагіка Девіда Гарріка, мореплавця герцога Врістольського, гордовитого адмірала Гау і його дружини Мері, Джонатана Батталла, своїх, тепер уже дорослих, доньок, та багато іншого. За колоритом і легкістю особливо гарні портрети Мері Гау й доньок художника. Рожево-сіро-коричнева гама першого з них вражає своєю гармонією. Це один з найчудовіших жіночих портретів в історії не лише англійського живопису. Зо-

браження Мері й Маргарет усе побудоване на майже невловних переходах нижніх кольорів, барви наче струмують літнім маревом, променяться ніжністю, душевною чистотою двох молодих істот.

У лондонський період ці знахідки набувають дальшого розвитку й досконалості. Парний портрет сестер Лінлей, (одна з них стала дружиною драматурга Шерідана), портрети герцогині Шеффілд, видатної актриси Сарри Сіддонс, й особливо так звана «Вранішня прогулянка» («Вільям Галлет і його дружина») — найвищі досягнення майстра в цьому жанрі. Настрій картин лірично-романтичний, сповнений особливої загадковості, притаманної багатьом картинам художника. В них відчувається певна недомовленість, що залишає простір уяві глядача і становить принаду творчості англійського митця.

В Лондоні розкриваються нові обрії і в пейзажному живописі Гейнсборо. Його картини «Віз, що їде на базар» (1786), «Водопій» (1777) та інші проклали шляхи для бурхливого розквіту англійського пейзажу в творах Джона Констебла й Вільяма Тернера.

Наче на противагу необхідності зображувати королівську родину, випещених аристократів, Гейнсборо створює у 80-х роках кілька картин з життя сільської бідноти. Він малює жанрові сцени, селянських дітей за роботою і в

розвагах: «Дівчинка з глечиком», «Лавінія», «Хлопчик із кішкою», «Збирачі хмизу». Рейнольдс називав ці картини «уявними», оскільки вони були ніби плодом авторової фантазії. Але це не точно, художник часто малював дітей з натури, в його домі жив певний час циганчук, риси якого сучасники вписували на картинах останнього періоду. Але було в них і щось від почуттів і світосприйняття сентименталістів, а ще більше — романтиків. Гейнсборо в цих полотнах демократичний і щирий, а не розчулено солодкий. Один мистецтвознавець на початку нашого століття писав: «Юне дитя людське, побачене свіжим оком і зображене рукою майстра, ніколи не постаріє й промовлятиме до людей 1970 року так само, як і до людей року 1770-го». Хочеться додати, що до нас промовляють не лише діти з картин Гейнсборо: промовляє вся його творчість, виповнена радості життя, безмежного інтересу до людини, любові до природи, до всього світлого і прекрасного; творчість, багата пошуками і знахідками, благородними почуттями й вірою в добро.

Три великих художники жили в Англії XVIII сторіччя. Один був моралістом і гнівним критиком, другий оспівував силу, могутність і розум видатних людей свого краю, а третій відчував і творив.

ВОЛОДИМИР
ТОПОРОВ

«СВІТОВЕ ДЕРЕВО»:

УНІВЕРСАЛЬНИЙ

ОБРАЗ

МІФОПОЕТИЧНОЇ

СВІДОМОСТІ

Психологічна позиція людини сучасної цивілізації по відношенню до трьох часових планів — минулого, теперішнього і майбутнього — в основному така, що теперішнє кваплять, а надії покладають на майбутнє, яке має компенсувати втрати теперішнього.

У межах еволюціоністсько-позитивістських теорій XIX століття минуле характеризується ознаками гак званої «залишеності», відсталості, безблагодатності, неактуальності. Деякі письменники, філософи, соціологи, вчені вже у XVIII ст. уявляли собі минуле як погіршене сучасне, збіднене та спримітивізоване (як реакція проти давніших теорій «золотого віку») Щоправда, минулому залишали духовну цілісність, моральну незіпсованість, простодушність (наприклад, у руссоїзмі). Але в цілому на минулому лежала печать «помилковості поглядів, несправжності», «дикості», «чужорідності». Тим самим поняття «справжньої» цивілізації надмірно звужувалося в часі й просторі, не кажучи вже про його зміст. Пережитки такого стану речей подеколи даються взнаки й нині Проте взагалі протягом останніх 150—200 років ця ситуація значно змінилася. Непомітно для невтаємничених темне минуле багато в чому прояснилося, диференціювалося, заповчилося величезною кількістю фактів та подій. Тепер легше вказати, що знали в XVIII ст. про минуле (власне, біблейську історію та античний греко-римський світ, не кажучи, звичайно, про масштаби та рівень цих знань), аніж перера-

хувати, чого в XVIII ст. не знали: великих цивілізацій Індії (культура долини Інду — Мохенджо-Даро, Хараппа, — культура ведійських аріїв та її продовження, буддизму і т. п.), культури давнього Китаю, стародавнього Дворіччя (зокрема, шумерської), Єгипту, Хеттського царства, Центральної Америки, Африки, неолітичної культури Євразії, мистецтва Верхнього Палеоліту і т. д., якщо говорити про найголовніше. Віднайдені, вивчені, ввійшли або входять у наше життя, навіть більше того — стають об'єктом вивчення, моди, наслідування визначні твори літератури образотворчого мистецтва, архітектури, релігійного генія, філософської думки, які донедавна були невідомі. Було вироблено об'єктивні методи дослідження так званих «примітивних культур» (аборигенів Австралії, деяких ізольованих племен Африки, Південної Америки, Південно-Східної Азії), що мало безпосереднє відношення до створення етнопсихології та сучасної соціальної антропології. Дешифровка раніше невідомих писемностей та значні успіхи археології не лише реабілітували те, що донедавна вважалося міфом (наприклад, історію Трої та Троянської війни в Гомера), але й надійно гарантують ще більше розширення кола наших знань про минуле.

Таких «реабілітацій» за останні десятиліття зібралось так багато, що колишня «презумпція недовіри» щодо давніх джерел замінена протилежною постановою: довірою до цих свідчень, що не виключає, проте, завдання правильною їх розуміння і відповідної інтерпретації. Якщо ці свідчення будуть відповідним чином проаналізовані, стане зрозуміло, що уявлення про світ, які склалися в межах давніх міфопоетичних традицій, відрізняються від подальших уявлень (включаючи, з деякими застереженнями, й наукові) не помилковістю, а «мовою» (під останньою треба розуміти набір понять і правила оперування ними). І якщо переклад з «мови» сучасної науки на «мову» міфопоетичної традиції і навпаки не завжди можливий, то взагалі два ці пласти уявлень про світ, такі, здавалося б, різні, можуть бути з'єднані одним ланцюгом спадкоємності, а це є ще одним доказом глибокої внутрішньої єдності людської культури, яка не порушується навіть часовими відмінностями та роз'єднаністю у просторі.

Усвідомлення цієї єдності примушує сучасну людину дедалі частіше й уважніше вдивлятися у спадок віддаленого минулого, все більше й повніше покладаючись на нього і цінуючи його надбання. Минулого не можна змінити, але людина, звертаючись до нього, починає краще розуміти своє місце, свою роль, саму себе; вона має можливість порівняти сучасне й минуле, усвідомити спрямування свого розвитку й відповідно до цього коригувати стратегію на іншому відрізку свого шляху — від сучасності до майбутнього. В цьому розумінні минуле може виступати у функції механізму зворотнього зв'язку (у кібернетичному розумінні слова), який контролює правильність або неправильність даного процесу. До того ж звернення до минулого, до своїх власних далеких джерел, так само як спогади про дитинство, допомагає прилучитися до того споконвічного й цілісного, яке так потрібне для духовного розвитку сучасної людини, дає можливість зрозуміти, що феномен людини незрівнянно складніший, аніж про це ще недавно думала сама людина.

Українська народна традиція багата архаїзмами й у багатьох випадках зберігає те, що в інших традиціях уже втрачено і може бути відновлене лише в результаті більш або менш складних реконструкцій.

«Жоден дуб у нас не дістане до неба, — писав Гоголь у «Майській ночі, або Утоплений», маючи на увазі народні уявлення. — А кажуть, проте, що є десь, у якійсь далекій землі, таке дерево, що шумить верховіттям у самому небі, і бог сходить ним на землю вночі саме проти ве-

ликодня». Цим самим шляхом, але в зворотному напрямку, пройшов герой української казки (з прикарпатської області), який підіймається вгору по дереву, що сягає неба. У «Піснях Галицької та Угорської Русі», виданих сто років тому Я. Головацьким, подано і загальний опис цього дерева:

Ой там за двором, за чистоголом,
Стоїть ми, стоїть зелений явір,
А в тім яворі три користоньки:
Єдна ми користь в верху гніздонько,
В верху гніздонько, сив соколонько;
Друга ми користь, а в середині,
А в середині, в борти пчолоньки;
Третя ми користь у корінька,
У корінька чорнії бобрі. (II, 51—52)

Численні українські варіанти цієї пісні та інослов'янські паралелі підтверджують принаймні праслов'янську давність такого роду текстів та образу описаного у них дерева, який відсилає нас до архаїчної міфопоетичної концепції світового дерева. Ці словесні описи знаходять підтримку у відповідних зображеннях (повних, часткових, трансформованих або навіть вироджених та геометризаних, як, наприклад, в орнаменті) на хатньому начинні, посуді, керамічних виробках, меблях, у вишивці на тканинах і т. ін., на різного роду археологічних знахідках (порівняйте, наприклад, так звані «змійовики», дукачі, яких так багато саме на Україні). Давність таких композицій не викликає сумніву. Один із яскравих прикладів такого роду — відоме зображення на сокирі з оленячого рогу, знайдений у торфовищі біля села Дударкова Київської області, зображення, яке належить найімовірніше до II тисячоліття до н. е.¹ (дерево, мабуть, перевернуте; навколо нього — коні та свині, мабуть, змія; солярні знаки; на зворотному боці — чоловіча та жіноча постаті, птах²).

Наведені приклади — лише крапля в морі серед тієї величезної кількості фактів, які торкаються образу світового дерева та його численних локальних варіантів — «дерева життя», «дерева родючості», «дерева кохання», «дерева центру», «дерева сходження», «небесного дерева», «дерева краю», «шаманського дерева», «містичного дерева», «дерева пізнання» і т. ін. — аж до найпізніших варіантів типу генеалогічного дерева або схем дерева, що використовується в науці (лінгвістиці, математиці, хімії і т. ін.), де розглядаються процеси «розгалуження» від якогось спільного «центру».

Світове дерево та його варіанти являють собою образ якоїсь універсальної концепції світу, яка впродовж досить тривалого часу визначала модель суспільства людських колективів Старого і Нового світів.

За допомогою цього образу (у всій численності його культурно-історичних варіантів, включаючи й такі його трансформації, як «світова вісь», «світовий стовп», «світова гора», храм, трон, сходи, вірówka і т. ін.) стало можливо звести воедино основні загальні смислові протиставлення, які порізно описували світ (верх — низ, небо — земля, правий — лівий, парний — непарний, близький — далекий, вогонь — вода, сонце — місяць, старший — молодший, чоловічий — жіночий і т. п.), встановити між членами цих пар відношення еквівалентності і створити тим самим перший універсальний знаковий комплекс, який можна вірогідно реконструювати.

¹ Див. В. Дяченко. Унікальна пам'ятка стародазнього мистецтва — «Народна творчість та етнографія», 1962, № 4, с. 142—145.

² Самий факт зображення схеми світового дерева на сокирі заслуговує на особливу увагу. Взаємозв'язок сокири як елемента універсальної схеми світового дерева і самої цієї схеми, яка зображена на сокирі, знаходять дивовижні аналогії (пор. у шаманських культурах бубон, калатало, одяг шамана, які входять у ту саму схему, і зображення на них самої схеми світового дерева) і пояснюються, мабуть, тим, що сокира (як і калатало, жезл, скіпетр, тирс та інші подібні атрибути) якоюсь мірою у відповідних ситуаціях виступає у тій самій функції, що й світове дерево (про це див. нижче.) Між іншим, таким чином пояснюються міфопоетичні асоціації між сокирою та ідеєю родючості, продуктивної сили.

Нині можна не говорити про роль таких знакових комплексів у розвитку людства в цілому: вона очевидна. В культурному розвитку людства концепція світового дерева залишила після себе сліди в численних космологічних, релігійних та міфологічних уявленнях, відображених у різних текстах, в образотворчому мистецтві, архітектурі, плануванні поселень, ритуалі, іграх, хореографії, соціальних та економічних структурах, словесних поетичних образах і мові, може, в деяких особливостях людської психіки. Є цілий ряд підстав називати образ світового дерева універсальним комплексом. Досить згадати лише про деякі з них. По-перше, універсальність цього образу виявляється в тому, що йому відповідають найрізноманітніші знакові системи (в поезії, образотворчому мистецтві, релігії, ритуальних дійствах і т. ін.), які своїми засобами передають цей образ. Скажемо більше: всі ці знакові системи, які сприймаються нині як різні, цілком самостійні, були для міфопоетичної свідомості цілісною (і єдиною) знаковою системою, яка описує основну і найбільш повну ситуацію, саме ту, яку можна співставити з образом світового дерева. По-друге, універсальність цього образу полягає в тому, що в принципі він має бути дійсним для кожного члена колективу; причому ця «дійсність» може відповідати реальному стану речей або ж плануватися як норма, додержання якої може досягатися і примусово. По-третє, універсальний характер такого комплексу виявляється і в тому, що він виникає практично скрізь і, мабуть, у різні епохи, хоча обов'язкова його поява пов'язана з відповідною, досить ранньою стадією розвитку суспільства (панування міфопоетичної традиції). І нарешті, по-четверте, концепція світового дерева відбиває найбільш універсальну ситуацію, з якою стикаються різні колективи на відповідній стадії свого розвитку (вибір між життям і смертю, забезпечення необхідних гарантій, стабільності і т. ін.).

Концепція світового дерева реконструюється на підставі різних джерел: міфологічних та космологічних уявлень, що втілені в словесні тексти різних жанрів, пам'яток образотворчого мистецтва (живопис, орнамент, скульптура, гліптика і т. ін.), архітектурних спорудах (насамперед культових), начиння в широкому розумінні цього слова, ритуальних дійствах і т. д. Якщо не наполягати на деталях, можна загалом твердити, що посередньо чи безпосередньо образ світового дерева можна відновити для різних традицій усіх материків без винятку в межах від епохи бронзи (в Європі та на Близькому Сході) до нашого часу (порівн. тубільні сибірські, американські (індіанські), африканські, австралійські традиції). Таке поширення образу світового дерева пояснюється його сталістю і тим впливом, який він мав на розвиток світового мистецтва та міфопоетичної символіки. Цей образ — провідна (а в деяких національних традиціях — єдина) тема мистецтва аж до початку буддійського та християнського етапів у його розвитку. Але й християнське мистецтво до епохи Відродження, а також буддійське мистецтво в перші століття свого існування (в усякому разі, в доантропоморфний період), також помітно виявляють спадкоємний зв'язок з мистецтвом світового дерева. Мистецтво Стародавнього Єгипту, Середньої Азії, Ірану, Індії, Китаю, Південно-Східної Азії, давніх культур Нового Світу і т. ін. можна розглядати як наслідок складної взаємодії мистецтва епохи світового дерева з пізнішими світоглядними та художніми концепціями.

Для того, щоб організуюча роль концепції світового дерева стала більш очевидною, а завдання, які вирішуються за її допомогою, набули більшої рельєфності, треба пояснити, як уявляли собі люди епохи світового дерева попередню стадію розвитку космології. Тут можна навести лише кілька прикладів. Усі вони так чи інакше описують одну й ту саму картину, як і текст старої української казки: «Тоді не було ані неба, ні землі, Ані землі, ані синього моря...» Такі тексти описують стан хаосу і звичайно характеризую-

ються серією негативних положень: «Тоді не було ні суцього, ні несущого. Не було ні повітряного простору, ні неба над ним... Тоді не було ні смерті, ні безсмертя, не було різниці між ніччю і днем. Без подуву, само собою дихало Єдине і нічого, крім нього, не було...» («Рігведа»); «Не існувало ще неба і не існувало землі. Не було ще ні ґрунту, ні змії у цьому світі...» (Геліопольська версія давньоєгипетського міфа творення); «На початку часів не було в світі ні піску, ні моря, ні хвиль холодних, не було землі і небесного склепіння, скрізь зяяла безодня, трава не росла» («Старша Едда»); «Це — розповідь про те, як все було у стані невідомості, все холодне, все мовчазне, все нерухоме, тихе; і небесний простір був порожній... Не було ні людини, ні тварини, ні птаха, риб, крабів, дерев, каміння, печер, ущелин, трав, не було лісів... Не було ще нічого з'єданого... Не було нічого, що існувало б...» («Пополь-Вух», священна книга індіанців кіче у Центральній Америці) і т. п.

Як своєрідне продовження цих фрагментів виступають стародавні тексти, що розповідають про послідовне створення з хаосу елементів Всесвіту. Зразком таких текстів можна вважати добре відомий початок «Книги Буття»: «І сказав Бог: хай буде світло; і стало світло... І відділив Бог світло від п'тьми. І назвав Бог світло днем, а морок ніччю...» і т. д., по днях: створення твёрді і відокремлення її від безодні, створення неба і далі — трави, дерев, небесних світил, різних тварин, і, нарешті, людини. Такі тексти не менш численні, ніж наведені вище. Дуже характерно, що вони зображають становлення світу як результат послідовного введення основних семантичних та бінарних протиставлень: світ — п'тьма, небо — земля, суша — вода, день — ніч, верх — низ і т. д. і градуальних серій типу рослина — тварина — людина і т. ін. Завдяки цьому стає очевидним, що хаос — це стан, позбавлений предметності, будь-яких елементів організації, тобто він беззнаковий. Становлення космосу, навпаки, характеризується введенням знаковості, а це пов'язано з упорядкованістю і дозволяє йому дедалі більше ускладнювати свою структуру.

Треба думати, що описи хаосу в текстах, подібних до наведених вище, виникли в ті часи, коли всі основні протиставлення були вже чітко усвідомлені і стали елементом мови опису космологічних схем. Це хронологічне посилення досить важливе. Не випадково перші створені людиною знакові системи, які можна відновити за стародавніми джерелами, що беруть свій початок від Верхнього Палеоліту (порівн. наскельний живопис, а також зображення на начинні, скульптурні фігурки і т. ін.), ще не мають якихось виразних слідів протиставлення з локально-часовим значенням (порівн. невизначені розрізнення верху і низу, правого і лівого, центру і периферії і т. п.). Через це внутрішні зв'язки між зображуваними у наскельному живописі предметами слабкі, ієрархічні стосунки майже не відчутні, композиція виявлена дуже слабо, сюжету в переважній більшості зображень немає¹.

Якщо не торкатися деталей, то можна стверджувати, що палеолітичні зображення в цілому не мають у своєму складі визначених ознак організації у відповідності до названих протиставлень. На підставі цього можна припустити, що космогонічні міфи, про які йшлося вище, виникли значно пізніше за палеоліт. Цим і пояснюється відсутність образу світового дерева в палеолітичному мистецтві.

¹ Як показали дослідження найвизначнішого французького спеціаліста з наскельного живопису А. Леруа-Гурана, в палеолітичних пам'ятках організуюча основа (пов'язана, зокрема, із композицією) сконцентрована не так у межах цього зображення, як у сукупності послідовно розташованих зображень, і відповідно — топографічних зон (Леруа-Гуран поділив всю печеру на сім таких зон; з кожною з них пов'язані чітко визначені зображення). Інакше кажучи, якщо обмежитися окремим зображенням («картиною»), як це роблять звичайно при аналізі європейського живопису, то композиція в пам'ятках епохи палеоліту наче винесена за дужки цього зображення, лежить зовні, так само як виходив «за дужки» у реальний світ, сюжет. Завдання наступних періодів у розвитку образотворчого мистецтва і полягало, зокрема, в тому, щоб композицію і сюжет іззовні (з незнакової сфери) ввести в дужки, тобто в живописний простір, у знакову сферу мистецтва.

Світове дерево, як і будь-який з його еквівалентів, перебуває в сакральному центрі світу і займає вертикальне положення. Таке положення є домінують, що визначає як формальну, так і змістову організацію всесвітнього простору. Тому еквівалентами світового дерева здебільшого вибирають об'єкти з переважанням вертикальної осі. Ідеальний образ її — так звана *axis mundi* (вісь світу), порівн. також: стовп, колона, башта, жердина, гілка і т. ін. Для світового дерева характерне потрійне розчленування по вертикалі, яке дозволяє розрізняти коріння, стовбур і віти (ця обставина підкреслюється в образотворчому мистецтві та у відповідних словесних текстах типу наведеної вище української пісні); співвіднести з цими трьома частинами дерева різні класи живих істот; надати різний смисл (семантику) кожній з трьох частин; і, нарешті, використати деякі формальні способи, щоб підкреслити відмінність між цими трьома частинами дерева.

Звичайно, віти дерева розташовані у верхній частині, а коріння — внизу, хоча в різних традиціях добре відомий образ «перевернутого» (інвертованого) світового дерева¹. Порівняйте такі описи, як давньоіндійські: «З неба коріння звисає донизу, з землі воно тягнеться вгору» («Атхарваведа»), або «Нагорі (її) коріння, внизу — віти, це — вічна смоківниця» («Кахта-Упанішада»), або в російській намові: «На море, на Океане, на острові на Кургані стоїть біла береза, вниз ветвями, вверху кореннями». Цим словесним описам відповідають подібні зображення «перевернутого» дерева або навіть використання таких дерев у ритуалі. Так, в евенків обабіч шаманського чуму, який символізував середній світ, ставили два ряди дерев — вітами вгору і вітами вниз, які символізували шаманське дерево нижнього й верхнього світів. Із прикладів такого типу видно, що припускалося множення світового дерева залежно від кількості космічних зон. Не виключено, що образ «перевернутого» дерева виникав саме в зв'язку з геометрією нижнього світу, в якому всі відносини протилежні в порівнянні з верхнім та середнім світами (живе стає мертвим, видиме — невидимим, верх — низом і т. д.). Характерно, що під час так званих «шаманських мандрів» шаман, повертаючись з неба на землю, бачить спочатку гілки, а вже потім — коріння, тобто знов-таки «перевернуте» дерево. У цьому випадку «перевернутість» пояснюється або особливостями метрики просторово-часового континууму Всесвіту², або змінами у позиції спостерігача. Разом з тим треба пам'ятати, що образ «перевернутого» дерева досить часто зв'являється у пізніші епохи в індивідуальній містичній свідомості, у творах мистецтва та поезії

Незалежно від того, яким уявляється світове дерево, його потрійне розчленування по вертикалі завжди помітно підкреслене. Найчастіше цього досягають тим, що відносять до кожної третини дерева тварин якогось окремого класу, які виступають, зокрема, своєрідними індексами-класифікаторами і відіграють багатогранну роль в архаїчних системах класифікації (інакше кажучи, тварина в схемі світового дерева означає не тільки себе саму, але виступає як своєрідний елемент коду, що звичайно об'єднує в собі цілу низку кодових одиниць). З горішньою частиною дерева (віти) пов'язані птахи (часом два — симетрично відносно стовбура або один — на верхівці, досить часто це буває орел); з середньою частиною (стовбур) — копитні (олені, лосі, корови, коні, антилопи і т. ін.), зрідка — бджоли. в пізніших традиціях — людина; з нижньою частиною (коріння) — змії, жаби, миші, риби, бобри, видри, ведмеді, інколи фантастичні чудиська хтонічного типу, пов'язані з нижнім світом. Порівн. опис дерева Хулуппу в шумерській

¹ Може, саме таке дерево зображене на сокирі з села Дударків.

² Міфопетичні традиції багато разів свідчать про реальність такого континууму для носіїв даної традиції. Порівн. ототожнення світового дерева або його горизонтальної проекції (кільце навколо нього) з роком

версії епосу про Гільгамеша: у корінні — змія, у вітах — птах Імдугуд, посередині — діва Ліліт¹; численні композиції такого типу зустрічаються в зовсім різних традиціях; окремі мотиви й символи цієї схеми пережили свій час і включилися в нові схеми і нове коло ідей².

Разом з тим треба мати на увазі й такі віддалені джерела схеми, як наприклад відомий жезл з Монтгодье з зображенням двох витягнутих вздовж жезла змій, з одного боку, й зображення птахів на жезлі з мадленського шару в Ложері-Басс — з іншого. Якщо згадати, що сам жезл (або його варіант — тирс, увінчаний широким повитий плющем) еквівалентний світовому дереву, то стане зрозумілим, що деякі верхньопалеолітичні жезли можна трактувати як вихідний матеріал для побудови двох пар об'єктів — дерево та птах і дерево та змія, які у пізніший період були змонтовані в тричленну схему: птах — дерево — змія.

Серед об'єктів, пов'язаних з верхньою частиною світового дерева, треба назвати також сонце і місяць (порівн. двох птахів на дереві). Зв'язок сонця з птахом такий очевидний для зовсім різних традицій, що він дав привід бачити в птахові образ сонця (порівн. поширене зображення крилатого сонця), а у двох птахів образи сонця й місяця. Не зупиняючись на цих образах докладніше, наляжить, проте, підкреслити, що вони не вичерпувалися тільки своїм космологічним значенням, а мали й іншу семантику. Ці забуті значення можна почасти відновити, врахувавши дані, які належать до часів, що передували епосі світового дерева.

Відомо, що у верхньопалеолітичному живописі часто зустрічаються знаки, які можна тлумачити як чоловічі та жіночі символи. Підтвердження цьому можна знайти, зокрема, в еволюції стилів, починаючи від ориньякського часу, коли абстрактно виконані фігури тварин супроводилися цілком натуралістичними зображеннями геніталій, аж до середньо- та пізньомадленського часу, для якого характерні, навпаки, натуралістичні зображення тварин та чисто схематизовані чоловічі й жіночі знаки. Є серйозні підстави вважати, що цими верхньопалеолітичними знаками могли бути започатковані відповідно солярні та лунарні символи, які так часто зустрічаються в пам'ятках неоліту і далі — образи сонця й місяця в мистецтві світового дерева; варто додати, що верхньопалеолітичні чоловічі та жіночі знаки в мистецтві епохи світового дерева подеколи витісняються, частково переходячи в орнамент, який інколи утворює рамку всього зображення (порівн., наприклад, давні сибірські традиції). Можна навести кілька аргументів на користь цієї точки зору. Насамперед звертає на себе увагу формальна подібність схематичних шаблонів для зображення сонця й місяця, з одного боку, й жіночих та чоловічих знаків — з іншого (в обох випадках протиставлення з ознакою «овальний — довгастий»). Великій кількості чоловічих та жіночих знаків у Верхньому Палеоліті (якщо відсутні лунарні та солярні знаки) відповідає значна кількість лунарних та солярних знаків (при помітному зменшенні кількості

¹ Цікаво, що з цього дерева виготовляли щось подібне до бубна чи барабана («пукку»), а також палички для нього («мікку»). Так само шамани виготовляють свої бубон спеціально з «шаманського дерева».

² Більше того, часом і в архаїчних текстах схема світового дерева виступає у трансформованому вигляді. Порівн. відомий казковий сюжет про три царства, зокрема, той епізод, в якому герой, рятуючись у підземному царстві від переслідувань змія, знаходить велике дерево (до неба, здебільшого — дуб), рятує пташенят, які сидять на гілках, за це мати, найчастіше — орлиця, виносить героя на землю; герой кидє три яйця, які він здобув у підземному царстві, і з них утворюються три царства: золоте, срібне та мідяне. Інший сюжет, в якому обігрується вертикальна будова світового дерева, реконструюється на основі міфів та казок про бога грози, який живе на вершині дерева (або вершині гори) і вбиває змія (біля коріння), який вкрив худобу, багатство (середня частина дерева). (Див.: В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Исследования в области славянских древностей. М., 1975). Часом саме середня частина дерева, пов'язана з копінтними, виступає заміною всього дерева, порівн. давньоіндійську назву світового дерева — ашваттха, тобто конюв'язь або давньоскандинавське Іггдрасіль, світове дерево, буквально — кінь Одина (порівняйте мотив: Один пасє коні у вітах світового дерева, — який можна співставити з таким же мотивом, пов'язаним з Іванком-дурником з російської казки).

чоловічих та жіночих знаків) у наступну епоху¹. При цьому важливо пікреслити, що в палеолітичних зображеннях жіночі знаки помітно переважають над чоловічими, а в пізніші часи — солярні знаки так само різко переважають над лунарними.

Зваживши всі ці дані, можна зробити припущення, що всесвітньовідомий сюжет про шлюбні стосунки Місяця (як правило, чоловіка) та Сонця (звичайно жінки) за змістом і значенням рівнозначний палеолітичним композиціям за участю чоловічого та жіночого знаків. Разом з тим історія Місяця та Сонця (включаючи й тему Зірниці, третього учасника цього сюжету) багато в чому нагадує популярні для архаїчних традицій притчі, в яких відображено правила шлюбних стосунків (насамперед — заборони), з урахуванням існуючих матримоніальних класів і, якщо піти далі, схеми зародження елементів Всесвіту.

Таким чином, можна зробити ще одне припущення: чи не закладено в образі світового дерева, в пов'язаних з верхівкою дерева двох птахів чи сонця та місяця натяку на загальну модель шлюбних стосунків² і ширше — на спадкоємність поколінь, на генеалогію роду взагалі?

Ціла низка фактів дозволяє вважати, що таке припущення досить обгрунтоване, але тут доведеться обмежитися лише одним прикладом. Мова піде про традиційне зображення родових дерев на жіночих весільних халатах у нанайців. Здебільшого це парні зображення у нижній частині халата з обох боків від надрізу, виконані в дусі крайнього маньєризму (часом віти й листя важко відрізнити від птахів, а коріння від змій). З цими родовими деревами були постійно пов'язані уявлення про «плазуючість» жінки та про продовження роду. Нанайці вважали, що такі дерева росли на небі у володіннях жіночого духу. Кожен рід мав своє окреме дерево, у вітах якого плодилися душі людей цього роду. Ще ненароджені душі під виглядом пташок спускалися на землю, щоб увійти в лоно жінки свого роду, яка після цього вагітніла. Подібні уявлення добре відомі також в інших місцях. Зваживши на те, що на верхній частині нанайського жіночого весільного халата зображено луску дракона, а ззаду на халаті — два дракони, самця та самицю, можна вочевидь побачити той аспект світового дерева, який пов'язаний з народженням та плодючістю. Всі три яруси — верхівіття, стовбур та коріння, а також пов'язані з ними три класи тварин у свою чергу відбивають цю ідею³.

Семантика образу світового дерева, звичайно, не вичерпується ідеєю плодючості. Смысловое багатство цього образу визначається, по-перше, сукупністю усіх основних протиставлень, пов'язаних з образом світового дерева і, по-друге, сукупністю найважливіших сфер (категорій моделі світу), важливих для свідомості людини епохи світового дерева. По вертикалі можна бачити протиставлення верха — низу, неба — землі, землі — нижньому світу, вогню (сухого) — волозі (мокрому), суходолу — воді, світлого — темному, життя — смерті, свого — чужому. Враховуючи сказане вище, цей список можна продовжити: сонце — місяць, чоловічий — жіночий, парний — непарний, сакральний — профанічний.

Показово, що цілий ряд соціальних (у широкому розумінні слова) протиставлень, хоча б деякою мірою, може бути виражений не лише в межах усієї вертикальної структури світового дерева, а й у межах однієї верхньої частини дерева (яка має, проте, роздвоєну по горизонталі композицію: праве — ліве). Зрозуміло, що значна кількість цих протиставлень природніше відбивається в горизонтальній структурі дерева. Тому можна зробити припущення, що верхня

¹ Порівн. наприклад, скандинавські та онезько-біломорські петрогліфи.

² Проблема запровадження шлюбних класів та заборони порушувати встановлені правилами зв'язки з метою запобігти інцесту, як довів французький вчений К. Леві-Стросс, була особливим злосуденням у початковій епохи зародження людських колективів.

³ Разом з тим в образі світового дерева як обмеження або подальший розвиток теми народження та плодючості виникає тема занепаду та смерті, яка так само по-різному відбита на різних рівнях (порівн. образ птаха смерті або голуба як вісника смерті, або взагалі «Дерево смерті»).

частина дерева моделює не лише відповідну третину якоїсь вертикальної структури (первинне значення), а й горизонтальну (вторинне значення) в її несиметричному трактуванні.

Коли говорять про просторову сферу, то за допомогою світового дерева розрізняють основні об'єкти Всесвіту — три її зони: верхню — небесне царство, середню — земля, нижню — підземне царство. Часова сфера забезпечує зв'язок минулого й майбутнього через сучасне (порівн. також розрізнення дня й ночі, сприятливої чи несприятливої пори року); часто вживаний варіант часового аспекту — генеалогічний ряд, призначений для розрізнення пращурів, теперішнього покоління¹ й нащадків. Так звані «тотемні стовпи» (родові дерева) американських індіанців є конкретні втілення цього аспекту в значенні образу світового дерева. Етіологічна сфера пов'язана з розрізненням причини, сприятливого або несприятливого наслідку. Персонологічний план виділяє три категорії створинь — боги, люди, злі духи (нечиста сила); анатомічний план — три частини тіла: голова, тулуб, ноги²; «елементний» — три види елементів-стихий: вогонь, земля, вода (в інших традиціях склад може змінюватися: метал, дерево, каміння і т. ін.).

Отже, стає зрозумілим, що з верхньою третьою дерева пов'язані: небо, сприятлива частина світу, суходіл, майбутнє, день, сприятлива пора року (звичайно — весна, літо), сприятливі наслідки, нащадки, душі праведників, боги, голова, вогонь (метал), добро; з середньою третьою дерева пов'язані: земля, сучасне покоління, душі людей далеких як від гріха, так і від праведності, люди, тулуб, земля (дерево)³; з нижньою третьою: підземне царство, несприятлива частина світу, море, минуле, ніч, несприятлива пора року (звичайно — осінь, зима) і причина (інколи — несприятливі наслідки), пращури, душі грішників, злі духи (нечиста сила), ноги, вода (каміння), зло. Впадає в око, що верхня й нижня третини світового дерева багатші за змістом, і він виражений набагато рельєфніше, ніж зміст середньої третини, яку в багатьох випадках можна розглядати як місце нейтралізації її членів поданих вище протиставлень.

Цікаво, що існують також відповідні формальні («технічні») засоби зазначення того, де саме міститься той або інший елемент схеми світового дерева. Йдеться насамперед про використання протиставлення червоного (білого) й чорного кольорів для того, щоб передати загальні змістові протиставлення, які можна умовно позначити як «позитивне — негативне» (порівн., наприклад, такі зображення світового дерева в шаманських культурах, коли верхня частина пофарбована червоним, а нижня — чорним, або вживання майже таких самих кольорів у месопотамських зікуратах: нижня частина підмурка платформи пофарбована чорним бітумом, середня частина споруди — червона, верхня — біла; двоколірні бурни й калатала шаманів і т. ін.). Мабуть, існували також елементарні числові характеристики структури світового дерева і його частин (три, чотири, сім, дев'ять, дванадцять).

Якщо говорити про семантику частин світового дерева, не можна забувати про те, що, мабуть, є найсуттєвішим у цьому образі — про семантику цілісного. Світове дерево виступає немовби з'єднуючою ланкою між Всесвітом (макрокосмом) та людиною (мікрокосмом). Оскільки цей образ моделює і те й друге, він мусить мати в своїх власних елементах засоби для встановлення правил відповідності між Всесвітом і людиною. Ці прапила відповідності, при динамічному їх розумінні, стають правилами переходу від мікрокосму до макрокосму і навпаки.

¹ Досить часто воно називається словом то ж кореня, що й «сіяти» (буквально «насіння». «засів»), що знов повертає нас до рослинного коду.

² Про символіку тіла та його частин у пізній традиції, яка зберігає, проте, чимало архаїчних рис. див.: М., Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1965 Глава пятая. Гротескный образ тела у Рабле и его источники; Глава шестая. Образы материального телесного низа в романе Рабле.

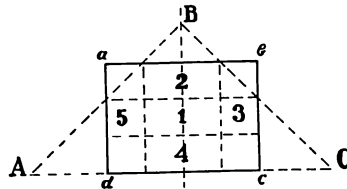
³ Земля як середня космічна зона відрізняється від землі як елемента (речовини).

У першому випадку людину нібито вводять у космос, проектують від нього, в другому, навпаки, космос ніби заглиблюється в людину, розчленовує її відповідно до своєї власної структури. Образ світового дерева і є тим місцем, де перетинаються обидва потоки. Ці особливості образу світового дерева гарантують цілісний погляд на світ, на все, що оточує людину, і на її саму. Разом з тим вони надають можливість зняти (подолати) протиставлення — об'єктивно-суб'єктивні, просторово-часові, причинно-наслідкові і т. ін., — які визначають емпіричну сутність людини як створіння і, відповідно, дозволяють подолати тимчасовість та скінченність людської природи. Тому образ, створений в ті часи, коли людина жила в «Космосі», зберігає своє значення і в наступну епоху, коли людина стала жити в «Історії» і коли антропосфера (і ноосфера¹) стала актуальнішою, ніж «космосфера». Потреба цілісного погляду, туга за цілим, яке одне тільки може бути справжнім, робить невмирущою мету: досягнути це цілісне і створити відповідну мову для того, щоб описати його.

У міфопоетичному мисленні минулого людина досить часто підходила до розв'язання проблеми мови, за допомогою якої можна було б одночасно змалювати макрокосм і мікрокосм, але, на жаль, ця проблема в ті часи так і не була розв'язана.

Не менш важливу роль відіграє горизонтальна структура, яка створюється самим світовим деревом, а також об'єктами, що розташовані обабіч нього. Найрельєфніше ця структура виступає у зв'язку з середньою частиною дерева — стовбуром. Підтвердження цього можна бачити в композиції образу світового дерева в образотворчому мистецтві, де часто натрапляємо на схеми такого типу:

Образ світового дерева звичайно вміщують у таких схемах — у хрестоподібну площину, вписану одночасно в прямокутник $abcd$ та у трикутник ABC . Верхівка дерева розташована у верхніх квадратах, коріння — у нижніх, стовбур по лійній осі, у квадратах же $Q5$ та $Q3$, а часом праворуч та ліворуч від них розташовані об'єкти, пов'язані з самим деревом, точніше — з його стовбуром. Обабіч нього найчастіше розташовані симетричні зображення копитних або людських постатей — боги, святі, жерці, люди (порівн. характерні ацтекські зображення світового дерева, де праворуч від нього — бог сонця, ліворуч — бог смерті, або зображення сцени жертвування у Стародавньому Дворіччі і т. ін.). Композиції такого ж типу (інколи з частковими замінами) виразно проступають і в пізніші часи у творах християнського та буддистського мистецтва. Не викликає сумніву той факт, що оскільки вертикальна структура дерева, пов'язана зі сферою міфологічного та космологічного (насамперед), то горизонтальна структура відповідно пов'язана з ритуалом та його учасниками. Об'єкт ритуалу або його образ (наприклад, у вигляді жертвовної тварини — корови, оленя, лося і т. ін., а раніше й

¹ Див. захоплюючі ідеї В. І. Вернадського.

людини, що ототожнюється з деревом)¹ завжди перебуває в центрі (Q1), учасники ритуалу — обабіч об'єкта ритуалу, тобто в Q5 та Q3. Усю ж послідовність Q5—Q1—Q3 треба розуміти як сцену ритуалу, основна мета якого — забезпечити добробут, родючість, потомство, багатство. Таким чином, аналізуючи композицію із світовим деревом по горизонталі, ми, власне кажучи, читаємо опис ритуального дійства.

Разом з тим не можна забувати про основне призначення горизонтальної осі на схемі світового дерева: за допомогою її розрізняють центр і периферію, праве й ліве, об'єкт і суб'єкт; вона ж втілює сюжет, який відповідає формулі — хтось (люди) роблять щось (приносять жертву) по відношенню до когось (тварина, людина) на чийсь (божество, дерево і т. ін.) користь. Звідси — фразеологія, мотиви, сюжети, пов'язані з цією схемою й широко представлені в архаїчних текстах та пам'ятках образотворчого мистецтва.

Однак горизонтальна структура лише у найпростіших випадках (і насамперед у джерелах, які представлені пам'ятками образотворчого мистецтва «двовимірного» типу) обмежується однією горизонтальною віссю. Існує значна кількість фактів, які дозволяють реконструювати дві горизонтальні осі в схемі світового дерева, тобто горизонтальну площину (квадрат або коло), визначену двома координатами — зліва направо та спереду назад. Якщо це квадрат, то кожна з чотирьох сторін (або чотирьох кутів) вказує напрямом (сторони світу). З кожного боку або в кутах можуть міститися світові дерева, які стосуються окремих сторін світу, або міфологічні персонажі (божества, персонафіковані сторони світу, зокрема вітри і т. п.), що співвідносяться з головним світовим деревом у центрі площини. Уявлення про цю схему можуть дати ацтекські зображення світового дерева, вписані в квадрати, в яких кожен бік або кут пов'язані між собою особливою семантикою та особливими функціями. Така сама й структура шаманських бубнів у лапландців. Ця ж схема не раз повторюється в ритуальних формулах і відповідних текстах — від «Сказання про Гільгамеша» («Я вийшов, на чотирьох боках приніс жертву») до російських намов, які описують світове дерево: «На море на Океяне, на острові Буяне, стоить дуб... под тем рунцом лежит змея скоропея. Есть у ней сестры Марья, Марина, Катерина. И мы вам помолимся, на все четыре стороны поклонимся» або «...стоит кипарис-дерево...; езжай и залучай со всех четырех сторон... как идет солнце и месяц, и частые мелкие звезды...», або «у этого Океана-моря стоит древо нарколист; на этом древе нарколисте висят: Козьма и Демьян, Лука и Павел» и т. п.² Нарешті та сама чотиримірна схема лежить в основі багатьох культових споруд, які зберігають чітко визначене смислове протиставлення своїх елементів (порівн. піраміду, зігурат, пагоду, церкву, шаманський чум і т. ін.), зокрема, орієнтацію по сторонах світу. Характерний приклад — схематичний план мексиканської піраміди Тенохтітлан: квадрат, розбитий на четверо діагоналями, в центрі — кактус з орлом, що поїдає змію. Та сама «квадратність», яка бере початок у схемі світового дерева, використана також у структурі християнського вівтаря, а то й у структурі цілих поселень (порівн. Roma quadrata «квадратний Рим») або навіть в уявленнях про форму землі. Поряд з «квадратною» моделлю названих об'єктів існує, звичайно, не менш поширена «кругла». Часом ці дві моделі з'єднуються одна з одною (порівн. в одному давньокитайському тексті: «Він сказав, що Дао Неба — круглий, а Дао Землі — квадратний»).

¹ Тут ідеться про пережитки людських жертвувань і пов'язаної з цим ідеї створення світу з частин тіла людини, розчленованої при жертвуванні (пор. давньоінд. пуруша — перша людина).

² Порівн. «четвірки» (тетради) богів, напр., у ацтеків: бог сходу (червоний колір), бог півночі, ночі, холоду (чорний), бог заходу, «пернатий змія» (білий), бог війни, полуденного сонця (синій колір), або ж чотириликі ідоли типу відомого Збруцького.

У багатьох випадках кількість дерев або еквівалентних їм об'єктів подвоюється (наприклад, якщо враховувати не лише сторони, а й кути), що пояснює широке розповсюдження восьмивимірних об'єктів, порівн. вісім полярно з'єднаних дерев і вісім створінь, пов'язаних зі сторонами світу у боссо-сорокою в Судані: зображення світу у вигляді восьминогого дося в ороців на Далекому Сході; вісім гілок на дереві, що стоїть перед оселею божеств-Птахів, породжених їхнім батьком Птахом, у давньоєгипетській мемфіській версії міфа про створення світу і т. ін.

Важливо, що горизонтальна структура схеми світового дерева моделює не лише числові відношення та сторони світу, а й пори року, кольори, елементи світу (стихії, речовини), тваринне та рослинне царство, соціальні відносини (класи, у тому числі й шлюбні, касти, соціальні функції), етнічну структуру «чужого» світу і т. ін. Таким чином, горизонтальна площина також виступає як інструмент для універсальних класифікацій архаїчного типу, тобто знов-таки дублює те, що притаманне образу світового дерева в цілому¹.

На особливу увагу заслуговує та обставина, що горизонтальна площина з деревом посередині відбиває не лише конкретні часові структури (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима; чотири століття існування людства; тижні, місяці, роки і т. ін.)², але й загальну ідею часу та напрямку його руху по горизонтальній площині. Саме на цьому шляху насамперед і склалися космологічні уявлення про структуру часу, про просторово-часовий континуум у міфопоетичній традиції³.

Підводячи підсумки розгляду горизонтальної площини схеми світового дерева, можна сказати, що за її допомогою реалізуються протиставлення центр — периферія, праве — ліве, північ — південь, схід — захід, суходіл — море⁴, день — ніч, а також: світло — п'ятьма, сонце — місяць, весна (літо) — осінь (зима), не кажучи вже про спеціальні протиставлення у межах чотиричлених класифікаційних систем. Але одне протиставлення заслуговує на особливу увагу. Йдеться про пару о п а н о в а н и й (пов'язаний з культурою) — н е о п а н о в а н и й (пов'язаний з природою). Важливість цього загального протиставлення визначена, між іншим, тим, що саме світве дерево в окремому значенні та в деяких контекстах стає моделлю культури в цілому, своєрідним «деревом цивілізації» серед лісу природного хаосу.

Описавши в загальних рисах обидві структури (вертикальна і горизонтальна) світового дерева, варто сказати кілька слів про більш специфічні числові характеристики світового дерева. Вертикальна вісь, як було показано вище, означена числом т р и, що відповідає кількості членувань світового дерева, кількості сфер Всесвіту, класів тварин і т. ін. Роль числа т р и як головної кількісної константи добре відома у найрізноманітніших традиціях (порівн. божественні тріади, три герої казки, три спроби або дії, три вищих цінності, три соціальних групи, три етапи будь-якого процесу і т. п.). Певна річ, що число т р и являє собою одну з найважливіших рис при описі макро- й мікрокосму і що воно трактується

¹ Особливого розвитку такого типу класифікації набули в Стародавньому Китаї та у індіанців зунї. Цікаві уявлення деяких африканських племен про чотиримірність світового яйця, з частин якого виникли всі елементи світу, та про зв'язок світового дерева зі створенням Всесвіту та розподілом усіх предметів на чотири класи.

² Порівн., наприклад, архітектурне втілення ідеї часу у Храмі Кукулькана в Чічен-Іці та інших спорудах давньоамериканської доколумбової цивілізації.

³ Показово, що лат. *templum* (храм) та *tempus* (час), що означають відповідно просторове та часове поняття, утворені від одного й того самого кореня. У багатьох індіанських мовах Америки «Всесвіт» і «рік» позначаються тим самим словом.

⁴ Світве дерево так само, як міфічне світве яйце, світовий пуп і т. п., часто міститься посеред моря.

як образ якоїсь абсолютної довершеності. Пояснення цього треба шукати у властивостях самого числа три, яке являє собою ідеальну структуру з чітко визначеним початком, серединою і кінцем. Такій структурі відповідає часто підсвідомо тенденція, що підіймається до архетипу, до організації будь-якої часової послідовності за допомогою тричленного еталону. Триєдині образи можуть мислитися розділеними в часі, як три фази, або — в просторовому глумаченні — як три співіснуючі іпостасі, які можуть, однак, проектуватися на вісь часу та створювати трифазову структуру. Зрозуміло, що саме число три може бути й ідеальним образом будь-якого динамічного процесу, який передбачає виникнення, розвиток, завершення (або занепад: у трохи іншому плані — тезу, антитезу, синтез). На відміну від вертикальної структури світового дерева з її динамічною цілісністю, яка символізується тріадою, горизонтальна площина визначається числом чотири, яке виражає ідею статичної цілісності, якусь ідеально стійку структуру. З цієї особливості випливає застосування числа чотири в міфах про створення Всесвіту й орієнтування в ньому (чотири сторони світу, чотири основних напрямки, чотири пори року, чотири космічні ери, чотири елементи світу, четвірки богів і т. п.). Характерно, що в космогонічних міфах чотиричленна модель реалізується в горизонтальній площині (в загальному вигляді — сторони світу), в той час як тричленна співвідноситься з вертикальною віссю (в загальному вигляді — небо, земля, пекло). Відома космологічна модель індіанців зуньї з семичленною структурою всесвітнього простору і є поєднанням цих двох структур — тричленною вертикальною та чотиричленною горизонтальною, що передають сталість світу, його стабільність, з одного боку, та його еволюцію, динамічність — з іншого. З суми двох основних числових параметрів (три та чотири), які характеризують світове дерево, виникає число сім, яке описує це дерево в цілому і практично Всесвіт, що збігається з ним (власне, світове дерево і є образом Всесвіту). Це «магічне число сім» (за висловом визначного американського психолога Дж. А. Міллера, який встановив, що число сім описує обсяг людської пам'яті при одержанні інформації) визначає багато констант першорядного значення, порівн. сім богів як ідеальний склад пантеону (сім гілок світового дерева, сім шаманських дерев та сім гілок одного дерева), сім тварин у казках «кумулятивного» (ланцюгового типу), сім персонажів та сім сюжетних вузлів як визначення максимального обсягу казки, сім днів тижня (сімдесят років віку людини), сім кольорів спектра, сім тонів у музиці та інші константи макро- та мікросому. Як результат множення трьох і чотирьох показників вертикальної та горизонтальної структур світового дерева, з'являється інша константа — дванадцять, число, яке також описує світове дерево (порівн. у загадках: Стоїть дуб, на дубі дванадцять сучків... або: Стоїть стовп до неба, на ньому дванадцять гнізд... і т. п.), яке створює образ повноти та досконалості на відміну від тринадцяти — нещасливого числа, що порушує повноту й досконалість дванадцятичленного ряду.

Останнє зауваження, пов'язане із структурою світового дерева, стосується одного з важливих способів перевірки об'єктивності описаної картини світу в межах самої міфопоетичної свідомості — даних мови. Виявляється, топологія всесвітнього простору в його міфопоетичному сприйнятті досить повно відображена в мові, особливо у тих її різновидах, які використовуються носіями архаїчних культур. Ми вже говорили, що у деяких мовах «Всесвіт» (або «Земля — Небо») та «Рік» позначаються одним словом. Широко відомі приклади співвідношення в мові слів «схід» та «ранок», «захід» та «вечір», «північ» та «ніч», «південь» та «день». «Ранок» та «схід» можуть позначатися словом того самого кореня, що й «верхній світ», а «ніч» та «захід» об'єднані спільним коренем із значенням «нижній світ» (порівн. також інший принцип, згідно з яким «північ» позначається як «низ», «південь» як «верх» і т. п.). Далі, назви елементів го-

ризонтальної та вертикальної структур можуть бути одночасно іменами або назвами різних персонажів. Так, ім'я давньогрецького Зевса або римського Юпітера включає в себе позначення слів «небо» та «день», корінь слова, що означає померлого, виступає в деяких мовах у словах із значенням «нижній світ» та «ніч»; цікаво, що мешканець середнього світу (землі) людина по-латині позначається словом, пов'язаним зі словом «земля». Кількість підтверджень зв'язку між відповідними членами протиставлень одного другому досить велика, тому можна вважати доцільним розв'язання такого захоплюючого завдання, як реконструювання основних характеристик просторово-часової схеми епохи світового дерева на лінгвістичному матеріалі.

Опис та зображення світового дерева в архаїчних градицях можуть розглядатися з певного погляду як такий «текст» (у спеціальному семіотичному значенні слова) міфопоетичної епохи, що характеризує основну сакральну цінність — саме «світове дерево», його зовнішній вигляд, його частини, атрибути, пов'язані з цими частинами, ряд деталей, що стосуються вже інтерпретації світового дерева. «Текст» такого типу змальовує світове дерево, переважно в його статичності та ізольованості від людського колективу. Разом з тим в епоху світового дерева, безперечно, існували й більш спеціальні тексти іншого типу. Вони не були так міцно зв'язані з темою світового дерева і були більш самостійні. Можна припустити, що ці тексти були більш функціональні, більш прагматичні. У них ясніше вимальовується призначення цього образу, вони повніше відповідають на запитання: навіщо виник цей образ і вирішенню якого завдання він служить. Більше того, тексти цього типу демонструють, яким чином людина використала концепцію світового дерева для власних потреб, як трансформовався цей образ із зміною людських потреб. Власне кажучи, у цих текстах говориться вже не стільки про світове дерево, скільки про людину в світі, про її бажання, надії та потреби (порівн., до речі, «дерево бажання», «дерево надії»); світове ж дерево і пов'язані з ним образи, символи, тексти — лише та форма, в яку виливаються ці людські устремління. Звичайно, не варто перебільшувати виразність, індивідуальність цього людського голосу. Адже він говорить насамперед не про себе, а про світ, у якому живе, і лише науковий аналіз, часом досить складний, дозволяє за образом світу побачити й образ того, хто його описує, — людини. Реконструкція таких текстів, яка почалася зовсім недавно, і доказ їхнього зв'язку зі світовим деревом дозволили б значно розширити наші знання про уявлення тих далеких часів. Дослідження ж формальних та змістових особливостей цих текстів вплинуло б на рішення проблеми їхнього хронологічного розташування і дозволило б визначити вплив концептуальних та художніх досягнень епохи світового дерева на наступні часи. На жаль, поки що про все це можна говорити лише в загальних рисах, без необхідної в таких випадках повноти та з наведенням мінімуму (через обсяг статті) прикладів. Для того, щоб читач зрозумів, у яких ситуаціях функціонували тексти такого типу, треба коротко окреслити зовнішні умови та внутрішні передумови появи цих текстів.

Міфопоетичний світогляд космологічного періоду виходить з глобального детермінізму і, зокрема, з тотожності (або, в усякому разі, пов'язаності, відповідності) макрокосму та мікрокосму, природи і людини. Людина взагалі — це один з останніх елементів космологічної схеми. Людський колектив, за міфопоетичним світоглядом, створює більш складне поєднання таких елементів з космологічною доцільністю. Звичайно, існує життя, повне «нижніх», буденних клопотів, але воно, мовляв, не входить у систему вищих цінностей, і в цьому смислі повсякденне життя, побут не підпадає під це високе мірило. Важливе, реальне лише те, що є сакральним, а сакраль-

не лише те, що є частиною космосу, виходить з нього, стосується його. Лише в сакралізованому світі відомі правила його розташування в просторі та часі. Поза ним — хаос, царство випадковостей. Для міфопоетичного погляду характерне визнання негомогенності (неоднорідності) простору та часу. Найбільшу цінність (максимум сакральності) має та точка в просторі та часі, де і коли відбувся уявний акт творіння, тобто центр світу, місце, де проходить «всь світу» (що найкоротшим шляхом з'єднує землю та людину з «Небом» і «Творцем») і де стоїть світове дерево, і коли був початок творіння¹. Те, що було створено для життя в результаті акту творіння, могло й повинно було відтворюватися в ритуалі, бо тільки відтворення гарантує безпеку та розквіт колективу (інакше кажучи, під час ритуалу нібито поновлюється, регенерується первісна життєва сила, енергія). Космологічна драма — приклад та керівництво в житті людини того періоду. Щоб відтворити акт творіння в ритуалі, треба вміти відтворити висхідні умови, насамперед — знайти «центр світу» і ту мить, коли профанічна (несакральна, повсякденно-побутова) тривалість часу розривається, зупиняється час і виникає те, що було «спочатку». Звідси — особлива актуальність сакральних вимірів у суспільствах архаїчного типу. «Центр світу» збігався з центром ряду вписаних одне в один сакральних об'єктів — космосу, землі, країни, міста (поселення), храму, вітваря і т. ін. У часовому плані «початок» повторюється в день свята, насамперед основного, щорічного, коли сонце опише повне річне коло навкруг світового дерева. Свято своєю побудовою відтворює ту граничну ситуацію, коли сили Космосу² занепали, а сили Хаосу набрали сили й могутності; відбувається фатальний поєдинок «з самого початку», при першому створенні світу; він закінчується перемогою сил Космосу та побудовою нового (але за зразком давнього) світу. Святковий ритуал імітує ці стадії творіння. Він починається з дій, протилежних тим, які вважаються нормою для даного колективу, з переречення існуючого статусу (ситуація карнавалу, коли все змінюється: цар став рабом, раб — царем, багатий — бідним, бідний — багатим і т. ін.), і закінчується відновленням організованого цілого шляхом диференціювання елементів Космосу й Хаосу за допомогою системи протиставлень. Тому сенс життя, його найвище призначення людина космологічного періоду бачила саме в ритуалі, основній суспільній і навіть економічній діяльності людського колективу.

Головною особою в ритуалі був цар в архаїчній ролі первосвященника, першого жерця. В цей період цар виступав насамперед як учасник космологічного дійства, оскільки його роль у суспільстві визначалася його космологічними функціями. Про деякі інші риси міфопоетичного мислення (відношення суб'єкта до об'єкта, символізуючого до символізованого, причини до наслідку і т. ін.) в даному випадку говорити не доведеться, але не можна не сказати кількох слів про того, хто створює тексти для ритуалу: про поета. Він обдарований здатністю сягати уявою в минуле («початок»). З цим пов'язана функція пам'яті, бачення того, що недоступне іншим членам колективу, — і в минулому, і в сучасному, і в майбутньому (для безписемної епохи пам'ять про минуле ставить поета незмірно вище звичайного члена колективу). Саме поет як носій даної самим богом-творцем пам'яті виступає носієм традицій усього колективу. Ця пам'ять втілена в поетичних текстах про події епохи творіння, причому послідовність цих подій відбивається в часовій структурі оповіді. Сама оповідь, оскільки вона має зберігатися в пам'яті колективу протягом дуже тривалого часу, репродукуватися й передаватися у часі, побудована з урахуванням можливостей людської пам'яті (звідси, зокрема, велика кількість різного типу кліше, шаблонів, смислових і формальних, що забезпечувала максимальну економію в організації тексту).

¹ Цією формулою часто починаються тексти про створення світу: «Спочатку було»...

² Космос — порядок, лад (гр.).

Який саме текст міг фігурувати в основному річному ритуалі, якщо врахувати сказане вище про особливості цього ритуалу? Нещодавно було помічено досить важливий формальний та змістовий збіг у текстах давньоскандинавської та староіранської традицій. Так, одна з частин «Едди» побудована за таким принципом: «Дай першу відповідь... як створено землю, як виникло небо, скажи ти — Іміра плоть стала землею, кістки стали горами, небом став череп., а кров його морем. — Другу відповідь дай... місяць як виник... як створено сонце?.. Дай третю відповідь... звідки початок бере день... і ніч?.. Дай четверту відповідь... хто створив зиму й тепле літо? Дай п'яту відповідь... хто спочатку був найстаршим із асів? — Шосту відповідь дай... звідки... з'явився перший із пращурів їхніх? Сьому відповідь дай...» і т. ін. (усього десять запитань та відповідей)¹.

У деяких середньоіранських пехлевійських текстах дано відповіді на подібні запитання: «...По-перше, створити Небо; по-друге, створити Землю, по-третє, примусити рухатися Сонце; по-четверте, примусити рухатися також Місяць; по-п'яте, привести в рух у той же час зорі, по-шосте, примусити злаки корисні з землі виростати; по-сьоме, надати різним видам рослин запаху та смаку; по-восьме, закласти в рослини вогонь; по-дев'яте, створити дитя в материнському лоні; по-десяте, створити птахів...» і т. ін. («Ріваят»). Вже на підставі порівняння цих двох текстів (насправді їх набагато більше і вони, звичайно, різноманітніші) можна спробувати реконструювати архетип тексту, характерними частинами якого є діалог на космологічні теми (від Хаосу до людини) з виділенням послідовних етапів творіння; форму запитань-відповідей; числовий принцип організації тексту («перший, другий...» або «по-перше, по-друге...»); ототожнення елементів світу з частинами тіла, пов'язане з розповіддю про створення першої людини. Тексти такого типу щоразу приводять до так званої брахмодьї — ведійської ритуальної традиції. Брахмодья (власне — «розмова про брахмана») являє собою словесну частину ритуалу, пов'язану із зведенням брахмана, одного з можливих варіантів світового дерева (порівн. регулярний обряд зведення шаманського дерева у відповідних традиціях). Брахмодья складається з послідовної серії запитань у вигляді загадок про основні елементи космосу і відповідей на ці запитання за активною участю жерця-брахмана. Наприклад: «Хто це рухається самотнім? І хто народжується знову? Що є — ліки від холоду? І що — великий засів? — Сонце рухається самотнє. Місяць народжується знову. Вогонь — ліки від холоду. Земля — великий засів» і т. д.

У відповідях відчувається намагання якнайвичерпніше перерахувати всі елементи космічної структури. Дуже характерно, що такі мовні герці жерців-поетів припадали в стародавній Індії саме на перехід від Старого Року до Нового Року і відбувалися біля брахмана, оливаттхі, фігової пальми та інших образів світового дерева, які стояли на чітко визначеному місці в кожному поселенні². Це ж спостерігаємо і в ближчих до нас традиціях. Так, в удмуртів основний цикл загадування загадок триває від 25 грудня до 6 січня, всією процедурою керує обраний для цієї мети дід (або баба), й загадування починається з теми людини, а закінчується — при вступі в Новий Рік — космологічними темами. А втім, і в російській фольклорній традиції, де досить повно зберігається весь цикл загадок, можна спостерігати, по-перше, послідовне розташування загадок по принципу зниження — від космологічних тем до людських та предметних, і, по-друге, намагання приурочити їх до певного свята, на-

¹ Характерне восьме запитання: «Що відаєш перше, чи щось пам'ятаєш з прадавніх часів?»

² Щоб позбутися безплідності, завагітніти, жінки за відповідним ритуалом обнімали це дерево.

приклад, до свят-вечора (порівн. ворожіння про майбутнє). Якщо ж згадати про новорічну або різдвяну ялинку, яка є, всупереч деяким твердженням, не нововведенням, а лише пізнішою заміною давнього звичаю, — то виявиться, що й для російської традиції реконструюється ритуал загадування загадок на космологічні теми у зв'язку з варіантом світового дерева. Якщо дослідити більшу кількість матеріалу, то можна буде, мабуть, висловити інші думки щодо висхідної структури всього циклу загадок цієї традиції. Так, цілком імовірно, що низхідній схемі космологічних текстів типу «А породжує В, В породжує С, С породжує D...» відповідає низхідний порядок загадок. Цей порядок у реальних текстах відбитий двома способами. По-перше, тематика загадок, як правило, йде від мотивів створення світу. Хаос — Небо й Земля — Сонце, Місяць, Зірки — Час — Рослини — Тварини — Людина — Дім та хатнє начиння тощо, аж до загадок про загадки. По-друге, часто об'єкт загадування попередньої смислової групи визначається через елементи наступної групи, і навпаки, наприклад: «Що таке: ні неба, ні Землі?...» Відповідь: — «Хаос»; «Що таке: Сонце, Місяць, Зорі?...»¹ Відповідь: — «Небо»; «Що таке: червона корова?...» Відповідь: — «Сонце» і т. ін. Інакше кажучи, відбувається своєрідне «просвічування» елементів космічного плану через елементи побуту, щоденності й навпаки. При цьому виникає відповідна класифікація об'єктів та порядок їх черговості. Спосіб добору цих об'єктів і побудови з них ланцюжків є важливим типологічним показником даної культурно-історичної традиції. Встановлення ж ритуального походження загадок дозволяє об'єднати з ними багато інших різновидів текстів і тим самим збільшити склад текстів, пов'язаних з річним ритуалом світового дерева. Так, у світлі сказаного особливого значення набуває ритуальний герць у тубільців південної частини острова Борнео, який побудований на запитаннях-відповідях і завершується обміном дарами.

Доцільно згадати, що новорічний обмін запитаннями й відповідями (загадками) можна співставити з весільними обрядами, які в багатьох традиціях приурочені саме до Нового Року і, разом з обміном жінками, пов'язані й з обміном дарами, весільними діалогами, загадуванням загадок. Обмін запитаннями та відповідями можна в цьому випадку розуміти як спільну модель стосунків у різних системах шлюбу, що регулюють попит та пропозицію. Часом ця модель відбиває мовний поєдинок групи нареченого та групи нареченої, вимоги яких можуть бути відтворені у вигляді діалогу, у якому запитання та відповіді також створюють ланцюжок. Разом з тим добре відомо, що обмін запитаннями та відповідями складає зміст цілком конкретних частин весільного обряду (у російській традиції оформлення весільної угоди як купівлі-продажу та взаємний обмін загадками та відповідями на них. Напр., «Що таке велике поле ірландське, багато товару астраханського, а один пастир, дві ягниці? — Поле велике — небо ясне; товар астраханський — зорі; пастир — місяць; дві ягниці — то вранішня та вечірня зорі...» і т. ін.). В коровайних обрядах особливо стало виявляються спогади про світове дерево (зображується з тіста мало не вся схема світового дерева, коровай прикрашається зеленими гілками, райським деревцем тощо); так само й відповідні коровайні пісні також належать до класу текстів, які беруть початок в описі схеми світового дерева. Кількість текстів такого типу легко можна було б збільшити, але в даному випадку це навряд чи необхідно. Варто згадати лише один — відому й загадкову «Голубину книгу», яка поєднує в собі глибоко архаїчний елемент старих космологічних текстів з книжно-науковим елементом християнського походження. Цей текст починається з серії запитань («Отчего начался у нас белый свет? Отчего у нас солнце красное? Отчего у нас млад светел месяц? Отчего у нас звезды частые?

¹ Часто в зашифрованій формі: «Красна дівця», «пастух та віць» й т. ін.

Отчего у нас зори светлые?..»), які супроводжуються відповідями. Далі йде, власне кажучи, ієрархічно організований опис будови світу:

1. Білий світ, Сонце, Місяць, Зірки, Світанки, Вітри, Дощі...; 2. Земля, гора, дерево (як образ світу, а не як рослина); 3. Море, озеро, річка; 4. Камінь, трава, дерево...; 5. Риба, птах, звір; 6. Людина, соціальні позиції (цар, князі з боярами та селяни); 7. Місто, церква, вітар (камінь). Нарешті дуже істотне значення має те, що в «Голубиній книзі» є мотив створення частин Всесвіту з частин людського тіла і натяк на варіант світового дерева («Виростало тут дерево сахарне...»). На підставі текстів такого типу, можна, здається, гіпотетично реконструювати і всю ритуальну схему, пов'язану із світовим деревом: 1) висхідне положення — зустріч Старого та Нового років, світ розпадається в Хаосі; завдання ритуалу: інтегрувати Космос зі складових частин жертви — на підставі правил ототожнення, заданих міфопоетичними класифікаціями; 2) жрець вимовляє текст, який містить у собі таке ототожнення, над жертвою поблизу жертвового стовпа або іншого образу світового дерева, що позначає сакральний центр світу; 3) далі йдуть загадки про елементи Космосу в порядку їхнього виникнення (тобто значущості), на які відповідає інший жрець або жерці; 4) звернення до світового дерева як образу нововітвореного Космосу, Всесвіту.

Зрозуміло, що подальші дослідження образу світового дерева і пов'язаних з ним текстів обіцяють можливість нових знахідок, які, в міру накопичення та осмислення їх, підготують ґрунт для нових узагальнень, теорій, припущень. Займаючись цими питаннями, важко звільнитись од відчуття, що чим більше минуле дозволяє нам зазирнути в свої таємниці, тим більше таємниць, пов'язаних з людиною взагалі, а насамперед з людиною сьогодишнього дня, відкриється для дослідника. Це повернення до минулого — одночасно ключ до сучасного і шлях у майбутнє.

Образ світового дерева, таким чином, здійснює ще одну функцію — функцію зв'язку часів, спадкоємності культурних традицій людства, в якій єдність та різноманітність — лише два образи того самого творчого духу. Ця тема могла б бути втілена у набагато конкретніші форми, якби була можливість робити вичерпне дослідження того, як ті або інші елементи концепції світового дерева відклалися в субстраті людської культури пізніших часів, як вони проростали в інші епохи та в інші культурно-історичні контексти.

Дослідження такого типу, поза всяким сумнівом, будуть проведені, але вже тепер можна назвати одну галузь — художньо-поетичну творчість, — яка широко й плідно, свідомо або несвідомо звертається до багатющого заповідного фонду асоціацій, образів та форм тієї далекої доби, що її ми маємо всі підстави назвати за її основним символом епохою світового дерева.

Москва.

ВОЛОДИМИР
ЄВТУХ,
ВАСИЛЬ
ТКАЧЕНКО

**ДВА РОКИ
ЗА
«ХЕЛЬСІНСЬКИМ КАЛЕНДАРЕМ»**

Влітку 1975 року в палаці «Фінляндія» було підписано Заключний акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, робота якої тривала два роки, а політична підготовка — майже десятиріччя. Та, як відзначив XXV з'їзд КПРС, «досягнуті результати варті затрачених зусиль. Учасники наради колективно підтвердили непорушність існуючих кордонів. Розроблено звід принципів міждержавних взаємовідносин, який повністю — і буквою, і духом — відповідає вимогам мирного співіснування. Таким чином, створено сприятливі умови для збереження і зміцнення миру на всьому континенті».

Успішне проведення наради 35 держав було зумовлено зміною співвідношення сил у світі на користь миру і прогресу. Ініціатива соціалістичних країн викликала інтерес світової громадськості і зустріла певне розуміння з боку керівників капіталістичних держав, які погодились зосередити зусилля на тому, що зближує, а не розділяє держави з різним соціальним ладом. Знайшла нове підтвердження думка В. І. Леніна про те, що в політиці ми можемо розраховувати «на мирні почуття не тільки робітників і селян..., але й величезної частини розсудливих представників буржуазії і урядів».

Минуло два роки. Напередодні нової зустрічі представників держав — учасниць наради в Хельсінкі — природно підбити деякі підсумки. Торкнемося, зокрема, питань, пов'язаних із здійсненням положень третього розділу Заключного акту (на Заході його називають «третім кошком») Йдеться про між-

народне співробітництво в галузі культури, інформації, контактів між людьми.

Аналіз процесу матеріалізації розрядки на Європейському континенті свідчить, що два роки за «хельсінкським календарем» позначені різким загостренням боротьби, запеклими наскоками правих сил на політику послаблення міжнародної напруженості. Внаслідок особливо тенденційного підходу з боку деяких впливових кіл Заходу принципи третього розділу реалізувалися вкрай повільно. «Що ж до капіталістичних держав, — сказав з цього приводу Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, — то красивих слів про обмін духовними цінностями ми чули від них цілком достатньо, а от реальних справ — малувато».

Духовне життя у найрізноманітніших проявах стало одночасно цариною і предметом гострої ідеологічної боротьби, якої аж ніяк не скасовує факт мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Визначився особливий напрямок спекуляцій: людству намагаються прищепити думку, ніби доля розрядки залежить виключно від розширення контактів на гуманітарному рівні, а не від виконання Заключного акту в цілому.

На Заході нині все більшого поширення набуває теорія так званої єдиної культури єдиного індустріального суспільства («масової культури»), яка нібито автоматично веде до духовної конвергенції двох світових суспільно-політичних систем, до подолання класових суперечностей між соціалізмом і капіталізмом. Більшість західних дослідників оголошують сферою «масової культури» весь сучасний цивілізований світ незалежно від суспільно-політичного ладу.

Обґрунтовуючи свою позицію, ми маємо виходити з історичної обумовленості і класової суті духовного спілкування, з міркувань про роль, завдання і місце культурного обміну у відносинах країн з протилежними суспільними системами.

Нагадаймо насамперед звернення радянського уряду до народів і урядів країн світу, опубліковане 30 грудня 1917 року, в якому говорилося, що уряд Країни Рад «має своїм завданням створення таких умов, за яких... всі народи могли б бути об'єднані в економічному і культурному співробітництві».

Більшовицька партія і радянський уряд завжди вбачали в міжнародному спілкуванні діячів науки і культури одну з найважливіших форм встановлення взаєморозуміння — неодмінну умову стійкого миру. Глибоко інтернаціоналістська політика КПРС спрямована на виховання радянських людей в дусі дружби і співробітництва з усіма народами світу — великими і малими, на вивчення і популяризацію досягнень їх культури. Це органічно впливає з природи нашого суспільного ладу.

Культурні зв'язки й обмін духовними цінностями у марксистсько-ленінському розумінні — складова зовнішньополітичних стосунків між державами. Їй притаманна певна самостійність, пов'язана із специфічними можливостями самої культури. Здійснюючи цю складову своєї політики, радянська сторона керується відомим ленінським положенням про дві культури в кожній національній культурі за буржуазного ладу: перша існує в формі елементів демократичної та соціалістичної культури, друга — як панівна буржуазна культура.

Про те, що являє собою нині панівна буржуазна культура, Джеймс Олдрідж пише: «Моральний крах — частина нашого суспільного краху. ...Нашу душу розбещують, а це замах на нашу свободу. Не випадково близько 70 процентів вистав, що йдуть у лондонських театрах, у тій чи іншій мірі насичені порнографією... На екранах кіно і телебачення нам показують так багато жахів, що ми дедалі більше звикаємо до видовища жорстокості, гвалтувань, сексуальних ненормальностей, поліцейського свавілля, нещадного егоїзму, політичної корупції; все більше приходимо до переконання, що віроломність і підступність — норми нашого життя: ошукай інших або ж тебе самого ошукають».

Нинішня загальна криза капіталізму охоплює всі галузі суспільного жит-

тя — і процес виробництва, і систему освіти, і буржуазне мистецтво, призводячи до кризи індивідуальності, до занепаду моралі. «Масова культура», яку нав'язують народів, розмиває і вихолощує саму культурну основу людського способу життя. Підмінюючи справжні духовні цінності їх сурогатом, вона виконує роль своєрідного соціального наркотика.

Разом з тим у культурному житті Заходу все помітніша тенденція до розвитку демократичної і соціалістичної культури. Активними носіями цієї тенденції є робітничий клас і демократично настроєна прогресивна інтелігенція. В боротьбі проти засилля капіталу, за поліпшення свого соціального становища і суспільної ролі робітничий клас формує свої моральні принципи, етичні погляди й культурні запити, якісно відмінні від буржуазних ідеалів. Лише революційний робітничий клас здатний висунути справжню альтернативу занепадові буржуазної культури. Обстоюючи міжнародну консолідацію всіх прогресивних мистецьких і літературних течій, діячі радянської культури орієнтуються насамперед на ці творчі сили.

Співробітництво між соціалістичними і капіталістичними країнами на гуманітарному рівні відзначається зіткненням протилежних ідейно-політичних і естетичних концепцій. При цьому соціалістичні країни прагнуть відвертого і чесного співставлення духовних цінностей двох систем. Не слід розуміти таке співставлення тільки як обмін кінострічками, виставками, друкованою продукцією. На виставочному стенді нині опинився сам споживач культурних цінностей з його поглядами на світ і духовними потребами, його морально-етичними критеріями.

Однак апологетів капіталізму зразка 1977 року подібне порівняння аж ніяк не влаштовує. Буржуазна культура і мистецтво, як і вся пропагандистська машинерія реакційних сил Заходу, дбають не про об'єктивне, неупереджене відображення та осмислення дійсних процесів, а насамперед про підтримку будь-якою ціною приреченого ладу, не про виховання у широких мас здорового естетичного смаку, а про відповідну психологічну обробку цих мас. Саме з огляду на це буржуазні радянознавці часто вдаються до безуспішних спроб звести нанівець здобутки радянської культури, дискредитувати метод соціалістичного реалізму.

Радянська культура продовжує кращі традиції світової художньої спадщини, протиставляючи «масовій культурі» з її дегуманізовану духовною сутністю історичний оптимізм, моральну чистоту й людяність. Радянська література і мистецтво активно сприяють також звільненню суспільної думки Заходу від всіляких міфів, передсудів і пережитків «холодної війни», викриттю заялужених пропагандистських штампів про «агресивність» соціалістичного ладу, його «тоталітарний» характер, «русифікацію національних культур» і т. п..

Метод соціалістичного реалізму, безумовно, не виключає творчих пошуків на інших шляхах. Так, важко переоцінити внесок кращих майстрів сучасного демократичного мистецтва і літератури, а також критично настроєних представників буржуазної інтелігенції Заходу в розвиток світової культури. Однак не можна заперечувати і того факту, що резонанс, який викликає за кордоном творчість радянських письменників, артистів і художників, сприяє зміцненню позицій прогресивних мистецьких течій у капіталістичних країнах. Так само, як участь Радянського Союзу і інших соціалістичних країн у різноманітних міжнародних культурних організаціях позитивно впливає на характер діяльності цих організацій.

Розширення контактів у сфері культури стало реальною і стабільною тенденцією міжнародних відносин. Повнота й широта цих контактів нині залежать також від того, з якою міркою сторони підходять до положень Заключного акту й яких результатів чекають від їх втілення у життя. Підписуючи цей документ, керівники 35 держав погодилися, що культурні зв'язки повинні здій-

сноватися на основі рівності й суверенності, невтручання у справи один одного. Соціалістичні країни неодноразово підкреслювали свою готовність дотримуватися згаданих принципів (і здійснюють це на практиці), наголошуючи на тому, що предметом культурного обміну мають бути лише естетичні цінності, які сприяють духовному збагаченню і кращому взаєморозумінню народів. Ця думка з усією чіткістю була висловлена тов. Л. І. Брежнєвим на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи (червень 1976 року): «Ми вважаємо, що культурний обмін і засоби інформації повинні служити гуманним ідеалам, справі миру, зміцненню довіри і дружби між народами».

Кількість країн, з якими Радянський Союз уклав міждержавні угоди про культурний обмін, весь час збільшується, нині таких країн вісімдесят три. Населення 120 країн має змогу знайомитися із здобутками радянського мистецтва. Посланці багатонаціональної культури СРСР дають щороку понад 6700 концертів за межами країни! З успіхом пройшов фестиваль народів СРСР у США, в якому взяла участь Академічний російський хор ім. М. П'ятницького, Державний ансамбль танцю УРСР ім. П. Вірського, камерний ансамбль Киргизької філармонії, державні ансамблі Грузії й Таджикистану, ансамбль танцю народів Півночі «Менго». Інтенсивно розвивається порівняно нова форма культурного обміну — організація художніх виставок і показ колекцій коштовностей. У видавничій справі СРСР співробітничав з 500 фірмами й організаціями в 50-х країнах світу. На основі Всесвітньої конвенції про авторські права (Радянський Союз приєднався до неї в 1973 році) видавництва нашої країни підписали двосторонні контракти на видання 5000 назв творів іноземних авторів у СРСР і радянських — за рубежом. Здійснювані спільно із зарубіжними фірмами видання «Поезія Європи», «Європейський роман» представляють радянському читачеві давні і сьогочасні здобутки багатьох літератур континенту. Щороку видавництво «Прогресс» надсилає до 100 країн світу книги радянських письменників, — перекладні та мовою оригіналу, — загалом близько тисячі назв, які читають майже 20 мільйонів чоловік. За рубежом збільшується число книгарень, де можна придбати новинки радянської літератури, — тільки останнім часом було відкрито сто тридцять таких крамниць.

Варто сказати, що й інші соціалістичні країни значно поживили культурний обмін з країнами Заходу. Зокрема, фільми Болгарської Народної Республіки тепер дивиться вдвічі більше західних глядачів, ніж кілька років тому. Чехословаччина успішно обмінюється Днями культури з капіталістичними країнами (наприклад, з Фінляндією, Мексікою, Швецією, Бельгією). Подібних прикладів багато також у культурному житті НДР, Угорщини, ПНР.

Буржуазні ідеологи покладали свої надії на Заключний акт, розглядаючи його третій розділ як «вікно» для ідеологічних диверсій проти соціалістичних країн. Зокрема, згідно з концепцією «вільного поширення інформації», буржуазній пропаганді слід надати «повну свободу дій». На практиці це означає: відкрити двері для проникнення на всю територію СРСР й інших соціалістичних країн дезінформації, реакційного буржуазного мистецтва, порнографічної літератури, антикомуністичних видань.

Звичайно, Радянський Союз та інші країни соціалістичної співдружності рішуче відхилили таку «свободу дій». Тоді було висунуто звинувачення, нібито СРСР відмовляється виконувати положення документа, підписаного в Хельсінкі. У різноголосому хорі реакції особливою завзятістю вирізняється шпрінгерівська преса, радіо «Свобода», антирадянські емігрантські листки. Вони фабрикують матеріали, публікують розширені коментарі, намагаючись довести, що радянське суспільство — це суспільство «закритих дверей». Бачите, переконують своїх читачів «Нойс цюрхер цайтунг», «Ді велт», «Таймс» та інші буржуазні газети, радянські люди не мають змоги знайомитися з нашою культурою.

Характерна деталь: автори «коментарів» і словом не прохоплюються про те, що Радянський Союз, забороняючи, скажімо, порнографічні видання, виходить із існуючих міжнародних і державних правових норм. А вже відомо, що в 1923 році було прийнято Женевську конвенцію про боротьбу з порнографічними виданнями й торгівлею ними. СРСР приєднався до цієї конвенції, а 1935 року в нашій країні набрав чинності закон про заборону порнографії. Варто в цьому контексті нагадати, наприклад, про семінар у рамках ООН, присвячений питанню свободи інформації (Рим, 1964 рік). Йшлося про те, що право на свободу інформації має передбачити також можливості для обмеження зловживань цим правом. А в рекомендаціях європейської конференції міністрів культури, що відбулася 1972 року в Хельсінкі, її учасники прямо закликали «до прийняття в разі необхідності відповідних заходів по запобіганню поширення ідей, які проповідують ненависть серед народів, насильство, расизм і війну».

Радянський Союз, усі соціалістичні країни неухильно дотримуються положень міжнародних документів, прийнятих за їх участю. На торішній нараді в Улан-Баторі міністри культури соціалістичних країн підтвердили свою пропозицію щодо культурного обміну, засновану на класовому підході і нормах соціалістичної естетики, спрямовану проти духу комерційності, абстрактного мистецтва — всього арсеналу засобів буржуазних ідеологів, які, за словами натовського бюлетеня «Нувель атлантік», мають на меті «створення умов для проникнення в соціалістичні країни західних ідей».

На Заході знову й знову повертаються до заявленої фальшивки про «вулицю з одностороннім рухом» та її інтерпретації. Проте твердження, нібито капіталістичні країни випереджають Радянський Союз по виконанню положень «третього кошика», не витримує навіть поверхової перевірки фактами. Про це йдеться у виданому 1976 року в Москві збірнику «Правда про культурний обмін». Обмежимося кількома найбільш наочними прикладами: за післявоєнне тридцятиріччя в СРСР було видано 17 тисяч назв творів американських, французьких, англійських й італійських авторів, а в США, Франції, Англії, Італії тільки 2 тисячі назв творів радянських письменників; за останнє десятиріччя ми купили у США 61 фільм, а Сполучені Штати в нас — 25, до того, жодна з куплених у 1975 році стрічок не демонструвалась на американських екранах

Дехто із заповзятих західних «уболівальників» за долю Заключного акту заходить надто далеко. Скажімо, депутати-консерватори зажадали від міністра закордонних справ Англії, щоб він поставив перед Радянським Союзом вимогу виконання умов Хельсінкської наради, в тому числі «свободи» в галузі культурного обміну. А їхні колеги із США вже й створили «спеціальну комісію конгресу», щоб здійснювати «нагляд за виконанням Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі». Діяльність цих самозваних експертів фінансує конгрес США. Саме на його кошти вони виїздили до Європи, де збирали «інформацію» про втілення в життя «духу Хельсінкі». Соціалістичні країни закрили двері перед контролерами без повноважень. Головними їх інформаторами стали відступники і зрадники народу (відомо, наприклад, що в Швеції члени «комісії» зустрічались із запроданцем Веселовим, який під час війни вірою і правдою служив окупантам, а нині в тозі адвоката по «возз'єднанню сімей» займається активною антирадянською діяльністю).

Імперіалістичні кола йдуть на свідому фальсифікацію фактів насамперед для того, щоб відволікти увагу народів від стану з виконанням положень Заключного акту в країнах Заходу. В той же час американська буржуазна преса не повідомляє своїх читачів, скажімо, про те, що у США часто концерги радянських артистів проходять за несприятливих умов. Так, під час виступів ансамблю під керівництвом Ігоря Мойсеєва на сцену кидали скло; антирадянські елементи влаштували галасливі маніфестації, коли давали концерти посланці України. А

скільки перешкод повинні подолати радянські фільми на шляху до західного глядача! В 1974 році західноєвропейські фірми із 143 куплених у Радянському Союзі кінострічок показали лише 57.

Буржуазна преса, скажімо, італійський тижневик «Темпо», намагається пояснити це «непопулярністю» радянських фільмів у західного глядача, оскільки в них немає сексу, еротики, культу насильства. Та справа тут в іншому: західна пропаганда, прагнучи нейтралізувати вплив ідей соціалізму, не зацікавлена в популяризації тих творів, що правдиво відображають радянську дійсність. Соціальна інформація, закладена у творах радянських митців, аж ніяк не відповідає постулатам буржуазної пропаганди, спрямованої на применшення досягнень Країни Рад за 60 років існування в усіх галузях суспільного життя, в тому числі й культурі. Слід мати на увазі й те, що західна публіка, розбещена культурним ерзацом — витворами «масової культури», — не завжди в змозі піднятися до розуміння справжнього мистецтва.

Ось тут-то й виявляється однобічність концепції «вільного поширення інформації». Буржуазна пропаганда дотримується чітко розробленої схеми: обминати мовчанням все, що не вкладається в прокрустове ложе своїх політичних завдань; виділяти нехарактерні риси радянської дійсності; показувати у кривому дзеркалі процеси суспільно-економічного розвитку СРСР й інших соціалістичних країн.

Офіційна преса США організувала своєрідну «змову мовчання» навколо радянського мистецтва. Відомий американський художник Антон Рефреж'є, повернувшись з поїздки по СРСР, надіслав до газети «Нью-Йорк таймс» статтю про скульптурний комплекс у Саласпілсі. Вона не була надрукована. Співвітчизник Антона Рефреж'є журналіст Гаррі Фріман писав, що «вільна преса» замовчує розділ п'ятирічного плану розвитку СРСР на 1976—1980 роки, присвячений питанням культури. Надто вже непривабливо виглядають на цьому тлі США, де за браком коштів зачиняються музеї, бібліотеки, банкрутують театри.

Фрідріх Хітцер, прогресивний публіцист із ФРН, звертає увагу на те, що в його країні відомості, про перебування західнонімецьких артистів у СРСР та розвиток двосторонніх культурних контактів може знайти тільки той, хто їх дуже ретельно шукає. У широкій пресі вони, як правило, відсутні.

Зацікавленому західному читачеві годі й сподіватись на правдиву інформацію про сучасні процеси в культурному житті нашої країни. Розповіді, скажімо, про радянську літературу на сторінках буржуазних видань зводяться до вихвалання так званих «дисидентів».

Джон Річмонд, відомий літературний критик з Канади, в статті опублікованій впливовою газетою «Монреаль стар», зазначив з цього приводу, що на Заході писання «дисидентів» й емігрантів із СРСР видаються великими тиражами, а визначні твори радянської літератури залишаються невідомі широкій громадськості.

Буржуазна преса силкується створити фальшиве уявлення про стан сучасної літератури в СРСР. Характерний приклад — книга «Письменники світу 1950—1970», що з'явилася у США 1975 року. Серед 32 авторів, які писали чи пишуть російською мовою (в збірнику вміщено відомості про 959 письменників), 3 — емігранти часів революції, 5 — «дисиденти», 15 — поети і прозаїки 20-х—30-х років і лише 9 сучасні радянські письменники.

Що ж до літератури інших народів СРСР, то упорядники видання зовсім її не згадують, хоча у вступі афішують мету збірника — дати «правдиву біографічну інформацію про письменників усіх націй», що «здобули визнання в період між 1950 і 1970 роками». Для них нібито не існують такі імена, як О. Гончар, М. Стельмах, Ч. Айтматов, Р. Гамзатов, літературний доробок яких

став безцінним надбанням багатонаціональної радянської культури й знаходить все більше прихильників на Заході. Та про це буржуазній пропаганді говорити не вигідно, бо вона прагне втлумачити громадськості капіталістичних країн, що, мовляв, культура інших народів СРСР перебуває у «нерівноправному» становищі. Всі ці інсинуації розраховані на ще недостатню інформованість населення капіталістичного світу про дійсний стан речей.

Соціалізм створив необхідні умови для розквіту літератури й мистецтва всіх націй, народів і народностей Радянського Союзу. Їх культура завойовує все більший авторитет і на міжнародній арені. З року в рік збільшується кількість колективів й артистів з національних республік, які представляють мистецтво нашої країни за рубежем. Скажімо, художні колективи УРСР давали концерти у США й Канаді, Австрії й ФРН, Австралії й Японії, Туреччині й Єгипті, багатьох країнах Латинської Америки. Протягом трьох останніх років за кордоном виступило близько 500 окремих виконавців.

Все впевненіше йде по світу українська книга. Якщо наприкінці 60-х років за кордон було надіслано 130 тисяч книг, серед них 50 тисяч художньої літератури, випущених видавництвами України, то в 70-х зарубіжні фірми закупили вже 3 мільйони книг (як в оригіналі, так і в перекладах), значна частина яких — твори художньої літератури. Зростання популярності української літератури, як і літератури інших народів СРСР, — закономірний наслідок її високого художньо-естетичного рівня.

Безпосередні контакти з радянським мистецтвом й літературою (під час зарубіжних гастролей, читання у перекладах художніх творів) дають населенню Заходу змогу переконатися у надуманості й безпідставності тверджень буржуазної пропаганди про «нерівноправність» національних культур у складі СРСР.

Вороги миру використовують всілякі засоби, щоб перешкодити налагодженню добросусідських відносин між країнами соціалістичної співдружності й капіталістичними державами. Вони вдаються до різного роду маневрів і спекуляцій, щоб загальмувати процес розрядки, спрямувати його у вигідне для імперіалістичних кіл русло. Про це свідчать, зокрема, їхні спроби зірвати культурний обмін. Однак об'єктивного історичного процесу, яким є розрядка міжнародної напруженості, не можна ні замовчати, ні зупинити. Хай і повільно, та все ж контакти між народами зміцнюються у різних галузях суспільного життя, в тому числі й духовній. Пропагандистами цих контактів у капіталістичних країнах виступають прогресивні сили суспільства, в першу чергу комуністи, які рішуче вимагають втілення в життя домовленостей, підписаних на загальноєвропейській нараді в Хельсінкі.

СЕРГІЙ АФОНІН

ШЛЯХ СВОБОДИ Й СОЦІАЛІЗМУ

В історії В'єтнаму є чимало гідних розповіді подій. Народ цієї країни не раз піднімався на боротьбу за свободу проти іноземних загарбників. Прагнення до свободи було пронесене ним крізь віки, що стали свідками непохитної волі борців за національну незалежність. Воно знайшло свій вияв і в період боротьби проти французьких колонізаторів, які встановили своє панування в Індокитаї в минулому столітті.

Вирішальний вплив на національно визвольний рух у В'єтнамі мала Велика Жовтнева соціалістична революція.

«...Великий Жовтень, — відзначав Хо Ші Мін, — став маяком, що освітив боротьбу за свободу і щастя. Він приніс нам марксизм-ленінізм. Це безсмертне вчення накреслило шлях, яким ми повинні йти».

Створена в 1930 році Хо Ші Міном і його соратниками марксистсько-ленінська партія проголосила своєю метою свободу і соціалізм, очолила

визвольну боротьбу в'єтнамського народу і через п'ятнадцять років привела його до перемоги. Сталася це 1945 року, про який Хо Ші Мін говорив: «Розгром Радянською Армією гітлерівських фашистів і японських мілітаристів став фактором, що найбільше сприяв нашій перемозі в серпні 1945 року».

Успіх Серпневої революції і проголошення Демократичної Республіки В'єтнам стали важливою подією міжнародного життя. Це була перша перемога народно-демократичної революції в колоніальній країні на азіатському континенті після другої світової війни.

Однак в'єтнамському народові, який вийшов на шлях свободи і соціального прогресу, ще протягом тривалого часу довелося відстоювати свою остаточно незалежність. Зупинити його просування по цьому шляху спочатку безуспішно намагалися французькі колонізатори, що зазнали поразки в 1954 році.

Відтоді минуло понад два десятиліття. Світ пам'ятає, як визволений Північний В'єтнам приступив до будівництва соціалізму, а до Південного В'єтнаму вдерлися американські агресори. Але й вони дістали рішучу відсіч. Народ В'єтнаму зірвав їхні стратегічні плани, спрямовані на придушення патріотичного руху, на захоплення Південного В'єтнаму і увічнення поділу країни, на підрив соціалістичного Північного В'єтнаму. Борючись пліч-о-пліч з патріотами Лаосу й Кампучії, в'єтнамський народ прирік на провал задуми імперіалістів придушити революційний рух на Індокитайському півострові і в усій Південно-Східній Азії.

Мільйони тонн бомб і снарядів, величезні контингенти американських військ, армія маріонеткового сайгонського режиму так і не змогли зламати опору в'єтнамського народу, який вистояв у цій жорстокій битві, примусив агресора відступити і визнати свою поразку.

30 квітня 1975 року залишиться в історії В'єтнаму, як день остаточного і повного визволення країни. Саме в цей день унаслідок рішучого наступу Народних збройних сил піднято прапор перемоги в Сайгоні — останньому плацдармі маріонеткового режиму в Південному В'єтнамі. Над усією в'єтнамською землею зайнялася зоря нового життя.

Перемога у В'єтнамі має важливе міжнародне значення. Вона переконливо продемонструвала силу й можливість народу, який під керівництвом марксистсько-ленінської партії провадить рішучу боротьбу за свої життєві права. В'єтнамський народ, очолюваний бойовим авангардом, володіє нездоланною силою. Джерело її — палкий патріотизм і згуртованість усього народу, помножені на дійову міжнародну підтримку і допомогу. Героїчна епопея В'єтнаму продемонструвала міць інтернаціональної солідарності країн соціалізму, комуністичного і робітничого руху, сил національного визволення.

На боці В'єтнаму на всіх етапах його боротьби твердо і рішуче виступав Радянський Союз. Незабутні слова Л. І. Брежнєва, проголошені з трибуни XXV з'їзду: «Радянські люди пишаються тим, що подали чималу допомогу В'єтнаму в його боротьбі проти імперіалістичних загарбників. Народ В'єтнаму, який дорогою ціною завоював незалежність і національну єдність, розв'язує тепер нелегке завдання відбудови країни, будує соціалістичне майбутнє. Перемога В'єтнаму відкрила нові горизонти перед усією Південно-Східною Азією. Це — славна перемога. Вона назавжди увійде в історію боротьби народів за свободу і соціалізм».

Дуже важливі події сталися в житті в'єтнамського народу в 1976 році. У квітні в усій країні відбулися загальні вільні демократичні вибори до Національних зборів, що стали великим всенародним святом. На сесії вищого органу державної влади, яка відбулася влітку минулого року, були прийняті історичні рішення про державне возз'єднання В'єтнаму і проголошення Соціалістичної Республіки В'єтнам. Народ одностайно заявив про свою рішучість іти по шляху соціалістичного розвитку, бо, як підкреслив на зазначеній сесії Ле Зуан, «соціалізм — це історично необхідний шлях в'єтнамської революції» і «тільки соціалізм принесе трудовому народові В'єтнаму право бути справжнім господарем країни».

На політичну карту світу в'єтнамський народ з гордістю наніс назву своєї країни. Ця подія була з радістю прийнята всім прогресивним людством. Адже возз'єднання В'єтнаму стало вагомим внеском у дальше зміцнення світової соціалістичної системи. Соціалістична Республіка В'єтнам з її 50-мільйонним народом стала третьою за чисельністю населення серед соціалістичних країн.

В грудні 1976 року відбувся IV з'їзд Партії трудящих В'єтнаму. Він підбив підсумки попереднього етапу боротьби за визволення і захист соціалістич-

них завоювань В'єтнаму, визначив дальший курс розвитку в'єтнамської революції і висунув завдання мирної праці в масштабах країни.

«В'єтнамська революція, — заявив у доповіді на цьому з'їзді Перший секретар ЦК ПТВ Ле Зуан, — ступила на новий етап, коли вся країна незалежна, єдина і виконує єдине стратегічне завдання — здійснення соціалістичної революції і швидке, впевнене просування до соціалізму».

Кінцевою метою партії, заявив з'їзд, є побудова комунізму, і тому на цьому форумі було прийняте рішення про перейменування Партії трудящих В'єтнаму в Комуністичну партію В'єтнаму (КПВ). Ця назва, як вважають в'єтнамські комуністи, вимагає підвищення почуття відповідальності всіх її членів у боротьбі за розв'язання поставлених цілей.

КПВ не приховує, що нині країна переживає великі труднощі. Вони спричинені тривалою війною і хазяйнуванням колонізаторів на півдні В'єтнаму, низьким рівнем розвитку виробничих сил. Попереду величезна і напружена робота по подоланню цих труднощів з тим, щоб в історично короткі строки, створити матеріально-технічну базу соціалізму і піднести життєвий рівень трудящих.

Приступаючи до розв'язання нових завдань, в'єтнамський народ з гордістю озирається на досвід соціалістичного будівництва на півночі В'єтнаму. Це має принципово важливе значення для півдня країни, де соціалістична перебудова тільки починається.

Серед найбільших досягнень соціалістичної Півночі можна назвати такі: там утворено соціалістичний сектор в економіці, якому належить панівна роль, створені соціалістичні виробничі відносини, як у місті, так і на селі. У 1975 році, наприклад, соціалістичне господарство в цій частині країни дало 95,5 процента валової продукції промисловості і 97,1 процента — продукції сільського господарства. Основні виробничі фонди збільшилися в 5,1 раза порівняно з 1960 роком. Число промислових підприємств в 16,5 раза перевищило число підприємств у 1955 році. За допомогою Радянського Союзу й інших братніх країн були закладені основи найважливіших галузей важкої промисловості — електроенергетики, вуглевидобутку, машинобудування, металургії, хімії.

Про безкорисливу допомогу Радянського Союзу братньому В'єтнаму виразно свідчить приклад Ханойського механічного заводу. Цей завод, споруджений при технічному сприянні нашої країни, — найбільше підприємство машинобудування СРВ. Він був пущений в експлуатацію в 1958 році. Робітники бережуть пам'ять про радянських фахівців, що працювали разом з ними як у роки війни, так і в мирний час. Заводське подвір'я перетинає «Алея дружби», по обидва боки якої ростуть дерева, посаджені руками радянських друзів. На цьому підприємстві, в його численних цехах працюють в'єтнамські інженери, техніки й робітники, які вчилися і відбували стажування в радянських вузах і на радянських підприємствах. Добре зарекомендували себе верстати й обладнання, створені руками радянських робітників.

Під час війни цей завод був частково евакуйований. Сотні робітників пішли на фронт, а ті, що залишилися, сформували батальйон народного ополчення, який із зброєю в руках захищав рідне підприємство від нальотів ворожої авіації. Після війни знову-таки при допомозі Радянського Союзу завод був повністю відбудований і зданий в експлуатацію в 1976 році. За час існування підприємства ним випущено приблизно третину верстатного парку країни. Нині Ханойський механічний розширюється і модернізується. Восени минулого року від нього віддівся самостійний інструментальний завод.

Такі ж приклади ефективності радянської допомоги В'єтнаму можна було б навести і в багатьох інших галузях. Не випадково в'єтнамські друзі називають

допомогу Радянського Союзу найважливішою в плані закладення підвалин соціалізму на в'єтнамській землі.

Важливі зрушення відбулися і в північно-в'єтнамському селі. Завдяки кооперуванню сільського господарства на півночі В'єтнаму споруджено іригаційну систему зрошення, яка забезпечила зростання врожайності основної продовольчої культури — рису, хоча ця частина країни в цілому перебуває в менш сприятливих кліматичних умовах, ніж південна.

Істотних успіхів досягнуто в галузі розвитку соціалістичної культури: кожна третя людина вчиться, за роки народної влади підготовлено понад 430 тисяч працівників науки й виробництва.

Коли мова йде про будівництво соціалізму в Північному В'єтнамі, то слід пам'ятати про деякі моменти. Насамперед, сам процес цього будівництва нараховує лише двадцять років, оскільки після війни з французькими колонізаторами, що закінчилася в 1954 році, кілька років пішло на відбудову економіки, а з двадцяти наступних років мирних було лише сім. До того ж ДРВ відіграла роль тилу у визвольній боротьбі всього в'єтнамського народу. Бомбардуванням з повітря і моря були піддані практично всі міста та інші населені пункти півночі, в тому числі 4 тисячі із загальної кількості 5788 сільських обшин. Були зруйновані всі електростанції, мости, шляхи, чимало промислових підприємств, 1,6 тисячі гідротехнічних споруд. Тільки в містах були перетворені на руїни 5 мільйонів квадратних метрів житла. Серед об'єктів, які постраждали, 3 тисячі шкіл, 350 лікарень тощо.

Збитки і викликані війною труднощі дійсно величезні. Але не менша й енергія народу, його самовідданість, виявлені на трудовому фронті. Трудящі соціалістичної Півночі здійснили справжній подвиг. Завдяки їхнім зусиллям план відбудови економіки (1973—1975 рр.) був в основному виконаний. За цей період були повернуті до життя майже всі зруйновані промислові підприємства, транспортні комунікації, відремонтовано іригаційну систему.

На кінець 1975 року економічний потенціал Північного В'єтнаму з багатьох показників перевищив довоєнний рівень. Виробництво електроенергії, наприклад, збільшилося порівняно з 1965 роком у 2,4 раза, вуглевидобуток — на 28 процентів, виробництво мінеральних добрив — у 2,5 раза, а випуск продукції машинобудування зріс у вартісному вираженні у 2,5 раза.

На цей же час 93 проценти площ під зимово-весняним врожаєм і 84 проценти — під осіннім були обводнені. Помітно зміцнилася матеріально-технічна база багатьох сільськогосподарських кооперативів. Одночасно набули дальшого розвитку нові виробничі відносини на селі, де в 1975 році вже 95,2 процента селянських дворів було кооперовано. Зараз у північній частині В'єтнаму нараховується 17 800 сільськогосподарських виробничих кооперативів, крім того, існує 105 держгоспів.

За роки народної влади корінним чином змінився вигляд столиці Ханоя. Це не тільки політичний центр країни — місто відіграє провідну роль і в економічному та культурному житті В'єтнаму. На його прикладі добре помітні ті рязучі зміни, які відбуваються в країні.

З міста-споживача, яким він був при колоніальному режимі, Ханой став найбільшим промисловим центром. Якщо раніше (в 1954 році) тут було лише 8 промислових підприємств, де працювало 5 тисяч робітників, то сьогодні в місті є понад 200 великих заводів, фабрик і 350 кооперативів кустарного виробництва, а чисельність робітничого класу зросла до 100 тисяч.

У приміській зоні Ханоя створено сільськогосподарські кооперативи, що об'єднують понад 98 процентів селянських родин. Тут збирають два врожаї на рік, у середньому по 5,3 тонни рису з гектара. Висунуто завдання дальшого підне-

сення продукції землеробства і тваринництва для постачання населення столиці, яке становить нині 1,4 мільйона чоловік.

У місті працює 377 шкіл, де навчається 310 тисяч учнів. Гордістю столиці є його 25 вищих учбових закладів, які відвідує 27 тисяч студентів. На багатьох підприємствах створено вечірні школи, технікуми, курси підвищення кваліфікації. В місті навіть у роки війни працювали кінотеатри, бібліотеки, музеї. Тепер потік відвідувачів у них зріс ще більше. Відкрито стадіони, спортивні майданчики, клуби. У Ханой налічується 340 медичних закладів, у тому числі 23 лікарні на 10 тисяч ліжок.

У місті багато новобудов, воно бурхливо зростає. За допомогою радянських фахівців розробляється генеральний план реконструкції Ханоя.

Весна 1975 року, що принесла остаточне визволення Південному В'єтнаму, відкрила можливості для будівництва нового життя. Важку спадщину дістав південь країни. Величезних збитків і руйнувань завдала йому війна. Американська вояччина обрушила на ці райони мільйони тонн бомб. Непоправні людські жертви. Крім того, війна залишила в Південному В'єтнамі 880 тисяч сиріт, 650 тисяч вдів, 250 тисяч інвалідів. Політика насильства і грабунків, яку провадили американські агресори і їхні сайгонські ставленики, призвела до тяжких соціальних наслідків. Понад 10 мільйонів селян були зігнані зі своїх рідних місць і поповнили лави безробітних, кількість яких на кінець війни становила понад 3,5 мільйона чоловік. Від бомбардувань і отруйних хімічних речовин постраждали мільйони гектарів полів і лісів, у тому числі плантації цінних технічних культур.

Одразу ж після визволення півдня країни перед революційною владою поставали надзвичайно складні завдання. По-перше, потрібно було терміново створити адміністративний апарат у тільки-но визволених районах і прийняти ці райони під своє управління. Тут ще лишалося чимало контрреволюційних сил, що намагалися чинити вслякий опір. Однак новій владі при підтримці населення вдалося швидко оволодіти становищем і придушити підступи реакції.

Негайного розв'язання вимагали питання, пов'язані з відбудовою виробництва і забезпеченням людей роботою. На сьогодні переважна більшість промислових підприємств поновила виробничий процес, що має, звичайно, не лише економічне, але й велике політичне значення.

Складність становища в перші місяці після війни вирішили використати в своїх цілях різного роду спекулянти, перекупники та інші кримінальні елементи, за спиною у яких стояла велика промислово-торговельна буржуазія. В її руках було зосереджено головні важелі економіки, фінансів, торгівлі, які вона намагалася використати для саботажу, а також на підри्व внутрішнього ринку. Народній владі не лишалося нічого іншого, як вдатися до дійових заходів по припиненню подібної діяльності. Був запроваджений суд по розгляду справ компрадорської буржуазії. Були націоналізовані підприємства цієї буржуазії, арештовані великі ділки і конфісковано їхнє майно. Держава послідовно здійснює заходи по зміцненню свого контролю над економічним життям. З цієї метою, зокрема, було націоналізовано банки, запроваджено нову грошову одиницю, монополізовано зовнішню торгівлю.

В економіці Півдня нині існує п'ять секторів — державний, кооперативний, капіталістичний, змішаний державно-приватний і дрібнотоварний. Попереду велика і відповідальна робота по перетворенню виробничих відносин. Загальний напрямок полягає в тому, щоб поєднати революцію у виробничих відносинах з науково-технічною революцією, тісно пов'язуючи їх з процесом реорганізації виробництва в масштабах всієї країни, вести Південь по шляху соціалізму, зробити економіку обох районів однорідною.

Політика партії й уряду відносно несоціалістичних виробничих відносин на

Півдні передбачає: негайну ліквідацію феодальної власності на землю і решток експлуатації феодального типу: негайну націоналізацію майна капіталістів, що втекли за кордон; використання, обмеження й перетворення приватнокапіталістичної промисловості й торгівлі шляхом встановлення змішаного державно-приватного сектора; кооперування сільського господарства, поступовий розвиток його у крупне соціалістичне виробництво; реорганізація ремісничого виробництва шляхом кооперування та іншими формами; переведення дрібної торгівлі у сферу промислово-сільськогосподарського виробництва, кустарної промисловості.

На півдні В'єтнаму вже створений і невпинно зміцнюється державний сектор в економіці, який включає найважливіші підприємства промисловості, сільсько-го господарства, торгівлі, транспорту, капітального будівництва, банківської справи. Щоб наочніше уявити собі проблеми цієї частини В'єтнаму, варто розповісти про процеси, що відбуваються в житті міста Хошімін (колишній Сайгон).

У цьому місті живе 3,5 мільйона чоловік. Колишній Сайгон, як відзначає в'єтнамська преса,— це «штучне місто», «місто-потвора, що звикло жити за рахунок американської допомоги».

Сайгон успадкував глибокі виразки і вади неоколоніалізму. Після виведення американських військ і краху маріонеткового режиму різко зросло і без того велике безробіття. У травні 1975 року кількість безробітних у Сайгоні досягла 1 мільйона чоловік. У місті нараховувалося 100 тисяч повій, 80 тисяч наркоманів, 3,5 тисячі сиріт, 10 тисяч інвалідів, 200 тисяч хворих на туберкульоз, 50 тисяч заражених венеричними хворобами.

Важливого значення в цих умовах набула енергійна діяльність міських властей по ліквідації наслідків неоколоніалізму, а також термінова допомога, надана співвітчизниками з Півночі, Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами. Першими суднами, які приставили сюди продовольчі товари і нафтопродукти, були радянські. Їх з вдячністю зустріли жителі міста.

В місті налагоджено громадський порядок, надано допомогу голодуючим, житло безпритульним. З міста на роботу в сільську місцевість направлено понад 700 тисяч чоловік, оскільки за роки війни в Сайгоні виявилось дуже багато переселенців. Тут створюються «школи по відновленню людської гідності» для колишніх наркоманів та повій, будинки для старих та інвалідів, дитбудинки для безпритульних.

Проводиться послідовна боротьба проти компрадорської буржуазії: конфіскується їх майно, націоналізуються підприємства. Разом з тим народна влада провадить велику виховну роботу серед середньої й дрібної національної буржуазії з метою залучення її на свій бік, використання можливостей приватного сектора для розвитку економічного виробництва.

Нині в Хошіміні налічується 350 державних заводів і фабрик центрального підпорядкування, 65 державних підприємств місцевої промисловості, 18 тисяч приватних підприємств, а також майстерень промислового та кустарного виробництва.

Народна влада вживає всіх заходів для запровадження в місті нової культури, нового способу життя. Про це яскраво свідчать такі факти. У Хошіміні працює 8 вузів (25 тисяч студентів), 16 середніх спеціальних учбових закладів, 635 шкіл, де викладають 20 тисяч вчителів. У місті вже відкрито 50 різних бібліотек, 10 клубів, 5 театрів, 50 кінотеатрів. Працюють 15 художніх ансамблів, понад 320 груп художньої самодіяльності.

Висунувши курс на побудову соціалізму в усій країні, Комуністична партія В'єтнаму приділяє першочергову увагу розробці планів економічного й культур-

ного розвитку, їх реалізації. IV з'їзд партії вказав на необхідність завершення створення матеріально-технічної бази соціалізму протягом 20 наступних років.

В'єтнам володіє багатими природними ресурсами, що є найважливішою передумовою для розвитку провідних галузей народного господарства. Тут є родючі землі, десятки мільйонів гектарів лісових угідь. Надзвичайно багаті на рибу прибережні води країни. Відкрито родовища понад 60 цінних видів корисних копалин. За запасами вугілля і насаперед антрациту В'єтнам посідає перше місце в Південно-Східній Азії. В надрах країни залягають значні запаси марганцю, поліметалічних руд, бокситів.

Партія вважає, що центральним завданням усього перехідного періоду до соціалізму є соціалістична індустріалізація, створення сучасної індустріально-аграрної економічної структури. Головний шлях створення такої структури — це одночасний розвиток провідних галузей народного господарства, перетворення їх у єдиний організм, що діє за єдиним планом.

До важливих сприятливих факторів в'єтнамські товариші відносять допомогу братніх соціалістичних країн, з якими, як заявив недавній з'їзд в'єтнамських комуністів, СРВ буде і надалі зміцнювати економічні стосунки, здійснювати поділ праці, співробітництво і взаємодопомогу в дусі соціалістичного інтернаціоналізму. Крім того, В'єтнам має намір розвивати економічні взаємини з іншими державами світу на основі незалежності, суверенітету і взаємної вигоди.

Реально оцінюючи можливості країни, партія висуває конкретну програму мирної праці на нинішню п'ятирічку (1976—1980 рр.). Головний зміст п'ятирічного плану складається з двох взаємопов'язаних частин. З одного боку, основна роль відводиться сільському господарству разом з лісництвом і риболовлю, а також виробництву споживчих товарів, а з другого боку — провідна роль залишається за важкою промисловістю, насаперед машинобудуванням.

За допомогою держави і за рахунок мобілізації населення в південних провінціях намічено оросити нинішнього року 1,4 мільйона га землі. Будуть розширені системи іригації й меліорації та механізація виробництва, що значно підвищить врожайність таких культур, як бавовна, льон, цукрова тростина, арахіс.

Значна увага приділяється і лісовому господарству, оскільки ця галузь надзвичайно перспективна для В'єтнаму. У 1976 році в країні було заготовлено 1,7 мільйона кубометрів деревини, переважно цінних порід — залізне й червоне, палісандрове і сандалове дерево, каркас австралійський та ін. За п'ятирічку обсяг цих заготівель збільшиться в кілька разів.

Планом передбачено нові рубежі розвитку промисловості: до 1980 року збільшити валову продукцію машинобудування в 2,5 раза порівняно з 1975 роком, видобути 10 мільйонів тонн вугілля, виробити 5 мільярдів квт/год електроенергії, 2 мільйони тонн цементу, 300 тисяч тонн сталі, випустити 450 мільйонів метрів тканин, збудувати 14 мільйонів квадратних метрів житлової площі.

Найближчим часом при допомозі Радянського Союзу почнеться спорудження найбільшого гідровузла на річці Чорній, потужністю в 1,7 мільйона кіловат. За участю нашої країни провадиться будівництво вугільних шахт, ряду підприємств інших галузей промисловості. У цілому протягом п'ятирічки Радянський Союз надасть технічну допомогу в будівництві 40 великих об'єктів, що мають важливе народногосподарське значення.

Звичайно, в'єтнамський народ розуміє, що не можна розраховувати на швидке і повне подолання труднощів і недоліків, оскільки країна дістала надзвичайно бідну спадщину від колоніальних часів і до того ж пережила кілька десятиліть руйнівної війни. Та, ставши господарем своєї долі і завоювавши свободу, героїчний народ сповнений рішучості будь-що збудувати на своїй землі нове, щасливе життя.

Москва.

ВОЛОДИМИР
ГАЛЧИН

ХТО БЛАГОСЛОВЛЯЄ НЕВИГЛАСІВ?

У першому цьогорічному номері англійського тижневика «Таймс літерарі саплмент» уміщено рецензію Генрі Гіффорда на здійсненій Володимиром Набоковим переклад «Євгенія Онегіна». Рецензія має промовисту назву «Тріумф буквалізму». Гіффорд зазначає, що, хоч Набоков ґрунтовно переробив свій попередній — десятилітньої давності переклад, метод його залишився той самий: в ім'я буквального відтворення змісту чи, як висловлюється сам перекладач, «в ім'я правди» він жертвує всім — «красою, милозвучністю, ясністю, добрим смаком, правилами сучасного слововживання, навіть граматикою... Мене не обходить, — декларує він, — яким є слово — архаїчним, діалектним чи просторічним: я в цій справі — еkleктичний демократ: що мені підходить, те й беру».

Внаслідок цього, пише рецензент, ілюструючи свої аргументи переконливими прикладами, «читач, який візьметься за цей переклад, щоб уперше познайомитися з «Євгенієм Онегіним», почерпне, на мій погляд, із коментарів більше, ніж із самого тексту... З вимучених сторінок цієї праці важко буде здогадатися, що Пушкін писав вірші, які часто порівнюють із Моцартовою музикою, й що він був поетом, чия правда жила, великою мірою, і в красі, милозвучності, ясності, досконалих сполученнях слів».

Буржуазна англійська критика вважає Набокова — автора прози, перейнятої снобістськими мотивами, автора «Лоліти» — віртуозним стилістом. Отож фіаско, якого він зазнав після багаторічної праці над пушкінським твором, пояснюється не браком ремісничого хисту, а неспроможністю його методу — перекладацького й літературознавчого, тобто, зрештою, порочністю ідеологічної позиції. Справді-бо: визнавши себе еkleктиком у перекладацькій справі, Набоков заявив, що вважає Пушкіна... еkleктиком у літературі.

В англійській мові слово «еклектик» має те саме негативне значення, що і в українській: «особа, яка безпринципно поєднує несумісні погляди, стилі». Заява Набокова забарвлена в політичні тони — він залюбки приписав би Пушкіну якщо не контрреволюційність, то бодай аполітичність, залюбки викрав би поета з Росії, перетяг до себе, в еміграцію. Але Пушкін невіддільний від Росії, невіддільний від духовного життя всіх народів, що на руїнах царизму побудували соціалістичне суспільство. Через те й запускається версія про еkleктизм: ану хтось із тих, хто вперше знайомиться з Пушкіним в англійській інтерпретації Набокова, візьме цю версію на віру!

У спробах знецінити Пушкіна, применшити й заглушити волелюбність, політичну актуальність його невмирущих творів Набоков не одинокий. Минулого року в Англії, у видавництві «Макміллан», вийшла книжка Річарда Фріборна, Джорджетти Дончін

і Н. Дж. Еннінга «Російські літературні погляди від Пушкіна до Солженіцина». Оглядач «Таймс літерарі саплмент» (17.12.1976) Р. Ф. Крісчен у відгуку на цю нафаршировану антирадянщиною публікацію схвально зауважує: «Автор статті про Пушкіна (Р. Фріборн, — В. Г.) спромігся на якихось двадцяти сторінках порушити майже всі важливі питання й наголосити на поетовій амбівалентності й відсутності в нього будь-яких ідеологічних уподобань».

Ця книжка не адресована фахівцям — отже, знову ж таки, передбачає перше знайомство читача з предметом. І двадцять присвячених Пушкіну сторінок підпорядковані, по суті, одній політичній меті: деідеологізувати його спадщину, приписавши їй «еклектизм» чи то пак «амбівалентність і відсутність будь-яких ідеологічних уподобань».

Класика, не в меншій мірі, ніж сучасна література, є ареною запеклої ідеологічної боротьби. Зловмисне перекручення класичної спадщини на угоду політичним вимогам дня, фальсифікація й вульгаризація ідейних поглядів видатних майстрів минулого, спекулятивні побудови й дешеві сенсації, які не мають нічого спільного з науковим літературознавством і мистецтвознавством, — явища буденні в друкованій продукції капіталістичних країн.

Що ж до спроб знецінити ідеологічне й художнє значення російської класики, то вони є, по суті, тактичним прийомом у психологічній війні, покликаним прищепити західній публіці зневагу й нелюбов до всього російського. Тут ставка робиться й на той факт, що в капіталістичних країнах Радянський Союз і досі заведено називати Росією¹; шляхом нехитрої підтасовки непідготовлену публіку змушують механічно асоціювати дореволюційну дійсність із сучасністю.

Вище ми показали, як Р. Ф. Крісчен хвалить Р. Фріборна за фальсифікацію Пушкіна. Ну, а тепер подивимось, як Р. Фріборн хвалить Енгуса Колдера за вульгаризацію цілого періоду в історії російської літератури. Йдеться про вміщену в «Таймс літерарі саплмент» (22.10.1976) рецензію на книжку Е. Колдера «Відкриття Росії. Художня література XIX століття від Пушкіна до Чехова», опубліковану видавництвом «Гайнеманн». Як одверто признається сам автор, ця книжка «є спробою читача, який не знає жодного російського слова, витлумачити й оцінити найвидатніших письменників XIX століття за перекладами їхніх творів на англійську мову». Здійснювати цю спробу автор розпочав, працюючи викладачем у ...столиці Кенії — Найробі.

Колдерове незнання російської мови й побуту в поєднанні з цілковитою неповагою до предмета й, очевидно, запоморочливою дією африканського сонця призвели до появи наскрізь вульгарного опусу. Не останню роль відіграло й те, що «відкривач Росії» послугував перекладами В. Набокова («Євгеній Онегін») та інших «еклектиків», і ці переклади аж ніяк не вносили ясності в його більше ніж туманні знання.

Не будемо, однак, голослівні. Ось Колдер, коротко виклавши свої погляди на Пушкіна, ставить свою власну «літературознавчу проблему»: «як провідні російські письменники XIX століття реагували б на типові ситуації голлівудівських вестернів?» («За аналогією до такої постановки питання можна було б поміркувати над тим, як склалася б письменницька доля Марк Твена, якби Міссісіпі впадала в Каспійське море»). А ось, занурившись у романтизм, Колдер заявляє, що Тургенєва й Достоевського слід вважати романтиками — через те, мовляв, що «вони сформувались як мислителі й письменники до того, як капіталістична та антикапіталістична сполуки затужавили настільки, що ледачі люди одержали легкі відповіді на всі питання» (неясно тільки, як ледачі люди ті сполуки вгризали — розтоплювали на сковорідці чи розмочували в бульйоні?). Ну, а після короткого екскурсу в питання реалізму Колдер запрошує читача замислитися над тим, чому «великі росіяни» не писали нічого про ...гомосексуалізм. Ракурс, як кажуть, несподіваний, хоча й не оригінальний. Те саме питання чи не найбільше цікавить, скажімо, Гордона Маквея, автора книжки «Життя Есеніна», рецензованої в «Таймс літерарі саплмент» 17.12.1976 року, і Джеффри Майєра, якій підготував до друку цілий том під назвою «Гомосексуалізм і література, 1890—1930» — про це повідомляє «Таймс літерарі саплмент» від 21.1. 1977 року, і Саймона Карлінського, автора виданого торік трактату «Сексуальний лабіринт Миколи Гоголя»... Еротичними фантазіями розмальований і розділ книжки Колдера, присвячений Льву Толстому, зокрема — «Анні Кареніній». Увінчує їх висновок, що в розумінні Толстого «секс... це форма агресії чоловіка проти жінки».

Що ж, мабуть, годі цитувати Колдера. Прочитуємо тепер рецензента. Р. Фріборн автор не тільки згаданої статті про Пушкіна, але й цілого дослідження «Розвиток,

¹ Ця досить сумнівна традиція призводить і до таких-от курйозів: англійське видавництво «Уайт лайен» видрукувало торік книжку під назвою «Бібліографія російських композиторів», автор якої Девід Молден у передмові застерігає: «Слово «російський» поширюється тут на композиторів усіх країн, що входять до складу СРСР» (цит. за «Таймс літерарі саплмент» від 24.12. 1976).

російського роману» (1973), знаходить за можливе дати опусові Колдера загалом позитивну оцінку: «Це книжка ентузіаста... це з ентузіазмом написаний путівник, який припадає до душі тим, хто вперше знайомиться з даним предметом... Жвавість цієї книжки віддзеркалює незрівнянне мистецтво «великих росіян» із запалом, достатнім для того, щоб дати багатьом читачам повну насолоду від знайомства з найважливішими творами російської літератури XIX століття».

Зверніть увагу: тут теж висловлено радість за тих, «хто вперше знайомиться з предметом». Цей рефрен, що переходить з реценції в реценції, набуває вже зловісного звучання: на англomовний ринок надходять книжки, розраховані на нове покоління читачів. І ці книжки, по суті, знецінюють російську класику в свідомості тих, кому вони адресовані.

Визнаючи, що в основі Колдерового «відкриття Росії» поряд з «ентузіазмом» лежить «невігластво», Фрімен дозволяє собі назвати це невігластво... «благословеним»!

Хто в наш час благословляє невігласів? У всякому разі, не той, хто зацікавлений у перемогах людського розуму.

Факти свідчать про те, що Фрімен, на жаль, далеко не єдиний син Альбіону, яких прихильно ставиться до неуків.

Ось «Скоттіш академік пресс» («Шотландське академічне видавництво») опублікувало за редакцією Крістофера Дж. Барнса збірник «Дослідження російської літератури XX століття». Рецензент «Таймс літерарі саплмент» (20.10 1976) Майкл Скеммел характеризує ці дослідження цілком недвозначно: «Витягувати отакі приватні й здебільшого заульні екзерсиси з добропорядної тиші наукових журналів і викидати їх на публічний ринок — річ несправедлива як щодо авторів, так і щодо читачів».

Серед авторів цього збірника є такий собі Джеффри Госкінг. Про нього в рецензії сказано, що він «тупіє на місці, очевидно, розігріваючи свої м'язи для якихось майбутніх і ще йому самому невідомих вправ».

Але рецензент помиляється: літературні екзерсиси для Госкінга — розминка перед вправами, які для цього псевдонауковця є, очевидно, головним джерелом прибутку. Це вправи з антирадянської брехні. Через п'ять номерів у тому ж таки тижневику (3.12. 1976) Госкінг виступає із статтею, в якій вихваляє активних ворогів Радянської влади й висловлює надії на якусь «жорстоку кризу» в нашій країні.

Намагаючись крізь кожну шпаринку просилити бодай мізерну антирадянську ідейку, західні «культуртрегери» зводять тим самим нанівець благородні гасла хельсінкської наради про обмін духовними цінностями, чинять активний опір справі міжнародної розрядки.

Книжка Елінора Рау «Гамлет: вікно в Росію» могла б стати внеском у культурне співробітництво (в книжці йдеться про постановки «Гамлета» на російській сцені), якби авторка не вирішила й собі віддати данину духові «холодної війни» й не заявила, що «Гамлет» тривалий час був у Радянському Союзі «під заборороною», а «з 1953 року його офіційно визнано самотнім борцем за гуманізм у прогнилій західній державі, тоді як неофіційно його все ще підносять як символ духовного життя» (цит. за рецензією Вірджинії Луеллін-Сміт у «Таймс літерарі саплмент» від 26.11.1976 року). Важко сказати, чого в цьому пасажі більше — «благословенного невігластва» чи тупої зловорожості.

Ми не хотіли б, щоб у читача склалося враження, ніби у Великобританії немає серйозних і сумлінних дослідників російської класики чи радянського шекспірознавства. Але ми хочемо підкреслити, що ганебні приклади, наведені в цьому коментарі, визбрані не з якихось численних і хронологічно розкиданих джерел. Ні, джерелом ми обмежилися цього разу одним-єдиним — щотижневим літературним додатком до газети «Таймс». І всі цитовані вище матеріали (а ми обмежилися до того ж однією специфічною темою!) з'явилися в ньому протягом усього лише трьох місяців — з 22 жовтня 1976 р. до 21 січня 1977 р. Ці факти вже самі по собі красномовно свідчать про те, як дехто на Заході ставиться до реалізації міжнародних угод про обмін духовними цінностями, про зміцнення миру й дружби між народами.

● ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ» ●

● ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ» ●

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

За роки народної влади в Братіславі було споруджено 80 тисяч нових квартир, а на кінець століття їх кількість має зрости ще на 140 тисяч. Архітектори Братіслави на чолі з Душаном Кедро думають над тим, щоб кожному новому житловому масиву, кожному кварталу й кожному будинку надати своєрідності й привабливості.

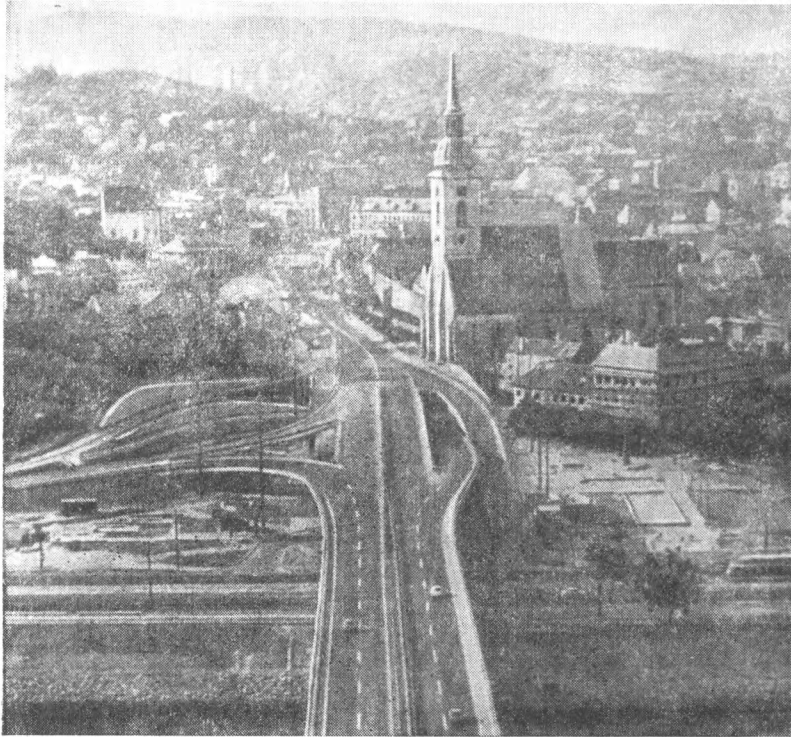
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

● ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ» ●

● ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ» ●

вають Дунай,— і гармонійне поєднання старовинної та сучасної архітектури, якого домагаються архітектори і під час забудови нових масивів, і під час реконструкції старовинного центру. «Старе Місто» оголошене історичною пам'яткою і перебуває нині під захистом держави. На його території налічується 4117 будівель, з яких 125 історичних та 57 церковних пам'яток не повинні зазнати під час реконструкції жодних змін.

Це і відомий готичний собор св. Мартіна, в якому до 1830 року коронувались усі угорські королі, і середньовічна Михальська брама XIV століття, і класицистичні та барокові палаци, і Стара ратуша з аркадним внутрішнім двором та фонтаном. «Старе Місто» бу-

НАЙМОЛОДША

Погляд, кинутий з високих мурів братіславського замку, закладеного ще в дванадцятому столітті,—це погляд у тисячолітню історію, недавнє минуле, сучасність і майбутнє. Око вихоплює вкриті патиною часу вежі й дахи, червону черепицю, сталь, бетон та скло сучасних споруд, пілони нового мосту через Дунай, заввишки понад 80 метрів. А нижче міста, майже на обрії — факели «Словнафти» — кінцевого пункту нафтопроводу «Дружба». І... крани, крани, крани. Бо нинішня Братіслава — це насамперед великий будівельний майданчик.

Легенди пов'язують заснування Братіслави з іменем Пізона, одного з полководців Римської імперії часів Тіберія. Історичне минуле міста бурхливе і строкате: на його території виявлено сліди перебування кельтів, у V столітті н. е тут селяться слов'яни, згодом приходять угорці, у

XIII столітті Братіслава знає значної німецької колонізації і перейменовується на Пресбург, потім знову стає резиденцією угорських королів і архієпископів. З кінця XVIII століття Братіслава — центр словацького національно-визвольного руху.

Той, хто відідав Братіславу одразу після її визволення Радянською Армією від фашистських окупантів, нині приїздить у зовсім нове місто. У 1945 році Братіслава налічувала ледве 140 тисяч жителів. Тепер тут живе понад 350 тисяч чоловік, а на кінець століття буде півмільйона. За роки народної влади місто на Дунаї перетворилося на один з найбільших індустриальних центрів не тільки Словаччини, а й усієї країни.

Чарівності місту додає й його вдале розташування: воно розкинулося поміж лісистих відрогів Малих Карпат та Річкою, як тут називають

де збережене в недоторканому вигляді. Його цінні історичні будівлі планується пристосувати для різних ділових та культурних потреб, в них будуть обладнані також сувенірні крамнички, клуби, кафе, бари. Передбачається прокладення сучасної каналізації та центрального опалення, бо ще досі значна частина будинків опалюється тут за допомогою брикету. Роботи по реконструкції історичного центру розраховані на 10—15 років.

Одразу за Старим Містом йдуть квартали, споруджені в XIX столітті, в які вклинюються новобудови останніх 30 років, зведені на місці мало придатних для життя будиночків. Тут над усім домінують приміщення Вищого технічного училища, готель «Київ» — адже Братіслава поборатим столиці України, — універмаг «Пріор», споруджені за проектом архітектора Івана Матушкіна. Йому належить

також проект нового громадського та торговельного центру, оскільки Братіслава віддавна є також значним торговельним містом, її частка у словацькій роздрібній торгівлі становить близько 12 процентів. Маленькі крамнички та базарчики, яких дуже багато в місті, все більше перетворюються на галлею для сучасної торгівлі. І архітектор Матушкін своїм проектом розв'язує це питання. Громадський і торговельний центр буде розташований поряд з історичним ядром на площі в 16 гектарів. Він включатиме вулиці Обхідну, Поставу й Високу, які вже не задовольняють сучасних транспортних вимог. Ці вузькі вулички, де часто утворюються «пробки» з автомашин, автобусів і трамваїв,

лягатиме траса метрополітену. В новому громадському й торговельному центрі, як і в реконструйованому Старому Місті, буде чимало й житлових будинків.

У Братіславі можна побачити численні групи туристів. Кордон з Австрією проходить у безпосередній близькості від міста, і лише кілька кілометрів відокремлюють його від контрольного пункту на кордоні з Угорщиною. Отже, у Братіславі багато гостей з обох цих країн, особливо багато угорців. Зупиняються також чимало транзитних туристів з НДР, Польщі та інших країн. Такою є Братіслава, третє після Праги та Брно місто ЧССР.

Досягнення її тим більш вражають, що генеральний план розвитку Братіслави

туальним. Наступні проекти, що вже враховували плановий розвиток господарства, народжувалися в 1954, 1956 і 1965 роках, але їхні прогнози не сягали далі 1980 року.

Утворення в 1968 році Словацької Соціалістичної Республіки і затвердження Братіслави її столицею висунули перед архітекторами нові проблеми. Братіслава ставала місцем перебування уряду і ряду центральних установ, а цього попередчі плани не враховували. Отже, генеральний план знову було переглянуто і позаторік затверджено остаточний варіант розвитку Братіслави до 2000 року.

Перший етап його здійснення охоплює дві п'ятирічки і триватиме до 1985 року. Другий закінчиться

СТОЛИЦЯ В ЄВРОПІ

перетворюються на широкий бульвар для пішоходів, обабіч якого розташуються універмаги, адміністративні установи, побутові та культурні заклади, готелі, ресторани. Під землею розмістяться гаражі й автостоянки, в майбутньому тут про-

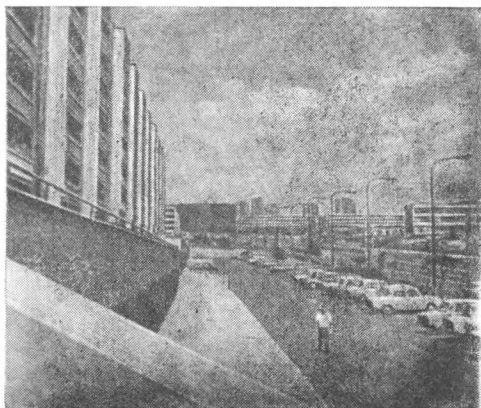
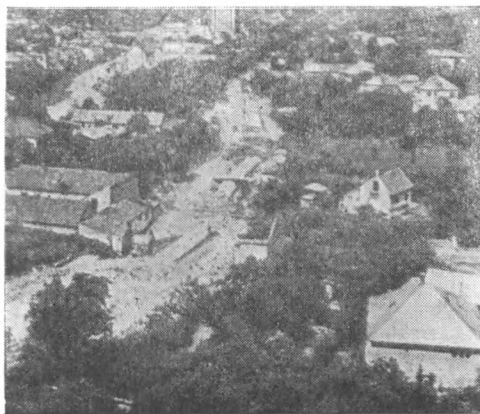
затверджений зовсім недавно. Історія його виникнення була довгою і плутаною. Перший проект було створено 1948 року, але оскільки його автори взяли за вихідний момент концепції часів буржуазної республіки, план виявився неак-

2000 року. Звісно, разом з розвитком житлового будівництва й громадської та технічної структури в словацькій столиці і надалі динамічно розвиватиметься промислова і науково-технічна бази.

Вже нині Братіслава є

Карлова Вєсь 1966 року...

...Нині — найбільший район новобудов.

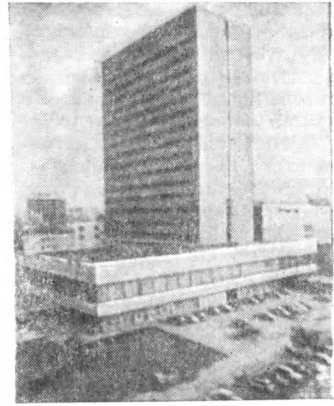

важливим центром хімічної промисловості. Тут діють такі великі підприємства, як нафтохімічний комбінат «Словнафт» та хімічне об'єднання ім. Георгія Дмитрова, електротехнічний завод, фабрики легкої й оброблювальної промисловості. Постійно споруджуються нові об'єкти. Невдовзі має стати до ладу автомобільний завод, де працюватиме 12 тисяч чоловік. Розширюється річковий порт на Дунаї, який вже через два роки зможе обробляти 4 мільйони тонн вантажів. В майбутньому його потужність значно збільшиться і, насамперед, — за рахунок розширення товарообороту між ЧССР, Радянським Союзом та інши-

ми країнами — учасницями РЕВ.

У рішеннях XIV з'їзду КПЧ розвиток Братіслави визначається як першочергове завдання всієї країни. Планується значно розширити базу хімічної та електротехнічної промисловості, машинобудування й інших галузей. Це вимагатиме значного притоку населення, що в свою чергу потягне за собою будівництво нового житла. За період від 1945 року до сьогодні тут уже споруджено 80 тисяч помешкань, кожен другий громадянин міста на Дунаї живе у новій квартирі. Це позитивний факт, але не слід забувати й того, що поки в Братіславі нову квартиру треба чекати 5—7

Готель «Київ».

років, а черга налічує 34 тисячі чоловік.

До 2000 року планується збудувати ще 140 тисяч квартир. Крім того, новосели будуть забезпечені зонами відпочинку, зручним транспортом, їдальнями та кафе, кінотеатрами, магазинами, школами, бібліотеками й дитсадками.

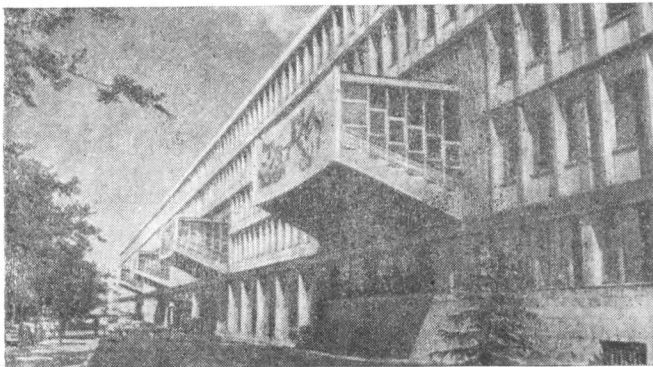
Згідно з рішеннями XIV з'їзду КПЧ Прага і Братіслава, з огляду на значні житлові труднощі, дістали пріоритет у спорудженні квартир. Керівники Словачької Соціалістичної Республіки вважають, що до кінця сімдесятих років їм пощастить розв'язати головні проблеми в житлобудівництві, які полягають не у нестачі коштів, а скоріше в нестачі робочої сили і часом будівельних матеріалів.

В останні роки навколо Братіслави з'являються все нові й нові житлові райони, що щільним кільцем оточують місто. Першим був Ружінов, неподалік від «Словхімії», на 45 тисяч жителів. Сьогодні цей район уже потопає в зелені і навіть має власне штучне озеро. А найбільшим районом новобудов стала Карлова Вєсь. Через два-три роки приймуть перших мешканців нові будинки на території сьогоднішнього приміського селища Дубравка — там житиме 60 тисяч чоло-

Готвальдове наместе 1957 року...

...Готвальдове наместе сьогодні.

вік. На півдні Братіслави, на околиці села Петржалька, вже розпочато вивчення геологічної будови ґрунту. До 1987 року там має вирости новий мікрорайон на 43 тисячі квартир. У вісімдесятих роках розпочнеться забудова мальовничої гористої місцевості — Загорський Сідельний Пас.

Будівництво середньої квартири в Братіславі коштує державі 160 тисяч крон. Ця сума включає і вартість дошкільних закладів, майданчиків для відпочинку та дитячих ігор. Найближчими роками планується підвищити стандарт квартир — насаперед збільшиться їхній метраж — і поліпшити внутрішнє оздоблення. Особлива потреба відчувається нині в трикімнатних квартирах, бо Братіслава — місто молодих, і тут виникає багато нових сімей, які поступово зростають чисельно. А в попередні роки, навпаки, потрібні були квартири для одинаків. Тепер будинки з малометражними квартирами будуть реконструйовані: з кількох маленьких утворюватимуться більші. До 1985 року планується забезпечити кожну родину власною квартирою.

Протягом біжучої п'ятирічки у місті станеться багато змін, що сприятимуть розв'язанню транспортної проблеми. Братіслава вважається містом з найінтенсивнішим вуличним рухом у ЧССР: нині автобуси, трамваї і тролейбуси щодня перевозять 700 тисяч пасажирів. План розвантаження транспорту передбачає розширення головних міських перехресть, організацію руху в двох площинах. Трамвайні колії в центрі столиці буде знято.

Не залишиться поза увагою й аеропорт. Довшинами стануть його злітно-посадочні смуги. У прилеглих житлових районах зменшиться шум від роботи двигунів. Збільшиться кількість регулярних рейсів.

Багато робиться у Братіславі і для дальшого поліп-

Братіслава — місто молодих. До 1980 року тут планується забезпечити кожну нову сім'ю окремою квартирою

шення охорони здоров'я трудящих. Великі кошти у новій п'ятирічці асигнуються на спорудження лікарні на 960 ліжок, двох поліклінік і дитячого медичного закладу на 450 місць. Завершиться будівництво трьох пансіонатів для літніх людей, які йдуть на заслужений відпочинок. Постійно розширюватиметься й сфера побутового обслуговування.

Триватиме інтенсивне будівництво шкіл, гімназій і студентських гуртожитків. У новій п'ятирічці відкриється електротехнічний технікум, ряд професійних училищ, почнеться зведення Палацу піонерів та школярів.

Визначним внеском у скарбницю соціалістичної культури міста і всієї країни буде новий унікальний радіо- і телецентр, а також приміщення нової кіностудії на Колибі, яка за своїми технічними можливостями не поступатиметься відомій празькій студії «Баррандов». Провадиться реконструкція Словацької національної картинної галереї. Буде продовжено спорудження академічного комплексу, розширяться відділення Словацької Академії наук, з'являться нові науко-

во-дослідні інститути й вищі учбові заклади, збільшиться кількість факультетів в університеті ім. Я. Коменського, заснованому 1919 року.

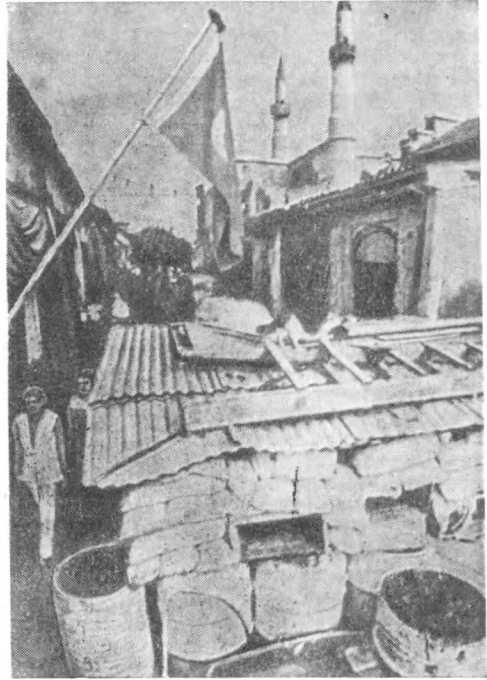
Дедалі більше заходів вживається по оздоровленню навколишнього середовища. Поліпшенню чистоти повітря сприятиме припинення виробництва жорсткого синтетичного волокна і двосульфідного вугілля на хімічному об'єднанні ім. Георгія Димитрова, а також введення в дію станції для спалювання сміття при комбінаті «Словнафт», передбачається будівництво чотирьох нових водоочисних об'єктів. Буде збільшено площу зелених насаджень у місті і вжито заходів по максимальному збереженню лісових масивів Малих Карпат та лісів вздовж берегів Дунаю. Вже прокладено ряд каналів, по яких піде вода річки, це допоможе створити своєрідний мікроклімат.

Братіславу здавна називають красунею на Дунаї. Після здійснення плану реконструкції і забудови вона стане одним із кращих міст Європи.

За матеріалами преси соціалістичних країн.

ЙОЗЕФ ОНДРУШ

ХМАРИ НАД ОСТРОВОМ АФРОДИТИ

На карті Кіпр умовно поділений «зеленою лінією», яка подекуди барикадами перетинає населені пункти, відділяючи грецьку частину від турецької.

Після Нової Зеландії Кіпр вважають найкрасивішим островом на світі. Його називають сонячним, або островом Афродіти. Та нині небо над сонячним островом затягли чорні хмари. Два роки тому місцева реакція при підтримці деяких зарубіжних держав організувала заколот, внаслідок якого частина території острова була окупована турецькими військами і мало не кожен третій кіпріот став біженцем. Двісті тисяч кіпріотів-греків були змушені залишити свої домівки.

У 1974 році, перебуваючи на Кіпрі, я відвідав десятки таборів для біженців, розмовляв із сотнями людей, доля яких тоді нагадувала долю палестинців. Тепер більшість таборів уже ліквідовано, а ті, що лишилися, стоять напівпорожні. Урядові Республіки Кіпр вдалося у найкоротший строк відновити у країні нормальне життя. Хоча труднощі дуже значні. Йдеться, на-

самперед, про те, щоб забезпечити людей роботою.

Капіталісти по-своєму використовують ситуацію, що склалася. Персонал готелю «Аматус Біч», у якому я жив, працює 10—12 годин на добу. Вихідні дні існують лише на папері. «Заробіток? Тільки що з голоду не вмираємо!.. — відповів на моє запитання один з офіціантів. — А якщо висловиш невдоволення, пропонують шукати іншу роботу. Але де тепер краще?..»

Кіпрська буржуазія, особливо найбагатша її верства, непогано пристосувалася до фактичного поділу острова. На виборах 5 вересня 1975 року більшість представників великого капіталу підтримала блок правих на чолі з Глафкосом Клірідісом, який висловився за збереження існуючого становища, за так звану «Федеративну турецьку державу Республіки Кіпр». Саме з цих позицій Клірідіс вів у Відні переговори з лідером турецької общини Кіпру Денкташем. Переговори відбувалися за спиною президента Макаріоса і призвели

до нових економічних та соціальних ускладнень. Блоку правих протистоїть єдиний демократичний фронт, згуртований навколо президента Макаріоса. Найактивніша складова цієї політичної сили — комуністи. Демократичний фронт рішуче відкинув поразницькі вимоги правих і здобув на виборах цілковиту перемогу.

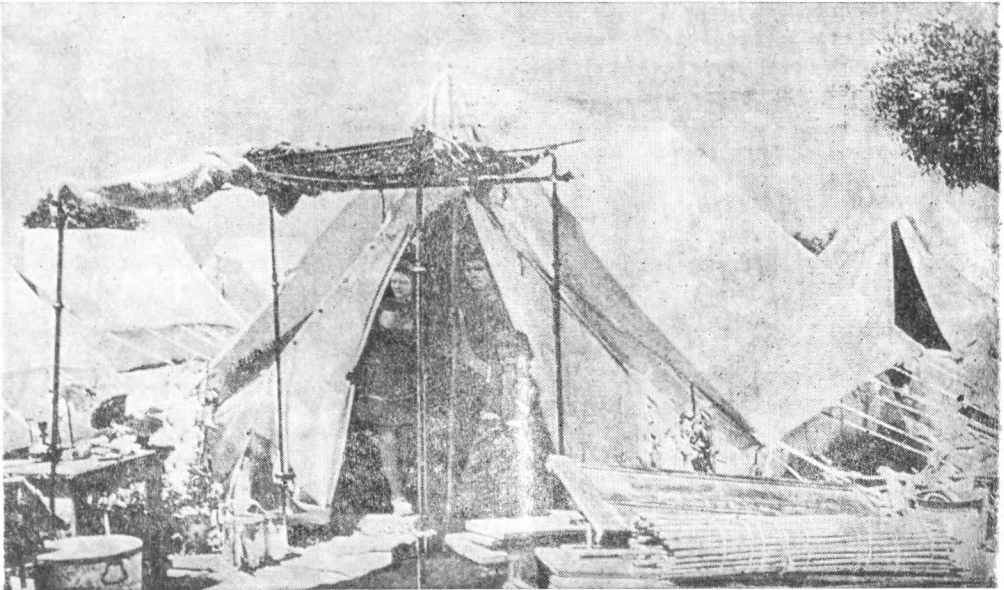
Уряд Республіки Кіпр прагне виправдати довір'я народу. Чимало вже зроблено для розв'язання складних економічних проблем. Поступово скорочується безробіття. Врожай винограду та його переробка вже досягли рівня 1973 року. Розширюються цитрусові плантації між Лімасолом та Пафосом. Будується нова автострада Нікозія—Лімасол, що зміцнить зв'язки столиці з іншими районами республіки.

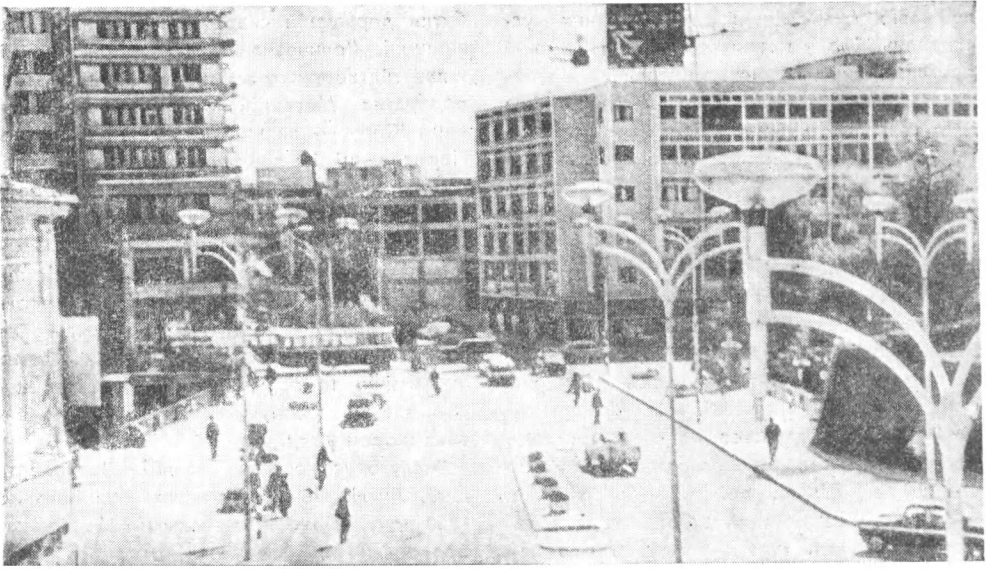
Зовсім інша картина на півночі, де тепер хазяйнують турки. Впадає в око повсюдне зниження життєвого рівня. І не дивно. Напередодні турецького вторгнення ці місця відвідували десятки тисяч туристів. У 1975 році їх там побувало лише 200 чоловік. Цитрусові плантації поблизу міста Морфу, які раніше становили гордість острова і приносили найбільші при-

бутки державній скарбниці, занедбані або знищені. Величезна кількість рекламацій лише підтверджує занепад цієї галузі господарства. Месаарійська низина — житниця Кіпру — залишається необробленою. Переселенці із злидених районів Анатолії знайомі лише з примітивним хліборобством. Кіпріоти-турки, які на вимогу своїх лідерів прийшли з півдня, неохоче займають будинки, залишені їхніми співвітчизниками-греками. Ледве животіють підприємства легкої промисловості. Туркам не вдалося перетворити свої воєнні успіхи на економічні та зовнішньополітичні. Турецько-кіпрську республіку Денкташа не визнавав жоден уряд.

Заслуговує на увагу позиція Великобританії. Англія, чиєю колонією був Кіпр до 1960 року, згідно з так званими Цюрихсько-Лондонськими угодами, є головним гарантом існування Республіки Кіпр. Проте з самого початку цей гарант не виконував навіть тих незначних зобов'язань, які брав на себе. Свій чималий вплив на Кіпрі Англія використовувала лише для власної вигоди або в інтересах НАТО Англійські військові бази в Акротірі та Дехелії з сорокатисяч-

Таборів біженців на острові стає все менше.

Центральна площа столиці Кіпру -- Нікозії.

ним та п'ятдесятитисячним гарнізонами, найсучаснішим озброєнням, включаючи ядерне, добре прислужилися імперіалістам під час англо-французької агресії проти Єгипту в 1956 році. А два десятиліття по тому, в 1974 році, всупереч зобов'язанням, англійці залишилися осторонь і зберігали нейтралітет щодо фашистського путчу і вторгнення турецьких військ. Власне кажучи, Великобританія цілком задоволена нинішньою ситуацією. Лондонський уряд, нехтуючи Цюрихсько-Лондонськими угодами, надав свою базу в Акротірі в розпорядження американців, які, в разі несприятливого для Заходу розвитку подій у Лівані, мали вторгнутися в цю країну.

На переговорах з кіпріотами-турками уряд президента Макаріоса висловлює готовність піти на компроміс, не поступаючись, однак, головним: йдеться про збереження самостійності, суверенітету та територіальної цілісності Республіки Кіпр. У цьому він знаходить підтримку країн соціалістичної співдружності, більшості країн третього світу. Позиція президента Макаріоса протистоїть планам НАТО — планам остаточного роз'єднання острова. На останній сесії Генеральної Асамблеї ООН уряд Республіки Кіпр виступив з пропозиціями, що спираються на позитивний політичний

Плакати, розклеєні на вулицях міст, закликають прогресивні сили Кіпру об'єднати зусилля для збереження цілісності країни.

та економічний розвиток країни. Це єдино правильний шлях до розв'язання складних проблем Кіпру, якому досі загрожують імперіалістичні кола Заходу. Хмари, що зібралися над сонячним островом, ще не розійшлися.

«Свет в образах», Прага.

Відкриття нових земель почалося в стародавні часи. Проте й донині збереглися малодосліджені місця, позначувані колись на картах словами «*Nic sunt leones*» — «Тут водяться леви». До них, зокрема, належать екзотичні острови Нової Гвінеї. У джунглях Папуа—Нової Гвінеї, на відстані години льоту від Порт-Морсбі, ще й тепер є чимало племен, що живуть у кам'яному віці. В укладі життя кожного з них, байдуже, які райони вони заселяють, гірські долини чи праліс у глибині острова, крім відмінних рис можна помітити й чимало схожого. Всі папуаси цих племен — справжні діти природи, вони вміють знаходити воду в пустелі й розкладати багаття в мокрому лісі, словом, до тонкощів опанували мистецтво підкоряти собі дику природу й боротися з хижим звіром.

Перші відомості про життя на другому за величиною острові в світі подав іспанський мореплавець Луїс Торрес 1642 року: «Вони мали чудернацький вигляд, були чорні, напівголі, озброєні списами й луками зі

Золота райониця папуа

Жінки й діти тримаються на шанобливій відстані від чоловіків, що зібралися перед «хауз-тамбараном», щоб виконати культовий обряд випробування мужності.

стрілами». Малайська назва кучерявого волосся тубільців «оранг папуаг» так сподобалася першовідкривачам, що вони почали йменувати остров'ян папуасами. З часом іспанських володарів витіснили голландці й назвали цей край Новою Голландією. На початок першої світової війни острів був поділений між Голландією, Великобританією й кайзерівською Німеччиною, що колонізувала північно-східні території — так звану Землю кайзера Вільгельма. По другій світовій війні східний його край — володіння мілітаристської Японії — відійшов під опіку Австралії. Західний край під назвою Західний Іріан — дістався Індонезії. Колонізатори прискорили цивілізацію узбережжя, погіршивши становище тубільців — мешканців внутрішніх районів острова. Проте з плином часу самозвані володарі поступово змушені були відмовитися від далеких островів Океанії. 16 вересня 1975 року здобула незалежність і Папуа—Нова Гвінея. Нова, сто п'ятдесят перша незалежна держава утворюється шляхом об'єднання двох територій — Гвінеї і Папуа. Найчисленнішу групу серед двох з половиною мільйонів її населення становлять папуаси й племена пігмевів. Європейські іммігранти разом з нащадками колонізаторів — англіцями, австралійцями, німцями, китайцями й метисами — живуть переважно на узбережжі.

Цей острів білі люди перетинали двічі, та й то лише вшир, долаючи майже тисячокілометрову відстань. Уперше це зробив загін австралійської держінспекції, вдруге — група солдатів, учасників другої світової війни. Відмінності в житті мешканців внутрішніх та прибережних районів недавно описала трійця мандрівників у журналі «Нешнл джіогефік». Скінгл, Смарт і Кірк погоджуються з думкою інших науковців, які відвідали Нову Гвінею ще до їхньої експедиції, що й подальші дослідження архайчного тубільного світу принесуть чимало разючих відкриттів. За багатьма незаперченими ознаками, у пралісах живуть цілі племена, про них існування антропологі досі й не здогадувалися. Великий інтерес викликають у вчених і ті племена, з якими їм пощастило зустрітись у важкоприступних гірських долинах, бо саме тут збереглася в найчистішому вигляді прадавня папуаська культура. На найближчих до узбережжя землях, де склад населення часто мінявся, виникла мішана культура папуасів і негрів, позначена впливом сусідніх культур.

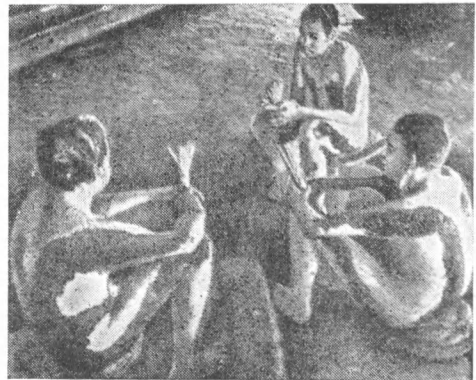
Папуаси-горяни донедавна ходили голі. Лише тридцять років тому місіонери переконали чоловіків і жінок, щоб вони вдягли пов'язки на стегна й спіднички з листа.

Основне заняття папуасів — полювання на сумчастих, казарок, райських птахів, голубів та какаду. З мисливством у них пов'язано чимало урочистих церемоній та по-

вір'їв. Окремі групи тубільного населення помітно різняться між собою звичаями й обрядами. Найбільшою таємницею оточений побут племені куку-куку. Як зазначає Джон Б'ерр у своїх подорожніх нотатках «Останні людожери», кукуї ведуть найпростіший спосіб життя відповідно до законів джунглів: «Вони весь час остерігаються якогось нападу й не пропускають нагоди, щоб напасти самим. Найчастіше кукуї полюють або випалюють траву під нові поля. Однак вони готові в будь-яку хвилину покинути все й узятися до зброї». З давніх-давен вони населяють землю, куди від Порт-Морсбі менш як година льоту, землю, де двадцять століття стикається з добою раннього палеоліту. Як на узбережжі, так і в джунглях живуть папуаси, але в Порт-Морсбі школярі носять європейський одяг, тоді як кукуї вірні звичаям своїх пращурів.

Повітряний шлях від Порт-Морсбі пролягає над неозорим килимом джунглів, і, як писав у журналі «Вокруг света» Леонід Мартинов, «пролітаючи над землею кукуїв, жоден з подорожніх не соромиться свого страху». Цей край — удвічі більший за Данію — уряд постачає різними товарами, знаряддяма праці, сіллю та ліками. Оскільки в джунглях нема жодної дороги, товари переносять на плечах. У міру заглиблення в праліс міняються ціни на товар й самі платіжні засоби. На узбережжі й поблизу від нього користуються паперовими грішми, далі в глиб острова — лише найдрібнішими металевими монетами, а ще далі —

Щоб довести свою чоловічу мужність, юнаки мусять відбутися спеціальний ритуал випробування. Спочатку хлопців кроплять «материнською кров'ю», щоб їхня власна перетворилася на «чоловічу». Потім з їхнього тіла смугами здирають шкіру, а рани натирають олією та полелом, щоб по краях залишилися рубці.

Общинна рада села Вабагу поблизу Мон Хагена обговорює поточні справи.

мінову вартість мають гільки мушлі. Коли у свій час кілька племен продали Австралії частину своїх земель, канберські чиновники мусили платити їм тридцятьма чотирма велетенськими мішками одноцентових монет. Монети й мушлі правлять за прикраси. Носії також беруть не грішми — надто вже непевна їхня вартість, — а товаром. Шість коробок сірників прирівнюються до десяти центів. Отож тридцятицентовий замок із ключем можна придбати за 18 коробок сірників. Замки — суцільний не потріб для бамбукових хиж — стали валютною одиницею й символом багатства. Місцеві багатії з'єднують їх один з одним у цілі ланцюги, й чий ланцюг виявиться довшим, того більше шанують. Найближчі сусіди грізних кукуїв — плем'я зморшкуватих

Хоч тубільці цього племені й зветься зморшкуватими, зморщок у них не більше, ніж у решти остров'ян. Майже всі новогвінейські назви звучать символічно, й походження їх часто лишається загадкою. Перший, хто ступив на землю зморшкуватих (1953 р.), був офіцер австралійської поліції Маккартур. У його службовому журналі записано: «На південному заході ми перетяли гірське пасмо й спустилися на територію зморшкуватих, що колись, як і кукуї, були грозою довколишніх племен». Останнім часом, однаке, невідома хворо-

ба винищила значну частину племені. За папуаським повір'ям, дух наслав на зморшкуватих тяжку недугу, щоб покарати їх за кривди, вчинені остров'янам. Хворобу, супроводжувану нападами лихоманки й нехиттю до їжі, тубільці назвали куру. Кілька місяців її вивчав голландський лікар А. Ренне, після нього — лікарі Зігас і Гайдучек. Всі троє намагалися не тільки розпізнати хворобу за її симптомами, а й з'ясувати, коли вона з'явилася вперше. Завдання досить складне, оскільки ніхто з цього племені не мав анінайменшого уявлення про свій вік. Кінець кінцем вдалося встановити, що куру, а по-нашому «усміхнена смерть» (конаючи, хворий видає звуки, подібні до сміху), — спадкова недуга. Лікарі дійшли спільного висновку, що плем'я неминуче вимре, якщо не буде винайдено якихось дійових ліків

Плем'я «болотяні чорти» з тропічних лісів славиться страхітливими масками, дерев'яними чи глиняними, що їх надягають на час військових урочистостей. Проте, як свідчить легенда про виникнення цього звичаю, люди в машкарі зовсім не відзначаються войовничістю. Коли в давнину на плем'я напали жорстокі сусіди, його члени знайшли собі притулок на болотах. Там вигнанцям спала рятівна думка виготовити собі маски з болотяної твані. Їхній задум увінчався успіхом: побачивши перед собою «чортів», ворог кинувся навтіки. З того часу до племені пристало прізвисько «болотяних людей». Виготовлення масок має ба-

гатовікову традицію. Найчастіше їх вирізблюють із товстих коренів бананового дерева.

Ще якихось тридцять років тому на острові існували племена мисливців за черепахи. Коріння цього жадливого звичаю, як і канібалізм, досліджувало багато вчених. Врешті вони дійшли висновку, що люджерство було узвичаєним актом військової помсти. Дослідники встановили також, що канібалізм диких папуасів йшов у парі з чаклунством і релігійними обрядами. Приводом до вбивства найчастіше було традиційне «веління предків» добути череп, що забезпечує переможцеві «успіх у всіх його починаннях».

Войовничість диких племен живили насамперед чвари між родичами. «Яблуком розбрату» часто виступали жінки, садові угіддя та свині — один з атрибутів заможності. Канібалізм у війнах такого роду вважався за природний вияв ненависті, за найвищий акт помсти.

У міжплеменних війнах, що не перевелися й нині, кожна сторона покладає відповідальність за порушення миру на одну людину з-поміж своїх. Це так званий Чоловік Пускай-стрілу. Папуаси воюють луками й стрілами, тим-то ніколи не зазнають великих втрат. Весь бій зводиться до випадкових дуелей з єдиною тактичною метою — пустити стрілу й відступити в безпечне місце. Воїн у масці виступає наперед, не віддаляючись надто від сховку, стріляє з лука й мерщій повертає назад, щоб його не поцілили ворожі стріли. Сторона, що програє бій, віддає ворогові Чоловіка Пускай-стрілу.

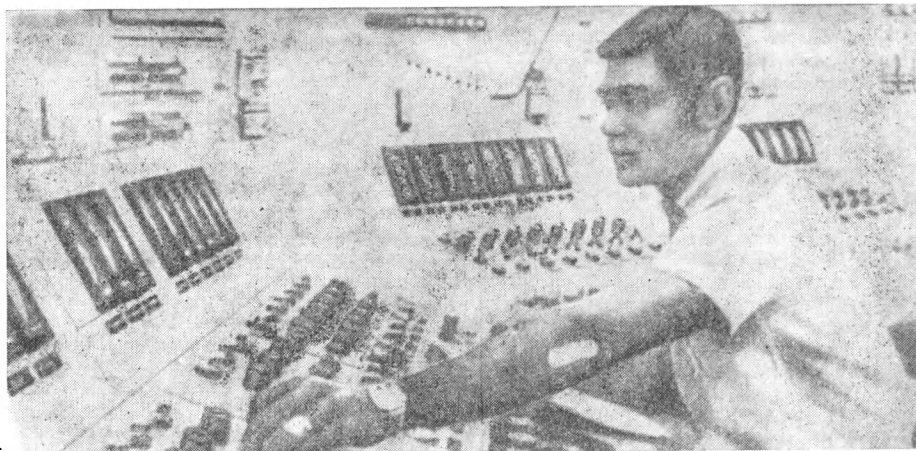
Звичай, що здаються нам дикими, часто бувають наслідком незнання законів природи й, зокрема, фізіології людини. Наприклад, тубільці деяких племен і досі певні, що зачаття не має нічого спільного із ста-

тевими зносинами. Мовляв, коли людина помирає, її душа відлітає в потойбіччя, звідки після численних поневірянь повертається в дитячій подобі. Вступаючи в жіноче тіло, вона спричинює вагітність. Серед деяких племен поширена думка, ніби батько зовсім не причетний до народження дитини. Ігнорування батьківства має й глибше коріння: у деяких племенних групах усе ще панує закон материнського права. На практиці це призводить до того, що численні батьківські обов'язки мусить виконувати брат матері.

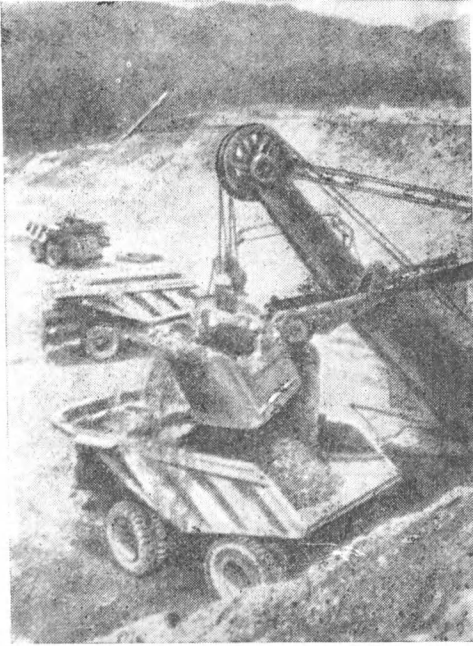
Близьке до природи життя, позбавлене благ цивілізації, не таке вже й легке, як може здатися на перший погляд. Виростити й зібрати врожай з допомогою найпримітивніших знарядь — важка справа, успіх якої часто залежить від випадку. Найперші вороги остров'янина — тропічні зливи і буйні бур'яни. Жителі гірських сіл терплять не тільки від затяжних дощових зим і літньої спекути, не тільки від ворожих племен, а й від отруйного гаддя, кліщів та москітів — переносників смертельних недуг.

За даними ООН, життєвий рівень Папуа—Нової Гвінеї один з найнижчих у світі. Величезні труднощі тут створює мовний бар'єр. Офіційна англійська мова, запроваджена в країні, де загалом число мов і говірок сягає близько семисот двадцяти, аж ніяк не розв'язує цієї проблеми. Цивілізований світ спілкується з тубільним населенням так званою піджін-інгліш, примітивною англійщиною колоніальних народів, де знаходимо залишки австралійських мов і говірок, а також німецької та японської. Цим суржилом розмовляють і неписьменні люди. Здавалося б, для австралійського лікаря чи технічного працівника немає нічого простішого, як порозумітися з першим-ліпшим гвінейцем. Однак острівна мо-

Молода країна потребує кваліфікованих кадрів. Їх готують як вітчизняних вузах, так і за кордоном.

Мідь на острові Бугенвіль видобувають відкритим способом.

ва піджин виходить за рамки спрimitизованої англійщини, це витвір меланезійської граматики й меланезійського способу мислення. Отож, коли папуас говорить по-англійському, це ще не означає, ніби він і мислить цією мовою. Саме нерозумінням тубільного способу мислення пояснювалася зневага колоніальної адміністрації до первісної культури остров'ян. Тим часом знавці стверджують, що мистецтво новогвінейців незрівнянне, що їхня народна творчість не зазнала на собі жодних чужих впливів. На острові налічується щонайменше дев'ятнадцять оригінальних мистецьких стилів, збережених, передусім, у культових спорудах. Велике враження справляють дерев'яні скульптури—корвари. Статуетки здебільшого зображують померлих предків. До найкоштовніших предметів належать барабани, використовувані одні для танців, інші — для подачі сигналів, бойова зброя і черепи, добуті в пониззі річки Сепік, з лицевою частиною, доточеною глиняною ліпкою й оздобленою мальованим орнаментом.

Домагатися автономії й права вільного користування природними багатствами краю

остров'яни почали спершу на півдні Папуа. Організатором боротьби за незалежність виступила «Пангу-партія», одним із засновників якої став теперішній глава уряду Майкл Томас Сомаре. Цей колишній папуаський учитель і журналіст очолював і тимчасовий уряд у перехідний період.

У вересні 1975 року, після століть бурхливої колоніальної ери, у Порт-Морсбі з'явилися написи: «Kanti bilong Yuto» — «Країна належить нам». У місті вперше замайорили двоколірні прапори із зображенням золотої райптиці Папуа, що розпростерла крила волі на тлі Південного Хреста. Авторка проекту національного прапора, ухваленого всенародним голосуванням, — сімнадцятилітня Сусанна Карікео з села Меї. Гімну Папуа ще не створено. Тексти, надіслані на публічні конкурси, радіослухачі відхилили.

За такий короткий час Папуа не встигла ще остаточно розірвати пута колоніальної залежності. Перед урядом стоять невідкладні завдання: розв'язати проблему неписьменності, міжплемінних чвар, виховати висококваліфіковані кадри робітників і хліборобів, учителів та інженерів. Важливим культурно-освітнім осередком став перший університет з п'ятьма факультетами, де вчиться близько тисячі п'ятисот папуасів. Найближчим часом буде запроваджено національну валютну систему. З часом усі прибутки від торгівлі кокосовими горіхами, кавою та каучуком, від експлуатації золотих родовищ мають перейти у власність трудящих нової держави. П'ятдесят процентів промислових підприємств, транспортних засобів, фінансового капіталу ще належать австралійським фірмам.

Англійські й австралійські компанії, зокрема, засіли на острові Бугенвіль, де відкрито багаті поклади мідної руди. Чужоземні монополії виплачують тубільцям всього по два долари за акр землі, «заробляючи» таким чином на кожному акрі близько двох мільйонів доларів. Щоб утриматися на острові, закордонні компанії підтримують організаторів заворушення на Бугенвілі — місцевих сепаратистів. У січні минулого року глава уряду Папуа—Нової Гвінеї запропонував сепаратистським ватажкам розв'язати бугенвільські проблеми шляхом переговорів, щоб уникнути кровопролиття й відвернути конфлікту, в яких зацікавлені тільки монополії.

Папуа, як недавно заявив М. Т. Сомаре, потребує спокою, щоб мати змогу знайти шлях, який відповідав би інтересам народу. Саме тому в Порт-Морсбі підтримують ідею перетворення Індійського океану на зону миру.

«Квети», Прага.

БАГАТОЛИКИЙ

УЛІАНО ЛУКАС

Сірий мармур і позолота будівель найкращої площі Брюсселя Гранд-пляс відбиваються в потемнілих дзеркалах кафе. В них же можна роздивитися й обличчя чоловіків з товстими портфелями, що сидять біля круглого столика. То служ-

бовці, а може, й відповідальні керівники «Спільного ринку». З ними дівчата — не дружини їхні, не приятельки, це знайомі, і аж ніяк не дами легкої поведінки. Це — гіді міських агентств обслуговування іноземців: привітні й милі,

вони володіють кількома мовами. Агентства, що ростуть у Брюсселі, як гриби, виряджають їх супроводити лише службовців з апарату «Спільного ринку».

Чарівні усмішки, більш-менш інтелектуальна бесіда — і недовіра. Персонал «Спільного ринку» попереджено, що дехто з гідів — шпигунки. Промислові роз-

Масова демонстрація проти безробіття в Брюсселі.

ландський представник з тією або іншою фінансовою групою і т. п.

В столиці «Спільного ринку», де відомий випадок з фірмою «Локхід» — тільки видима частина айсберга, на п'ятачку між резиденцією авіакомпанії «Сабена» і розкішними офісами поблизу бульвару Анспах, плетуться тисячі дрібних афер.

Роздаючи обіцянки й хабарі, тут сновигає сила-силенна дрібних вивідувачів і гангстерів різних гатунків. Мій колега Мартенс, фламандець із примруженими очима, підводить мене до величезного «Палацу Європи» і пояснює, що за протертими до блиску шибками нікого нема. «Ви гадаєте, вони в кафе? Нічого подібного. Телефонують із навколишніх барів, щоб

околиці. Стіни церкви на вулиці Монсера розписані зображеннями гарних будинків на тлі чистого неба. Тутешній священик, очолює боротьбу іммігрантів — іспанців, марокканців, турків — за зниження квартплати, за створення нормальних умов життя. для чужоземних робітників.

А біля північного вокзалу, на вулиці Сірк, приймають клієнтів замасковані під бари «веселі будинки». У пуританському Брюсселі не потерпіли б, як в Амстердамі чи в Гамбурзі, ані порнографічних крамниць, ані «дівчат у вітринах». Але ж притулки розпусти є, хоча над входом і сяє неонем напис «Бар», а на вітрині виставлено преїскурант на алкогольні напої і табличку: «До вісімнадцяти років вхід заборонено».

Вітряки й особи королівської крові в Бельгії, як і в Голландії та Люксембурзі, зустрічаються не тільки на декоративних естампах. Крутяться колеса млинів і дзвенять шпори, а Бенілюкс здригається від ударів пневматичних молотів і все більше вкривається кіптявою, яку викидають димарі металургійних заводів, космополітизованих масовою еміграцією з Європи, Азії, Африки.

Багатство і злидні, сповнене турботами життя, нескінченні черги за допомогою по безробіттю. Квартали-гуртожитки і базари для бідняків, що туляться за розкішними магазинами... Нелегко зрозуміти суперечливий, багатолікий Брюссель.

БРЮССЕЛЬ

відниці. Звичайно, вони не «джеймсбондівки», вони не знімають таємних мікрофільмів і не шифрують своїх донесень. Їхніх «босів» цікавить, приміром, чи не збирається «Спільний ринок» прийняти єдину емблему; чи не зміняться завтра ціни на вугілля; в яких стосунках бельгійський, італійський чи гол-

розмову не підслухали». Звичайно, він перебільшує. Але напівпорожній палац і справді дуже контрастує з юрбами народу біля його під'їздів.

Менш як за два кілометри звідси цілий квартал забудований бетонними чудовиськами — вони наступають на центр, тіснять південний вокзал, виходять на

Безробітні чекають сплати допомоги перед конторами бельгійських профспілок.

У Бельгії, як і в усьому капіталістичному світі досить чітко проступають споживацькі тенденції, що тягнуть за собою поліси, борги, скажені видатки і небажання виконувати чорну роботу. Тому-то, всупереч економічному спадові й безробіттю (число безробітних у Брюсселі сягнуло 200 тисяч), у Бельгію й далі прибувають емігранти не менш як із восьми—десяти країн. Знову відновлено «негритянську» зарплату — набагато нижчу за встановлений профспілкою мінімум, без відшкодувань за виробничі травми, без пенсій. Під приводом «нормалізації» становища іммігрантів поліція ухвалила ряд заходів, насправді намагаючись обмежити демократичні громадянські свободи. Ці поліцейські заходи зустріли рішучий опір півих

сил і навряд чи будуть здійснені.

Тепер над країною нависла нова небезпека. Урядова коаліція, що складається з соціалістів, соціал-християн, лібералів і об'єднаних валлонів, розкололася на два

табори. Це сталося при обговоренні законопроекту про загальну амністію бельгійських колабораціоністів, що під час другої світової війни допомагали нацистам у придушенні руху Опору і добровільно вступали у війська СС. Проект закону, запропонований Фольксюні, партією фламандських правих, обстоював інтереси близько трьох тисяч колабораціоністів. Засуджені наприкінці війни і з часом випущені на свободу, вони, однак, були позбавлені громадянських і політичних прав. Тепер їх мали б поновити в правах, забезпечити пенсіями і «відшкодувати збитки».

В Палаті представників законопроект не пройшов. Проте ті, хто поставили собі на меті розколотися на дві мовні групи, досягли бажаного результату. Переважна більшість голосували проти колабораціоністів, майже всі фламандці віддали свої голоси

Базар для бідняків на одній з околиць Брюсселя. Покупці тут переважно робітники-іммігранти.

«за». Обурені, здивовані й глумливі вигуки пролунали в залі, коли стало відомо, що за пропозицію Фольксюні голосував міністр юстиції Ерман Вандерпоортен, фламандець, батько якого загинув у фашистському концтаборі.

Чи не був той «безглуздий» законопроект, який не мав жодних шансів на ухвалення, спритним маневром? Безпечніше, мовляв, роздмухувати національну ворожнечу, ніж вирішувати «нерозв'язні» економічні проблеми...

У великих американських містах негритянські гетто перемістилися в центральні квартали. Покинутий грошовитими мешканцями заради котеджів на околицях, центр спочатку зайняли європейські емігранти, а згодом, коли новоспечені «американці» асимілювалися й перейшли в нові житлові райони, тут оселилися негри. Їм дісталися напівзруйновані, в антисанітарному стані будинки з дуже високою квартирною платою...

Щось подібне сталося й у Брюсселі. До другої світової війни в центрі міста жило багато євреїв. Нацисти вислали їх до концтаборів, а будинки кілька років стояли порожні, бездоглядні.

Нині ці квартали, в яких живуть турки, іспанці, африканці, перебувають у жахливому стані. Нікого не дивує, коли десь провалюється покрівля чи падає запліснявіла стіна. За офіційними даними, третина

Італійські робітники після зміни на бельгійському металургійному заводі.

житлового фонду Бельгії — непридатна до життя, третина від цієї третини припадає на Брюссель. Хоча будують тут багато, проте в нові житла в'їжджають корінні заможні бельгійці, іммігранти ж перебираються у залишені ними старі квартали, де за цей час ціни на квартири підскочили ще вище. Або ж опиняються в гуртожитках на околицях міста. Вони ладні самі ремонтувати й лагодити житла, але для цього потрібні чималі гроші...

На багатьох дерев'яних щитах, що правлять за огорожу будівельних майданчиків, можна побачити напрочуд виразні малюнки, які викривають несправедливі дії поліції й хижачтво

домовласників. Це робота вихованців Мухаммеда, вчителя з Туніса, який у вільний час вчить малювання дітей і дорослих. Під час одного з «уроків» були розписані і стіни церкви на вулиці Монсера.

Коли б не іммігранти, столиця Бельгії, певно, справляла б враження міста, де панують мир і злагода. Проте тільки на перший погляд. На думку багатьох профспілкових діячів і колишніх лідерів студентського руху, в Брюсселі «назрівують події», і рано чи пізно станеться страс зразок загального страйку 1961 року.

«Джорні», Мілан.

АВСТРІЯ

Визначна австрійська співачка Елізабет Шварцкопф вирішила залишити сцену. Та її ім'я і чудовий голос назавжди залишаться з шанувальниками артистки, як взрець вірності мистецтву й самовідданого служіння музиці.

АНГЛІЯ

Сімдесятирічний Лоуренс Олів'є дедалі рідше з'являється на кону. Тим більшою і приємнішою несподіванкою для шанувальників його таланту стала згода актора на участь у телеспектаклях за п'єсами «Кішка на розпеченому даху» Теннессі Уїльямса та «Колекція» Гарольда Пінтера.

Бібліотекар Віндзорського замку Робін Макуорт-Йонг вирішив дослідити за допомогою ультрафіолетових променів колекцію королеви Єлизавети, яка складається з 900 малюнків Леонардо да Вінчі. Результат був розумним. На порожніх місцях малюнків раптом виникли не лише деталі, а й цілі фігури. Найбільш цікавий приклад — малюнок 1480 року: двоє коней, зовсім схованих для неозброєного ока, виразно проступають в ультрафіолетових променях. Робін Макуорт-Йонг так пояснює своє відкриття: Леонардо жив у добу, яка передувала винайденню олівців Великий художник малював металеву паличкою на папері, змащеному спеціальним ґрунтом. Сліди металу під дією променів стають помітними, й малюнок набирає початкового вигляду.

БЕЛЬГІЯ

Оперою «Орфей» Монтеверді (поставленою в її першій версії, створеній 1607 року) в Антверпенському театрі

вручисто відкрито рік Рубенса. Цей музичний твір обрано не через те, що він є найстарішою з усіх відомих опер; припускають, що на прем'єрі «Орфея» 1607 року був Рубенс.

До ювілею великого митця в Бельгії готувалися багато років. У самому центрі Антверпена, на реставрованій вулиці, що тепер носить ім'я Рубенса, відновлено його будинок. Виставки творів художника експонуватимуться в багатьох містах світу.

БОЛГАРІЯ

Останнім часом тут зроблено кілька археологічних відкриттів великої наукової ваги. На околицях міста Панагюриште знайдено золотий скарб — кілька різних предметів, виготовлених на початку III ст. до н. е.

Неподалік села Рабиша Видинського округу відкрито найбільшу в країні печеру, що зветься «Магура». Високі простори зали печери вражають могутністю сталактитів і сталагмітів. Останні дослідження свідчать про те, що в печері мешкали люди II тисячоліття до н. е. Гучну славу «Магурі» принесли малюнки, виявлені в найсучаснішій та найзагишнішій частині, на-

Золотий глек з панагюриштського скарбу.

званий тепер «Художньою галереєю». На жовто-білому тлі скелі виконано сцени полювання, міфічні композиції, рисунки танцюристок і тварин. Скельний живопис датується IX—VII ст. до н. е. Малюнки не лише дають надзвичайно цінні відомості про культуру стародавніх племен, які мешкали понад Дунаєм, але й засвідчують, що джерелом мистецтва в цілому світі були трудові обряди.

В'ЄТНАМ

У місті Хошіміні створено новий драматичний театр «Транхутранг». До його репертуару включено вітчизняні п'єси, а також твори сучасних прогресивних драматургів світу. В театрі працюють молоді актори та режисери, які одержали освіту в Радянському Союзі, Чехословаччині та Болгарії.

ГРЕЦІЯ

В Афінах помер прогресивний письменник Менелаос Лундемис, який до недавня перебував у двадцятирічній політичній еміграції. Лундемис лишив по собі велику творчу спадщину — понад двадцять романів, дві п'єси, шість поетичних збірок.

ДАНІЯ

Телебачення познайомило глядачів з кіноверсією сатиричного роману Ган-

Ганс Шерффіг.

са Шерффіга «Зниклий чиновник». Критика високо оцінює фільм і всю творчість автора цього блискучого гротеску. Шерффіг, член комуністичної партії, художник і журналіст, багато років був завідувачем відділу культури газети «Ланд оф фолк». Нещодавно 72-річному письменникові було вручено нагороду Датської академії. В своїх творах (нагадаймо хоча б його романи «Мертва людина», «Ідеаліст», «Скорпіон», «Фрюденхольм») Шерффіг таврує пороки капіталізму. Високі тиражі книжок свідчать про неослабний інтерес читачів до цього письменника.

ІТАЛІЯ

Професор Б. Бандінеллі, відомий мистецтвознавець-марксист, кандидат лівих сил, що став мером Рима, запропонував надзвичайно широку програму дій, які мають за мету впорядкувати, а то й затримати подальшу урбанізацію й індустріалізацію італійської столиці, усунути надлишки й зловживання цього процесу, щоб повернути «вічному місту» його неповторне архітектурне обличчя.

Внаслідок тривалих пошуків групі науковців на чолі з професором Джованні Поцці пощастило зробити сенсаційне відкриття. Вони знайшли в архівах невідомо поему Джованно Батісто Маріні «Адоніс» (1623 р.). Книга складається з двох томів, має обсяг 2200 сторінок, з них 800 — передмова, коментар та бібліографічний додаток. Поема Джованно Батісто Маріні належить до так званої школи «маньєризму». Професор Поцці відзначає дивовижну актуальність деяких мотивів поеми. На його думку, Дж. Маріні є фактично першим літературним дослідником таких тем, як фемінізм, криза шлюбу тощо.

Під назвою «Хай живуть кінематографісти-громадяни» паризька газета «Монд» надрукувала низку інтерв'ю з діячами італійського кіномистецтва. Матеріали засвідчують, що фактично всі провідні сили кіно Італії, його найбільші представники цілком ангажовані на боці лівих сил країни, очолюваних ІКП. «Італійське кіно завжди було лівим, — заявив режисер Луїджі Коменчіні (автор фільмів «Усі

додому», «Журналіст із Рима», «Злочин в ім'я кохання»). — Консервативне кіно в Італії не має права на існування». Джіло Понтекорво, автор відомої стрічки «Битва за Алжир», у своєму інтерв'ю нагадує, що він на останніх парламентських виборах балотувався за списком ІКП. Марко Белокіо підкреслює, що він голосував саме за цей список. Марчелло Мастрояні та Уго Тоньяцці беруть активну участь у створенні так званих «кооперативних» фільмів — особливої форми кінодіяльності, яка забезпечує появу на екрані соціально гострих творів...

ІРАН

Говорячи про сучасний кінематограф, Парвіз Давай, генеральний секретар Тегеранського кінофестивалю й заступник директора Інституту освіти дітей та молоді, в інтерв'ю пражському журналу «Фільм а доба» сказав: «Поряд із приватними кінофірмами у нас створено державні й напівдержавні організації. Серед них і наш інститут, який залучає до роботи найкращих вітчизняних кінематографістів, створює їм матеріальні й моральні умови для вільного вибору й розробки сюжету. Багато хто з найвідоміших тепер представників іранського кіно по-

Кадр з фільму «Сподівання».

◎ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА ◎

чинали саме в нашому інституті. Останнім часом у нас набула поширення форма творчих об'єднань молодих митців. Саме продукція цих об'єднань прокладає шлях іранським фільмам на світовий екран. Першим успіхом наприкінці 50-х років була одна з головних нагород кінофестивалю у Венеції фільмові режисера Голестана «Вогонь». Наші картини, яких ми створюємо 60—70 на рік, користуються успіхом у кількох країнах. Серед найкращих стрічок — «Сподівання» сценариста й режисера Аміро Надері, мультиплікаційні фільми «Шалений, шалений світ» та «Людина і хмара».

КУБА

Іспанський тижневик «Куадernos пара ель діалого» вмістив інтерв'ю з Алехо Карпентьєром, який, зокрема, сказав: «Замолоду мені дуже пощастило з учителями. Прибувши до Гавани, я відразу потрапив в оточення таких людей, які були провісниками майбутньої революції. Чого ми прагнули? Приблизно того, що здійснене в наш час. У 1928 році я з політичних причин мусив надовго оселитися в Парижі й не знав, чи повернуся знову на батьківщину. Знаючи французьку мову, я виступав із статтями в журналах і газетах, заробляв на прожиття... Але літературні твори продовжував писати іспанською мовою. Після

Франції я ще 19 років жив у Венесуелі, а 1959 року вирішив повернутись на батьківщину. Вважав за обов'язок віддати свої сили й здібності, якщо я їх справді маю, служінню великим історичним звершенням у Латинській Америці... Я письменник заангажований і з цього випливає моя участь у революції, яка відбувалась на моїх очах, хоч, правду кажучи, я замолоду й не мріяв про таке. Я прагнув якнайкраще виконати свою людську місію. Тому я є й буди з революцією, що дозволила мені віднайти самого себе в народі».

МЕКСИКА

Відомий письменник Карлос Фуентес заявив журналістам: «Моя творчість — це ніби низка розділів, кожна нова книжка — частина великого твору, яка полемізує з попередніми або ще не написаними розділами. А також з іншими книжками сучасної іспаномовної літератури Латинської Америки, бо в нас спільна мета. Моєю головною метою завжди був суспільний та політичний поступ Мексики. Історію моєї країни довго фальсифікували, ось чому я вважаю за обов'язок реконструювати минуле, зробити його зрозумілим для народів континенту, адже, коли немає живої, правдивої історії, то не існує сучасності і не буде майбуття... Моя повість

Карлос Фуентес у родинному колі.

«Країна найчистішого повітря» покликана зробити детальний розтин міста Мехіко — дзеркала політичного та культурного життя країни після мексиканської революції. «Смерть Артеміо Круса» розповідає про людину, яка рибала революцію, а потім використала її для власної вигоди. У своїй останній повісті «Наша земля» я хочу піти ще далі — до часів відкриття Америки, докопатися до історичного, культурного, морального та релігійного коріння іспанської спадщини в Мексиці й на всьому континенті».

НДР

В Дессау закінчилися роботи над реконструкцією приміщення «Баугауза» — мистецького об'єднання 20-х років, що відіграло виключну роль у створенні сучасного дизайну, у синтезі «корисного» й «красивого».

НОРВЕГІЯ

Останнім часом у країні розвивається літературний жанр, що займає «нічию землю» між белетристикою та документальною прозою. За приклад може правити роман Коре Холта «Змагання» (1974). Поклавши в основу твору змагання між Р. Амундсеном та Р. Скоттом в досягненні Південного полюса, автор вийшов за рамки документалістики. До тієї ж категорії належать і романи «Площа 25 вересня» Дага Сулстада та «Страйк!» Тура Убрестада. Тло, на якому розгортається дія обох творів, справжнє, вигадані лише головні герої.

ПОЛЬЩА

Двадцятиріччя свого існування Вроцлавський театр пантоміми відзначив постановкою «Фантастичних сцен з легенд про пана Твардовського». Пан Твардовський — польський варіант Фауста, але на відміну від свого німецького побратима, пан Твардовський усі чудеса робить без допомоги Мефістофеля. «Фантастичні сцени...», постановку яких здійснив Генрік Томашевський, складаються з двох частин. Перша, вирішена майже в стилі опери-балету, — експозиція легенди. Друга частина — розширений літературно-історичний коментар до неї.

«Ця Габріеля...» Так називається вистава варшавського театру «Мали». П'єса про авторку роману «Мораль пані Дульської» — Габріелю Запольську — написана на основі її листів. Це емоційний портрет однієї з найцікавіших індивідуальностей польської культури початку сторіччя. Крім того, спектакль демонструє яскраву картину звичаїв того часу. Чудовий образ Габріелі створила талановита актриса Ірена Ейхлерувна.

Ірена Ейхлерувна в ролі Габріелі.

РУМУНІЯ

Академія наук країни видала ґрунтовний «Словник літературознавчих термінів» — по суті, малу енциклопедію з питань сучасної теорії літератури. Видання позначене високою академічною культурою. Воно подає відомості про всі аспекти й проблеми літератури, добре розроблену типологію літературних жанрів і напрямків, знайомить читача з найновішими напрямками у вивченні художніх текстів. Видання має добрий бібліографічний апарат, у якому помітне місце посідають праці радянських авторів — від Б. В. Томашевського до М. М. Бахтіна.

СЕНЕГАЛ

Фільм Сафі Фай — першої тут жінки-кінорежисера — зветься «Селянський лист». Переповідаючи історію власної родини, Сафі Фай розкриває механізм колоніального гноблення, показує згубні наслідки панування європейців. Стрічка відзначається стрункістю побудови, ширістю, високим рівнем майстерності. — пише про цей

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

фільм «Юманіте-Діманш», — вона зацікавить кожного, кому замало газетної інформації, хто прагне більше знати про сьогodenні проблеми вчорашніх колоній.

США

Літературна критика виявляє великий інтерес до роману молодого негритянської письменниці Еліс Уокер «Меридіана». Уокер, активна учасниця руху за громадянські права, дебютувала 1970 року збіркою віршів, друкувала оповідання. Героїня її роману — проста негритянська дівчина, життєвою школою якої стає боротьба за соціальну справедливість. Рецензент журналу «Нью-Йоркер» стверджує, що «Меридіана» належить до книжок, які правдиво розповідають про рух за рівноправність усіх громадян Сполучених Штатів. На думку критика, письменниці пощастило створити образ такої героїні, які рідко трапляються в сучасній американській літературі.

Новий фільм Мартіна Ріта й Уолтера Бернстайна «Позичене ім'я» переносить глядача в Голлівуд п'ятдесятих років, коли «полювання на відьом», як найяскравіший прояв маккартизму, стало знаменням часу. Обидва автори тоді перебували в «чорних списках». Однак і тепер, через два десятиріччя, їм довелося подолати чимало перешкод, перш ніж стрічку пощастило зняти. Виявилось, що сучасна Америка не бажає згадувати про той особливо похмурий період своєї історії. Фільм розповідає історію чесної і порядної людини, яка прагне допомогти другим, чие ім'я занесене до

Вулі Аллен і Андреа Марконіччі у фільмі «Позичене ім'я».

«чорного списку». Хлопець видає себе за автора сценарія, написаного другом. Сценарій викликав загальне захоплення, й хлопець урешті настільки ввійшов у роль, що повірив, ніби це справді він його написав.

Якщо Вуді Аллен блискуче виконає цю досить складну роль, то його партнер Зеро Мостель начебто розповідає про своє власне життя: він був одним з перших «червоних» акторів. Ця невелика історія, переказана просто, з інтонаціями гіркої гумору, є своєрідною пересторогою: минуле не можна забувати, тінь його сягає в наші часи.

ФРАНЦІЯ

Вийшов у світ третій том «Війни й революції в Іспанії 1936—1939». Автор цієї капітальної (заплановано п'ять томів) праці відомий історик Жорж Сорія був свідком і безпосереднім учасником іспанських подій. Про них написано понад 20 000 книжок, переважна більшість належить до мемуарної літератури. Однак тепер, за сорок років після франкістського заколоту, можна і необхідно, як підкреслює Сорія, «новими очима» глянути на давні події. Тим більше, що чимало архівних матеріалів нарешті відкрито для дослідників. За задумом автора, кожен розділ праці відкривається бесідою з «видатною людиною». Скажімо, роздуми Андре Мальро стали передмовою до першого тому. Нова книга набуває особливого значення з огляду на нинішню політичну ситуацію в Іспанії.

•

«Чи відкриються перед читачами лабіринти французької Національної бібліотеки, в яких «замуровано» вісім мільйонів томів?» — риторично запитує паризький «Нувель літерер». Заклад, призначений для зберігання культурних скарбів, неприступний для широкого читача. Нещодавно утворено спеціальний комітет, покликаний «демократизувати» й осучаснити роботу Національної бібліотеки. Жак Гійєрм, один з фундаторів цього комітету, пише: «Потрібно 2000 фахівців, щоб систематизувати й скласти каталоги фондів, і близько 250 років для впорядкування завалів».

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

ФРН

Більшість музичних критиків країни вважає сорокасемирічного Карлоса Клайберта найбільш обдарованим диригентом середнього покоління, справжнім сладоємцем уславленого Герберта фон Караяна. Головний диригент «Гертнерплацтеатру» в Мюнхені Карлос Клайберт нещодавно дебютував у міланській «Ла Скала» з оперою Д. Верді «Отелло».

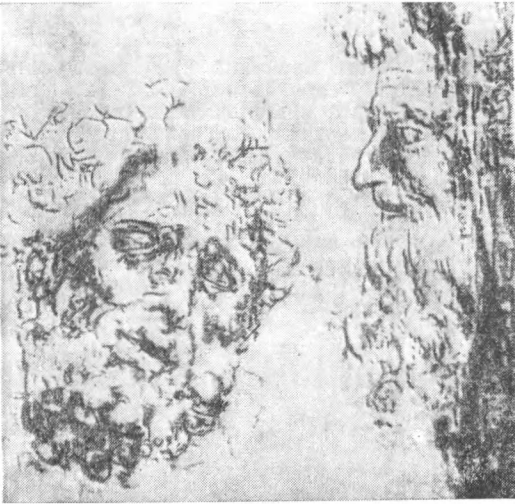
Карлос Клайберт.

ШВЕЦІЯ

У Стокгольмі вийшла повість відомої дитячої письменниці Астрід Ліндгрєн. Книжка має назву «Мадікен та Юнібакенс Тімс» і розповідає про цікаві пригоди двох сестер — Мадікен та Елізабет, котру з невідомих причин усі кличуть Юнібакенс Тімс. Як і в попередніх творах письменниці, герої нової повісті раз у раз опиняються в незвичайних, нерідко скрутних ситуаціях, але завжди виходять з них із честю.

ЮГОСЛАВІЯ

За повідомленням Спілки перекладачів СФРЮ, протягом 1970—1976 років у 27 країнах світу вийшло 324 назви видань югославських письменників. Найбільше — в СРСР (71), Угорщині (42), ФРН (25), Польщі (22), США (18). Найчастіше перекладаються твори Іво Андрича (30), Мирослава Крлежі, Браніслава Нушича, Васко Попи та ін. Понад 870 письменників друкувалися у 50 зарубіжних антологіях югославської літератури. Дев'ять антологій присвячено народній творчості.

НОВІ МАЛЮНКИ МІКЕЛАНДЖЕЛО

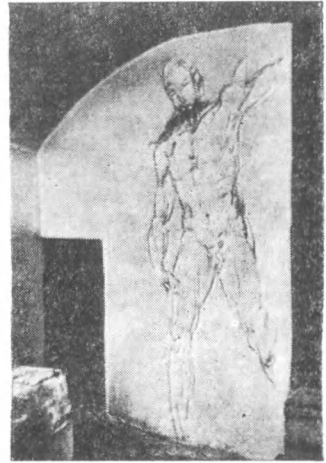
Коли 14 листопада 1974 року реставратор Сабіно Джованоні зайшов до капели Медічі у Флоренції, він і на думку не мав, що відкриє невідомі малюнки Мікеланджело.

Директор капели Медічі Паоло дель Поджето вирішив зламати одну із стін підвалу, яка заважала спорудженню нового, більш зручного входу для відвіду-

вачів цієї історичної пам'ятки. Понад 20 років приміщення капели обігриваються електричними приладами, і про підвал, де колись зберігалося вугілля, забули. Ніщо не вказувало на можливість якихось знахідок у підземеллі. Та, про всякий випадок, вирішили обстежити стіни. Першого ж дня під кількома шарами вапнякового набілу виявили два

профілі. Через три з половиною місяці роботи реставратори мали 14 окремих цілих фігур, 22 етюди голів та 20 етюдів рук і ніг. «Я на сто процентів упевнений, що це етюди Буонарроті. Мою думку поділяють і десятеро інших знавців флорентійського Ренесансу», — заявив Паоло дель Поджето.

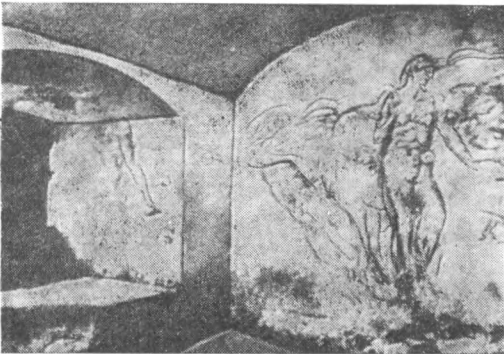
Коли були створені ці малюнки? Називають період між 1521 та 1534-м роками, коли Мікеланджело брав участь у спорудженні капели (це була перша його архітектурна робота). Працюючи над гробницею для Медічі, Мікеланджело, напевно, використовував підвали нової каплиці як невелику студію, де робив ескізи, обмірковуючи ту чи іншу ідею. За іншою гіпотезою підвали правили художнику

заховище; після падіння Флорентійської республіки, для якої Мікеланджело проектував захисні споруди, він змушений був переховуватися від переслідувань. Стіни підземного ходу та кімнат, що прилягають до нього, стали своєрідним записником великого майстра...

Після закінчення реставраційних робіт підвали капели мають відкрити для відвідувачів. Це — досить складна операція, яка вимагатиме одночасного вирішення цілого комплексу проблем. Необхідно заздалегідь розробити ефективний спосіб покриття малюнків, щоб зберегти їх від руйнування, залишаючи в той же час можливість вільно їх розглядати.

«Уніта», Мілан.

АФОРИЗМИ

Під усякою прірвою розкривається інша, ще глибша.

Мух так само не можна приборкати, як і гієн.

Злочин і кара ростуть на одному стеблі.

Підете без народу — потрапите в нічний морок.

Важко дивитися на дітей, які скидаються на старих.

Любов — це кінець кінцем не що інше, як відображення в людях власних чеснот людини.

Спільна праця надихає людей на таке заповзяття, на яке вони майже ніколи не спромагаються поодинці.

Гроші часто коштують занадто дорого.

У людоджерів бог буде людоджером, у хрестоносців — хрестоносцем, у купців — купцем.

Винагорода за добру справу — в самому її здійсненні.

Ми прохаємо собі тривалого життя, тоді як важливі лише глибина життя й високі його моменти. Тож вимірймо час мірою духовною!

Зосередженість — ось у чому таємниця сили.

Наслідування не може перевершити взіреть. Наслідувач прирікає себе на безнадійну посередність.

Тільки те поезія, що робить мене чеснішим і мужнішим.

Що таке бур'ян? Це рослина, корисність якої поки що не відкрита.

Сонячна система не боїться за свою репутацію.

Стиль людини — голос її розуму.

Гордощі викорінюють усі вади, скрім самих себе.

Якщо хочеш визволити мене, будь сам вільним.

Ніщо не принесе вам миру, крім перемоги ваших принципів.

Недалекі люди вірять у долю, сильні — у причину й наслідок.

Рабство породжує рабство, свобода — свободу.

Справжній показник цивілізації — не рівень багатства і освіти, не розміри міст, не ряснота врожаю, а характер людей, що їх виховує країна.

Характер — наче паліндром: хоч як його читай, справа наліво чи зліва направо, він усе той самий.

Художня майстерність подібна до ковзанів на коліщатках: вона завозить вас туди, куди ви зовсім не збиралися.

Наука не знає, що своїм існуванням вона завдячує уяві.

Мова — це місто, на спорудження якого внесла свого каменя кожна людина, що жила на землі.

Ми знаходимо в житті лише те, що самі в нього вкладаємо.

Те, що в інших ми називаємо пороком, у себе ми вважаємо за допитливість.

Секрет успішного виховання — повага до учня.

Ніщо не вирізняється такою простотою, як велич; бути простим і означає бути великим.

Усяке насильство, все похмуре й відразливе свідчить не про силу, а про відсутність сили.

Ми блукаємо по всьому світі у пошуках прекрасного, але якщо його немає в нас самих, нам ніде його не знайти.

Найглибша думка чи пристрасть дрімають у книзі, як самородки в копальні, поки рівний їм розумом і серцем відкриє їх і зробить загальним надбанням.

Ми кипимо при різних температурах.

Ні в чому людина не розкриває так виразно власного характеру, як у своїй манері змальовувати характери інших людей.

Художники повинні жертвувати собою в ім'я мистецтва так само, як бджоли, що віддають своє життя разом зі своїм жалом.

Здатність бачити чудове у звичайному — незмінна прикмета мудрості.

Що менше людина думає чи знає про свєї чесноти, то більше вона нам подобається.

Знання існує для того, щоб його поширювати.

У витворі генія ми часто впізнаємо власні відкинуті думки

Єдиний спосіб мати друга — вміти самому ним бути.

Найвища пошана до істини — в її практичному застосуванні.

Думка — квітка, слово — зав'язь, дія — плід.

Пристосуйтеся до ритму природи: її секрет у терплячості.

Пристрасть — кепський регулятор, але потужна пружина.

Мить реального людського життя — феномен настільки дивовижний, що перед ним меркне будь-який вимисел.

Форма нашої планети живить одну приємну ілюзію: ніби кожна людина перебуває на вершині світу.

Життя не настільки коротке, щоб людям не вистачало часу на чепність.

Повсякчасна новизна — ось у чому міра заслуг кожного мистецького твору.

Істина, звичайно, прекрасна, але не менш прекрасною буває й вигадка. Великі діяння засвідчують, що всесвіт належить кожній людині, яка живе в ньому.

Найбільше схвалення чеснот і заслуг — це мовчазне сприйняття їх, як чогось самоочевидного.

Не треба бути постійним, треба бути просто правдивим.

Зрозуміти світ і полюбити його — два завдання, які нелегко поєднати одне з одним.

Природа не терпить неточностей і не прощає помилок.

Минуле призначене служити нам, але опанувати його ми можемо лише тоді, коли воно підпорядковане теперішньому.

На світі є чимало такого, що його розумна людина воліла б не знати. Крапля має всі властивості води, але бурі в ній не побачиш.

Обороняй правду повсюди, де її переслідують.

Сили людини скуті обручем необхідності; межі її людина пізнає у процесі тривалого досвіду й долання перепон.

Люди — немов збільшувальне скло, крізь яке ми читаємо власні душі. Природу не можна застати розкуйовдженою і напівроздягненою: вона завжди чудова.

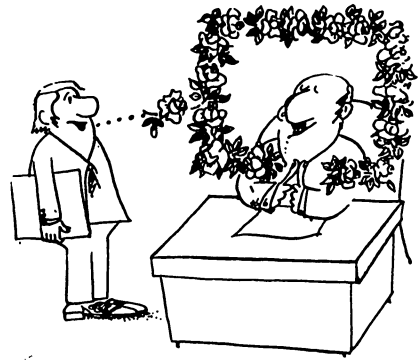
Творіння людської руки в мистецтві ніколи не перевершить натхненності людського серця.

Найбільше в житті нам не вистачає людини, яка примушувала б нас робити те, що ми вміємо.

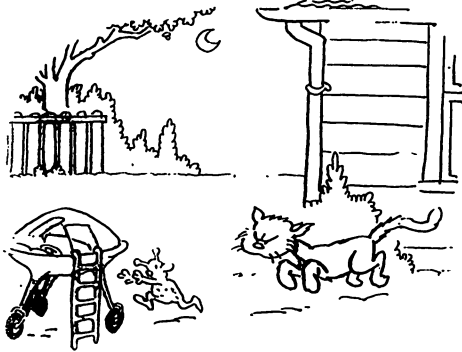
Небо іноді нагороджує видатну особистість непривабливою зовнішністю, яка захищає її, мов колючки плід.

Справжнього генія пізнати по тому, що проти нього організують змову всі нездари.

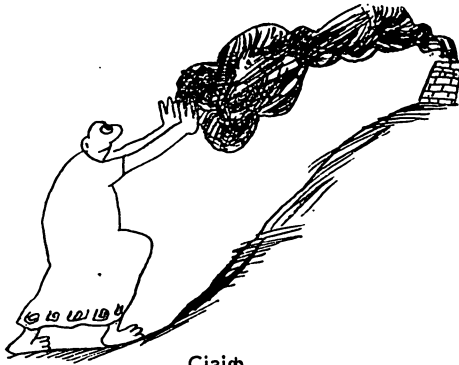
*Переклав з англійської
Ростислав ДОЦЕНКО*

«Стиршел», Болгарія.

«Франкфуртер рундшау», ФРН.

Сізіф.
«Рогач», Чехословаччина

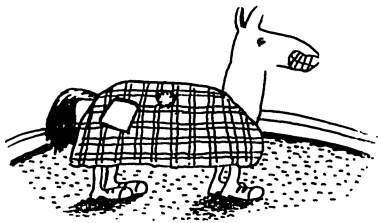
— Якщо хтось мене питатиме, я повернуся через п'ять років...

«Квік», ФРН.

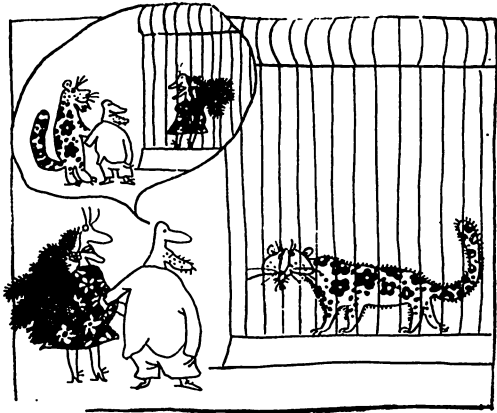

«Ойленшпігель», НДР.

«Парі-матч», Франція.

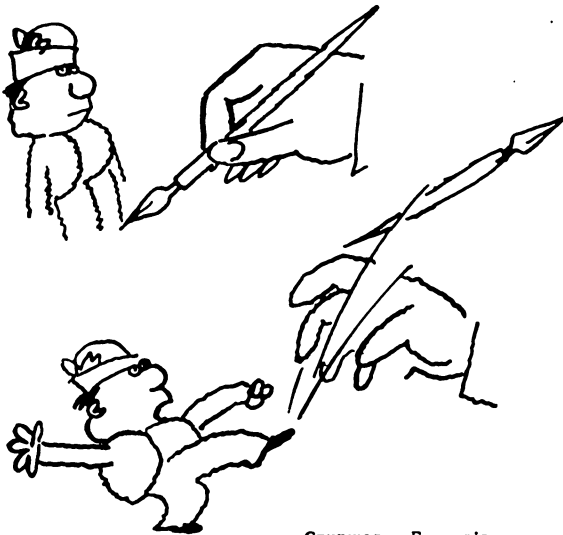

«Лудаш Маті», Угорщина.

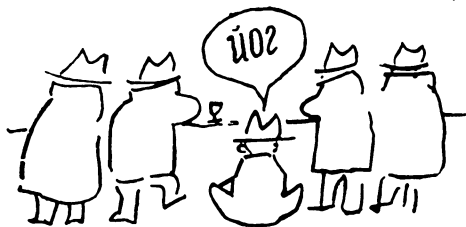

«Шгерл», ФРН.

— Мої любовні листи до тебе! Адже я міг стати поетом!!!

«Стиршел», Болгарія.

«Шпількі», Польща.

«Стиршел», Болгарія.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олень Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора)
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Видавництво «Радянський письменник», 252133,
Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

ВФ 28645. Здано до набору 14. III. 1977 р. Підписано до друку 6. V. 1977 р. Формат паперу 70×100/16. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,85. Тираж 68090. Ціна 60 коп. Зам. 01190.

«ВЕСЬ МИР» № 6, 1977 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Леси Українки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 20,85. Тираж 68090. Цена 60 коп. Зам. 01190.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47.
Брест-Литовський проспект, 94.**

ІНДЕКС 74089

ВСЕСВІТ

19

77

Ціна 60 коп.